

ସଂକିପ୍ତ ତତ୍ତ୍ଵନିର୍ଦ୍ଦେଶ

পুরুষ - চিকিৎসা = শ্রদ্ধাপূর্ণ তোগ এবং গার্ড
 প্রতিক্রিয়া = সহ + বক্ষ + তন্ত্র = (সহ = সহায় - তন্ত্র) = অবশ্য কোর্টের বা
 ১. পুরুষ ও প্রতিক্রিয়ার অর্থকৃত অনাদি মাঝে হইতে উণ।
 ২. মাল্লিক মহাত্মা = 'আমি এই প্রতিক্রিয়া, পুরুষ অভিযোগ, হেচু-
 ত্বপ' অচলকাব্দ, উহা আবি তর প্রদৰ্শনল রহ এব অন্তর্ভুক্ত অ-
 প্রতিক্রিয়া - মনুষ্যবক্ষত্ব, প্রতিক্রিয়ার জাবিকা হেচু-

এই প্রিটি অত স্বী। উহাদি গো দুর্বল থা—

मुक्त रूप	= अनंदादि	= निष्ठादीर्घ
अत्यन्ताधिक	= अविश्वास	= विषयका
विश्वास	= आवश्य	= विश्वधार

या १२०० लाख रुपये विवरण योग्य भवति. तदाग्रव द्ये असीम हय, तांनाट अवश्यादृहि । अवा एव तेऽसहित अक्षिरुहि यथा—

সাধুক (প্রবা হইত)	সাধিক পাতল	বাচস	
অমা ২৪	অন্তর্ভুক্ত (প্রবা ও প্রতি হইতে)	চেষ্টা ৩০	
১	১	১	
সাধিক	অভ্যাস ২৫	বোদ্ধমহত (শতাব্দি)	মনুষ্য ৩০
সাদু	অক্ষয়মাস ২৫	চেষ্টামহৎ ২৯	কম্পনি ৩১
জ্ঞান	অণ্ডা ২৬	বিভিন্নমহত ২৯	অন্তর্মানচেষ্টা

ମୁଦ୍ରଣ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ ପାତା ୧୫

	ନାଦିବ	ବ୍ୟାପକ
ଶୋଯାଗତ	= ଶୂନ୍ୟ ଏଥି ହୁଏ	ହୁଏ
ରେଖାକ	= ବୀଳ	ବୀଳ
ମା ଧାତ	- ଚାରିଶିଖ - ୩୧,୩୦	ଶିଖ

ଫିଲେ ତିର୍ଯ୍ୟାନମୀଥୀ = ସୁଦ୍ଧାବନମୀଥୀ (ଅଚ୍ ୧), ଅନୁବାବନମୀଥୀ (୧୦୪ନ୍ତଃ) ।

ଅନ୍ତର୍ବୀହିତ ବାଣୀକାରୀର ମଞ୍ଚରୁ ଦେଖୁ ଦୟା, କରୁଥିଲୁ ମେ ପରିଧାମ ହସ, ୩୧

সাহিক	মার্কিন বাজার	বাজার
কলেজিয়েল ফো. ১৭-৩৮	চৰক	চৰক
কলেজিয়েল ৪০১১১-১ স্টার্ক -	পাতা	পাতা

ব ভোক্তা = অবিকাশী হেতু। ১-১০। ১২০
 কৃতাবে, কোথাও অব্যক্তভাবে বর্তমান) ১০। ১২
 কলেব ব্যক্ততা হঘ। ১৫। ১৬। ১৬৪

সারিক। ১৬। ১২৪

বিবরণকাবক, ক্রিয়াশীল হেতু বাল্লম। ১৮। ১২৫

ভাগম। ১৮। ১২৬

= ପ୍ରଥମ ୧୯
= ଅତ୍ୟକ୍ରିୟା ୨୦
= ହିତି ୨୦

୧ ଚିତ୍ର । ତାହାର ପାଟେ ଶକ୍ତିବୃଦ୍ଧି ଓ

ବୀଜମ ଭାଇମ	ଭାଇମ
(ପ୍ରେସ୍‌ରୁଣ୍ଡି ଓ ଶିଥି ହିଇତେ)	(ଶିଥି ହିଇତେ)
ବିବଲ୍ ୩୨	ଶୁଠି ୩୪
॥	।
ବସ୍ତ୍ରବିକଳ ୩୦	ବୋଧ୍ୟବୁନ୍ଦି ୩୫
କିମ୍ବାବିକଳ ୩୦	କାର୍ଯ୍ୟବୁନ୍ଦି ୩୫
ଅଭ୍ୟାସବିଦଳ ୩୦	ଦର୍ଶଭାବବୁନ୍ଦି

তাঁগস
মোহ
অভিনবেশ
মিঞ্জা

ହାବାହକବଣ | ଉତ୍ତରା ସମ୍ପଦ—

ବ୍ୟାଙ୍ଗ ରାମତ	ଶ୍ରୀମଦ
ବସମ:	ମାଳ ୩
ପାଯୁ	ଟେଲିକ୍
ହଥାନ ୫୧	ମାଳ ୫୮

বিকল্পস্থা = অস্ত:করণের দ্বৈতাঙ্গ উপায়
= স্থান যন্ত্রিকণ
= শহীদ

କୁଳାଳ ଦିଲିଖ ଗନ୍ଧିମ୍ବ
ଅଶ୍ଵିତ୍ତ—ଅଶ୍ଵିତ୍ତ = ପିତ୍ର ଓ ଦୈତ୍ୟଙ୍କ ବର୍ତ୍ତମାନ ପରିବାର ଆଶ୍ଵିତ୍ତଙ୍କାରୀ ।
କୁଳାଳ ଉତ୍ତରାଜ୍ୟ ଅଧିକାରୀ
— ଉତ୍ତରାଜ୍ୟ ଅଧିକାରୀ ।

सांख्ययोगाचार्य-श्रीमत्-हरिहरानन्द-स्वामि-ज्ञतः

सांख्यतत्त्वालोकः

तत्त्वनिदिध्याप्तनगाथा-महायोगेश्वरस्तोचादि-समेतः

कादिकाशमात् वितरणाये

श्रीमत् स्वामि-सच्चिदानन्द-धारख्येन प्रवाणितः ।

अ-

के उपक्रम हैं।

सांख्ययोगाचार्य-श्रीमृ-हरिहरानन्द-स्वामि-विरचित

सानुवाद सांख्यतत्त्वालोक

तत्त्वनिदिध्याप्तनगाथा, महायोगेश्वरस्तोत्र, संक्षिप्त तत्त्व-

साक्षात्कार, तत्त्वाध्यनेर समावय ओ विश्लेष-

प्रणाली, कर्मतद्रुष्टि प्रडृति समेत

इत्य॒समाजे वित्तन्यार्थ कापिलाश्रम हैते

श्रीमृ-स्वामी सच्चिदानन्द अरेण्य कर्तृक एकाशित

(कापिलाश्रम, नगरपालिं पोट, लगलि ।)

कलिकाता

(२४, गिरिश विहारलालन् लेन्) गिरिश विहारह यद्ये

श्रीशित्यन् कृतिवत्तु भट्टाचार्य द्वावा मुद्रित ।

मंवृ १९६०, ई १९०३ ।

সূচী।

উপনিষদ	পৃষ্ঠা ১০—১৫
সাংখ্যকাণ্ড	" ১—৭৮
তত্ত্বনिदিধ্যাসনণাথী	" ৭৯—৮২
মহাযোগেশ্বরতোষ্ম	" ৮৩—৮৭
পারিতাত্ত্বিক-শঙ্কুর্ত	" ৮৮
সংশিষ্ট তত্ত্বসাক্ষাৎকার	" ৮৯—১১৭
তত্ত্বাখনের বিশেষ ও নমবাপ্তিগালী	" ১১৮—১৩২
শ্বপ্ন-গল্প-চিচাদ	" ১৩৩—১৩৯
সাংখ্যের দ্বিতীয়	" ১৩৯—১৪২
শোকসংহান	" ১৪২—১৪৪
কর্মসূত্র	" ১৪৫—১৫০

অংক

		পৃষ্ঠা	প. পি.
বর্ণনকুলী	বিজ্ঞাধামলক: বর্ণনকুলী	৬	১
কারণবর্ণে	করণবর্ণে	৬	২১
বিষয়সমূহ	বিষয়সমূহ	৬	২৬
প্রত্যু	অযুক্তান	৭৬	৯
বাস্তবতা	বাস্তববিজ্ঞানতা	১২	২২
ধিদায়ন	চিদায়ন	৪৬	৫
আশ্চর্যসূত্র	আশ্চর্যসূত্র	৫৫	১৬
মতান্ত্রধর্ম	মতান্ত্রধর্ম	৬২	৯
প্রাণাশ্চার্য	প্রাণাশ্চার্য	৬২	২১
অন্তর	দ্বা	৬৮	৩
অগভের ইঁয়াছে	স্মৃত্যুষ্ট বা চিত্তভাববিশেষ ইয়।	৬৮	১৪
অত্যন্ত	পথ	৮১	২৮
নম	চয়	৮৫	৫
বিদ্যু	বিদ্যু	১১২	২
সংহতি	সংহতি	১১২	২১
অব্যক্তের	অনাঙ্গ অব্যক্তের	১২৪	১১
ব্যক্তিত্ব	ব্যক্তি	১৩১	৭
শ্রেণীজ্ঞযৈত্র	শ্রেণীচতুর্থযৈত্র	১৫১	১১
১২০ পৃষ্ঠা	১০৭ পৃষ্ঠা	১৫৫	২০
শ্বয়াসনস্থো	শ্বয়াসনস্থো	১৫৮	৮
সত্ত্ব-স্থিত্যা	সত্ত্ব-স্থিত্যাম	১৫৯	১৪

উপক্রমণিকা।

আহামী সংস্কৃত শব্দের ঘোনা নার্মণিক বিষয় চিরা করেন, তাহাদের এই পুস্তকত পদার্থ বুজা কঠিন হইবে না। কিন্তু আমাদের পাঠকবর্গের মধ্যে অনেকেই ইংরাজী শব্দের ঘোনা ভাল বুজেন। তাহাদের জন্ত এই স্বল্পে আমরা প্রধান প্রধান পদার্থ ইংরাজী প্রণালীতে বুজাইয়া দেখাইব। শুণত্ব সাংখ্যের সর্বাপেক্ষ শুক্রতর পদার্থ। তাহাদের অনুপ পাঠচের মনে সূচৃত স্বল্পে ধারণা না হইলে, সাংখ্যশাস্ত্রে অবেশগ্রাহ করা দুক্ত হইবে। অতএব তাহাই অগমে ধরা যাউক। কোন প্রকার জিম্মা না হইলে আমাদের কিছুই বোধগম্য হ্য না। শব্দাদিবা সমস্ত এক এক প্রকার জিম্মা, তাহা হইতে আমাদের চিন্তে এক প্রকার জিম্মা হ্য, তাহাতেই আমাদের বোধ হ্য। এক অবস্থায় পৰ আব এক অবস্থায় যা ওয়াল নাম জিম্মা, এই লক্ষণে বাহ ও আন্তর সব জিম্মাই পড়িবে। Prof Begelow তাহার Popular Astronomy-তে বলি গাছেন যে, Force, Mass, Surface, Electricity, Magnetism অভূতি সমস্ত “are apprehended only during instantaneous transfer of energy.” তিনি আবও বলেন, “Energy is the great unknown entity, and its existence is recognized only during its state of change.” সাংখ্যত বকেইমূলীকান ইহাকে বলেন, “অঙ্গসা উদ্বাটিত,” অংগসা জিম্মাতাৰ ঘোন উদ্বাটিত হইলে আমাদের বোধ হ্য। পাঠক প্রশ্নসংক্রান্ত ক্ষেত্ৰে ‘Unknown Entity’ বিবেচনা কৰিয়া তাহার সহজে সমস্ত ‘পূর্ণ-শংকুণ’ ত্যাগ কৰিয়া ধিচাৰ কথিতে অনুমত হউন। অথবাত: সর্ববোধের হেতুত্বত বাহ ও আন্তর এক জিম্মালতা পাওয়া গেল। উহাই সাংখ্যের বঙ্গ। ইংরাজীতে উহাকে Mutative Principle বলা যাইতে পাবে। সমস্ত জিম্মার একটা পূর্ণ ও পৰ হিতিশীল ভাৱ থাকে, তাহাকে Conserved বা Potential State বলে। বোধের শেষ জিম্মা মন্তিফেল, স্থুতৱাং মন্তিফেল (বা জড়গন্দাখৈ) বোধ হেতু জিম্মাৰ Potential State বা হিতিশীল ভাৱ পাওয়া শেল। উহাই সাংখ্যের কৰণ। (মাণসতে মন্তিক ও মন মূলতঃ একজাতীয়) স্থুতৱাং তমকে Insentient বা Conservative Principle বা উচিত। সেই মন্তিকনামক 'বিশেষপ্রকারেৰ Potential Energy বা Conservative Principle-এৰ যথম পৰিণাম বা Transfer of Energy বা Change হ্য, তখনই আমাদেৱ বোধ হ্য। অতএব Conservation এবং Mutation নামৰ অনুভাব শেষ দু-

বোধ বা Sentient State. জড়তা ক্রিয়ার দ্বারা উদ্ভিদ হইলে পর এই যে
সুরভাব হয়, তাহাই সাংখ্যের অকাশশীল সহ। তাহাকে Sentient Principle
বলা যাইতে পারে। অতএব যাহাকে 'জড়' পদার্থ বা অনাত্মভাব বলা যায়,
তাহাকে আবর্তা Sentient, Mutative ও Conservative এই তিনপ্রকার
Principle বা তত্ত্ব পাইলাম। অঙ্গ অহুবাদকগণ সহ, বৎস: ও তমবে Good,
Indifferent, Bad অঙ্গতি শব্দে অহুবাদ করাতে শাস্ত্রের ইংবাজী অহুবাদ
সকল এইরূপ হাতাপ্পাদ হয়। বিষয় ও ইতিহাসি সমষ্টেই এই তিনি তব
পাইবে। বসাঘনের Elementএর ত্বাধ উহা সাংখ্যের মূল অনামনমনক্ষীয়
Element. ঐ বিভাগ অতীব সবল এবং উহা থাটাইয়া সমস্ত অনাত্মভাব
বিচার করিলে একপ সুন্দর সন্দৃতি হয়, যে তাহা দেখিলে আশৰ্য্য হইবে।
সহ, বৎস: ও তমবে অবিজ্ঞদে মিলিত। কারণ যাহা Potential বা Conservative
Stateএ থাকে, তাহাই Mutative Stateএ (Kinetic বলিলে গতি
বা বাহক্রিয়া মাত্র বুঝায়, কালব্যাপী মানসক্রিয়া বুঝায় না, তাই Mutative
শব্দ অযোজ্য) আসিয়া Sentient Stateএ যাই। Potential State ছই
অকার, সলিল ও অলিঙ্গ (১১৮ পৃঃ) বা Differentiable & Indifferentiable
যাহা Absolutely indifferentiable Potential state of Non self exist
ences, তাহাই সাধীয় অস্তিত্ব। উহার নামান্তর অব্যক্ত বা Unknowable
Entity. তাহার ব্যক্তাবস্থা হইলে তাহা তিনপ্রকারে উপলব্ধ হয়, যথা—
Sentient, Mutable, ও Conservative পাঞ্চাত্যগণ Mutable ও Con
servative এই দ্বই অবস্থা বুঝেন, কিন্তু সাংখ্যগণ Sentient অবস্থাও ধরেন।
বিষয় বা Knowable পদার্থ বিচার করিয়া দেখিলে দেখা যায় যে, তত্ত্বে
শব্দ, ক্রম ও ক্রমের মধ্যস্থ, এবং বস, ক্রম ও পক্ষের মধ্যস্থ। দেনন লাগ,
হনিজ্জা ও নৌল এই তিনি বৰ্ণ প্রধান এবং সবুজ ও কমলার বা মানুহ ও
মিলনঘাত, তত্ত্ব। করণশক্তি বিচারে দেখা যায় যে, আনেকিয়ে
Sentient P প্রধান, কর্মেছিদ্রে Mutative P, প্রধান এবং গোপে Conservative P. প্রধান (৫৬ পৃঃ)।
স্পর্শ, শব্দ ও ক্রমের মধ্যস্থ, এবং বস, ক্রম ও পক্ষের মধ্যস্থ। দেনন লাগ,
হনিজ্জা ও নৌল এই তিনি বৰ্ণ প্রধান এবং সবুজ ও কমলার বা মানুহ ও
মিলনঘাত, তত্ত্ব। করণশক্তি বিচারে দেখা যায় যে, আনেকিয়ে
Sentient P প্রধান, কর্মেছিদ্রে Mutative P, প্রধান এবং গোপে Conservative P. প্রধান, কারণ শক্তির বস্তুত: প্রাণিদের Potential Energy
সেইস্থ আনুপেক্ষাবিদ বিক্ষেপণ বা Mutation হইল লোক চেষ্টাদি হয়।

চির বিচারে দেখা যায়, অবাণ, চেষ্টা ও মুক্তি বা Cognition, Action and Retention অধান এবং তাহারা যথাক্রমে সত্য, বৃত্তি ও তথ্য এবান মুক্তি। অসূচিত ব্যবহার ভাববোধ (কল্পনা, Feeling) এবং বিলঞ্জ বা Vague Ideation মধ্যে মুক্তি। অমানাদিত অবান্তর ভেদও ঐক্যান। অবাণ=প্রত্যক্ষ বা Perception, অবুমান বা Inference এবং আগম বা Transference (Transferred Cognition) (২৬ পৃষ্ঠা)। অসূচিত=জ্ঞানসহাত, যেমন Recollection, চেইশহাত বা Muto-aesthetic বা Kinc aesthetic অসূচিত এবং মাঝীর বা General Sensibility; চেষ্টা=সহজ বা Volition, কল্পনা বা Imagination এবং অবধান বা Attention বিকল্প=বস্তুবিবর, ক্রিয়াবিকল্প ও অভাববিবর, Positive, Predictive ও Negative Terms হইতে যে অবস্থাবিষয়ক (Inconceivable) চিন্তার বা Vague Ideation হা, তাহাই ঐ তিনি। মুক্তি=বোধাত্মকি, চেষ্টামুক্তি ও সকলান্তমুক্তি অথবা Retention of Objective Sensations, Actions and Insentient States (বেদন নিদ্রাদিব)।

মুক্তিতেও ঐক্য দেখা যায়। যে ঘটনায় বোধ ফুট, বিকল্প বোধসন্দর্ভ ক্রিয়া বা Stimulation বেশী নহে অর্থাৎ অসহজ নহে, তাহাতে শুধু হয়। Over-stimulation বা ক্রিয়াত্মক বেশী থাকিলে তাহাতে দুঃখ হয়। এমন কল্প শাখীর পীড়া বা Pain, শরীরের যে General Sensibility আছে, তাহা কোন আগ্রহক কাগজে (বেদন গোঁড় মধ্য Uric acid অথবা Microbe) over-stimulated হইলে অর্থাৎ Nerves of General Sensibility সকলের অভিক্রিয়া বা অসহজ ক্রিয়া হইলে পীড়া হয়। সহজ Stimulation পাইলে শুধু হয়। তজ্জ্য শুধু সত্য বা Sentient P. অধান এবং Mutative P. কম। আর দ্রুতে Mutative P. এবান এবং তদুল্লনায় Sentient P. কম। তব: বা Insentient বা Conservative Principle বেশী যে অবস্থা, তাহার নাম মোহ বা Insentience

মুণ্ডাত্মকব্যবহারের মধ্যে বুদ্ধি বা মহৎ=Cognizer of Non-self Existences. তাহাতে অবশ্য Sentient P. বা সত্য সর্বাপেক্ষা অধিক। তৎস্মাতে অহকণ=Faculty which identifies Self with Non Self জ্ঞান একত্র গলে আত্মাতে একপ্রকার ছাপ, যাহাতে আত্মা 'অন্যান্যের জাতি' হয়। এই

অনাত্মের ছাপ আঁচাতে লওয়া After-ent Impulse নামক ক্রিয়াশীলতার মূল। ইহা হইতে “আমি জাতা” এইসপ অভিমান হয়। ‘আমি বর্ণা’ এইরূপ অভিমানে আচ্ছাদন কোন Conserved অন্তর্ভুক্তকে (যেমন ক্রিয়া সংস্থাব, Muscle প্রভৃতি) উদ্বিত্ত করে, তাহাই Efferent Impulse-এর মূল। তজ্জ্ঞ অহঙ্কারে রঞ্জঃ অধিক। মনঃ—অশেষস শাবাধার অর্থাৎ General Conservator of all Energies অপবাপের সমস্ত জৈব শক্তি মনোনামক সামগ্র্য শক্তির বিশেষ। সমস্ত চিদক্রিয়া আবাব বিচার করিয়া দেখিলে দেখা যায় যে, তাহার ও তিনজাতীয়, যথা নব্যবসায় বা Reception, অন্তর্ব্যবসায় বা Reflection এবং রক্ষিতবসায় বা Retentive Action অন্তর্ভুক্ত ছাইপ্রকার, শুণ্য বা Subjective এবং গ্রাহ বা Objective তত্ত্বাধ্যে গ্রহণে তিন শুণ্য হইতে প্রথম (Sensibility), প্রযুক্তি (Activity) ও হিতি (Retentiveness) হয় এবং গ্রাহে বোধ্যতা (Knowability), ক্রিয়াত্ব (Mobiity) ও জাত্যব্রত (Inertia) হয়।

বখন পূর্বোক্ত সত্ত্ব, বজ্জঃ ও তথের সাম্য বা Equilibrium হয়, তখনকোন আনক্রিয়াদি ধাকে না, স্ফুরণ তখন বাহ্য তাত্ত্বিকতাব ধাকে না, তখন জ্ঞাতা নিজেকেই নিজে জ্ঞানে। তাত্ত্ব নিজেকেই নিজে জ্ঞানা ভাব বা Pure Self বা Self-cognitive Principle সাংবেদে পূর্বয়। প্রকৃতি ও পুরুষ আবাব বিশেষ ঘোণ্য নহে বলিয়া তাহারা নিজেরা অনাদিনিক পদার্থ বা Self-existent হ্যান্তাবে এই অগালীব দ্বারা বিস্তৃতভাবে বুঝান গেল না, কিন্তু ইহাতেই চিত্তাশীল পাঠকের শুণ্যত্ব সম্মতে ফুট ধাবণা স্ফুরণ হইবে আশা করা যায়। অসাম্যনের Element সকল দ্বারা অক্ষণানীতে যেন্প গ্রাসায়নিক জ্ঞয়ের তত্ত্ব বুঝা হয়, সেইসপ সত্ত্ব, বজ্জঃ ও তথের শুণ্যের দ্বারা ও স্বাবতীয় অনাত্ম পদার্থ বুঝান যাইতে পারে। যা—পুরুষ + স. + প্ৰ. + ত., = বুদ্ধি, পু+স. + প্ৰ.+ত., = অহঙ্কার ইত্যাদি। অন্ত.কল্পণায়কে Base-কেৰপ লইয়া চিত্ত ও ইত্রিয় সকলকেও ছীনপে বুঝা যাইতে পারে।

অনাদিনিক পুনৰুত্তির সংযোগজ্ঞাত আমন্ত্রণ (কল্পযুক্ত) অনাদি বর্তমান,—

“নিত্যাগ্রেতানি সৌজ্ঞ্যেণ হীক্রিয়াণি তু সর্বশ ।

তেষা ছুটেবপচয়. হটিকামে বিদীহান্ত ॥”

অনাদি বর্তমান হইলেও ব্যাঃ বা ক্রিয়া ল চাবেব দ্বারা এপিনিয়োত আবাদেব দ্বাৰা সকল বিবৃত হইয়া আইতেছে। কথেৰ লালা আপাদেব দোই খণি।” আহুত কাশ্যাব সদৰ্যা আছে, তাহা ল দিয়া “নি আব্যাপ্ত কৃত বাজাই, এব কেহুম্যা হ।” স্বত কল্পিত পলি। আব গাহাব দ্বাৰা দুটা দুটো দোই দোগুণপৰ্য্যন্ত পুরুষ ‘অাধুনিক’ যতি সাম্বাদ কল্পিত পাই,

“ এ + বি + প্ৰ. শব্দাখা ত না দৰি।

सांख्यतत्त्वालीकः ।

यथा कलावशिष्टोऽपि गशी राजत्युपद्धुतः ।
 तारकादखिलात्म्यक् प्रोज्ज्वलस्थ तमोऽपहः ॥
 कालराहुसमाक्रान्तमपि तद्विभाति यत् ।
 सर्वतीर्थेषु ग्रास्तन्तद्वकारं कपिलं नुमः ॥
 तत्त्वानि कुसुमानीव धीरघीमधुभृन्मुदम् ।
 दधन्ति परियोगन्ते सांख्यारामे हि कापिले ॥
 विभित्तियुक्तिगीलविग्रुषसूचेण यो मया ।
 तत्त्वप्रसूनहारोऽयं अधितः संयतामना ॥
 ललामकं स एवानु धीर्घीलस्थ योगिनः ।
 महामोहं विजितुं यः प्रस्थितो योगवर्मनि ॥

मांख्यतत्त्वालोक ।

अनुवाद ।

देवम तमोहपह शशधर राहग्रत हइया कलानात्र अवशिष्ट खाकिलेओ नमत
 गोरबा अपेक्षा सम्यक् प्रोज्ज्वलज्जपे विभात हन, सेहुकप कालराहुस बारा
 समाक्रान्त हइयाओ येशास्त्र अस्त सर्वशास्त्रापेक्षा विशिष्टज्जपे प्रभासित हइतेछे,
 सेहु मांख्यशास्त्रवका बगिल खविके सुति बरि ।

दीर्घगणेव चित्कप इधुबवेर आनन्द विधामपूर्वक उद्दकप कुहम गकल
 कुगिलविकृत मांख्योदयामे परिशोभित हइतेछे ।

संयोगविभागनीय त्रिशुण स्त्रेत्र बारा (मह, ब्रह्म ओ तमः गुरुकप सुत, पक्षे
 तिनताबहुत यत्र) आमि संयतात्मा हइया एই तत्पुण्डर श्रिति कवियाछि ।

महामोह अय करिते ये दीर्घशिल योगी योगपदे यात्रा करियाछेन,
 गोहान्न इहा लगामक वा दम्पत्तकृष्ण माण्यस्त्रकप इडेब ।

मात्यन्यस्तप्रवाला हि शीभासहज्जिहेतव ।

मन्यस्तावान्तरा भेदा येऽस्तु तेषा तथा गति ॥

असवेद्यस्तुरादिकरणैरस्मत्पदार्थं । सोऽर्थं अस्मीति भावे
नैवावबुध्यते । तादृगामनैवाकावयवीघ स्वप्रकाश । स्वप्रकाशो
वैप्रयिकप्रकाशस्येति इविध प्रकाश । तत्र वैप्रयिकप्रकाशो
शुद्धिसमाप्तयो ज्ञाताज्ञातविषय । स्वप्रकाशस्तु सदाज्ञातविषय
शुद्धिरपि प्रकाशकत्वात् । यथाहृष्टेतनावदिव लिङ्गमिति ॥ १ ॥

अन्यानि चित्तस्य चिप्रपरिणामित्वाच्चलाभ्योगतस्मूर्यविक्षय

माल्येते वित्तन मन्त्रप्रवर्तन सकल (पूर्णहाबेव) शोडा बृहि करेते । तत्र
सकलेत्र मध्ये आमार घारा ये अवास्तु तेद सकल वित्तन हैंयाछे, ताहादेव ओ
सेहिरुप गति हडक, अर्थात् ताहाराओ तदहाबेव शोडा बृहि कडक ।

अश्वद् वा आमि पदेत्र याहा अर्थ ताहा चक्षुरादि ब्रह्मवर्गेर घारा जाना
याय ना । सेहि अर्थ आमि एইप्रकार आस्त्र भाबेव घारा अवगत हुयाय
याय । तादृश आपनार घारा आपनाके जानार नाम हुप्रकाश । प्रकाश
विविध अप्रकाश ओ बैषयिक प्रकाश । तादेये बृहिनामक बैषयिक प्रकाश
ज्ञाताज्ञातविषय आर अप्रकाश सदाज्ञातविषय । येहेतु ताहा प्रकाशमील
शुद्धिरुप सदाप्रकाशक । यथा उक्त हैयाछे, “बृहि पौरवर्ष्टैतत्त्वेर सम्पर्के
चेतनेर ज्ञाय हय ॥ १ ॥

शुद्धान वा विक्षेपावहाय चित्तेव निप्रपरिणाम हैते धाके वलिया
अप्रकाशताबे अवहान हय ना ; येमन चक्षु वा त्रिमयुक्त अले श्वर्यविद्वेद
शुद्धप लक्षित हय ना, तज्जप । अर्थात् एक बृहिर पर आव एक बृहि

* शुद्धिर अकाऽ विद्यर ज्ञानि करक जात ओ करक अज्ञात किछु पूर्व वा चट्ठार तु प्र
विद्य ये शुद्धि ताहा गराजा त अर्थात् शुद्धिर सर्वाये एकार परिणाम वा हृष्ट इच्छक मा
केव नर्वह नहीं ताहा देवम वि अकाल वा चिह्नाम ज्ञात्वा निष्ट आप हृष्ट । इत्याद ए
उक्त हैयाछे ।

देशावस्थानभेदादाकारभेदास्यपरिणामः लाघविकः ॥ ३ ॥

असंयोगजलात् स्वचेतन्यस्य नास्योपादानिकपरिणामः ।
असीमत्वाच्च नास्ति लाघविकपरिणामो गत्वाकारभेदादिकृपः ।
अहैतमानाभक्त्वात् स्वचेतन्यमसीमम् । यथाऽङ्गः “वितिशक्तिः
शुद्धा चानन्ता चापरिणामिनी चिति” । अपरिणामित्वात्
वालिनाव्यपदिष्टः पुरुपः । वौधस्त्रकृपत्वाच्च नासी देशव्यापी ।
देशव्यापित्वं वाञ्छधर्मः नत्वाभावधर्मः । देशाव्ययपदार्थः साव-

सकल पूर्णाबहितिहान हैते तित्र शाने हिति करिले आकारत्वेन-नाभक
ये परिणाम हय, ताहा लाभणिक (सेइक्कग कालाबहान-त्वेन नव ओ पुराण
बलिया ये परिणाम वा तेव व्यवहृत हय, ताहा ओ लाभणिक) ॥ ३ ॥

असंयोगज बलिया उचेतत्त्वेर उपादानिक परिणाम नाइ । आव असीमत्व-
हेतु गति ० ओ आकार भेद-कृप लाभणिक परिणाम उचेतत्त्वेर नाइ ।
उचेतत्त्वेर केन असीम ?—ना, अद्वैतत्वानव्यप बलिया । अर्थां एकाधिक
पदार्थेर ज्ञानकाले सेहि ज्ञेर विद्यम सीम बलिया अतिभात हय; उचेतत्त्व-
त्वावे अवहानकाले यथन आश्रातिरिक्त कोन पदार्थेर वोध धाकिते पावे
ना, तथन सेहि आश्रवोध किसेर द्वारा सीमावह हैवे ? एविये (योगभाष्ये),
उक्त हैयाहे, “ठिक्किं शुक्ला, अनसा ओ अपरिणामिनी” ।

उक्त हिविपरिणामशृङ्ख बलिया पुरुष कालेर द्वारा अव्यपदिष्ट । परिणाम-
मान अस्तःकर्म-वृत्तिर द्वारा कालेर ज्ञान हय । ऐस्थगे एक वृत्ति आছे,
परम्परे आव एक वृत्ति उठिल, परम्परे आव एक, ऐक्कपे कृष्ण मक्कलेर
आनन्दर्थ्यकृप काल चित्परिणामेर द्वारा (सेहि परिणाम व्यगत हैते पावे,
(वा वाहकृत हैते ओ पावे) अऽवृत्त हय । आश्राववोधेर कोन परिणाम नाइ
बलिया ताहा कालव्यपदेश नहे । आव वोधव्यप बलिया ताहा देशव्यापी
नहे । कारण, देशव्यापित्व वाहपदार्थेर धर्म, अधारुत्वावेर धर्म नहे;
, (हत्तरां ताहा आश्रपदार्थे धाकिते इ पावे ना) । किञ्च देशात्मर पदार्थ-

* गति ओ लाभणिक परिणाम, कारण ताहाते पूर्ववेश हैते देशात्मरे हिति हैते धाके ।

† त्वगारि वाह विषहै देशात्मित वा वित्तावादित्युक्त । इज्ज्ञात्वेनाधारि आत्मर ताव

बहुते सप्तमलविलुप्तर्गे निरपवाद, देशाच्छ्रिते वाञ्छ-
पदार्थे । अदेशाच्छ्रिते ज्ञपदार्थे तदुत्सर्गस्यापवाद । ज्ञपदार्थ-
योन्तरोत्तरकालभाविभि परिणामै सप्तमी भवति । अपरि-
णामित्वाहैतभानशून्यत्वाच्च पौरुषवीधे सीमाकारकहेत्वभाव ॥५॥

एतमादेतत्सिध्यति । परमार्थदग्धि देशव्यापित्वाभावात्, व्यव
ज्ञारहग्धि आपीत्युक्ते आच्छ्रवहेशाश्रयदाप्रसङ्गात्, तथा च बहुते
इपि ज्ञपदार्थस्य सप्तमलदोपाभावात्, मर्वतस्तुत्यो बहुपुरुष

(बलिते पाव वह वज्र थाकिले ताहारा सकलेह नमीम हईवे, झुतराः
वह पुक्षर थाकिले ताहारा ओड्योके कथन ओ अमीम हईते पावे ना ।
ताहार उत्तर एই) “वह हइले नमीम हईवे” एই नियम देशाच्छ्रित
वाहपदार्थेर पक्षे सर्वथा थाटे । कारण, वाहपदार्थ देखियाइ ऐ नियम हय ।
देशाश्रयशून्य ज्ञपदार्थेर ऐ नियमेर अपलाप हय । ज्ञपदार्थ उत्तरोत्तर
कालज्ञात परिणामेर घारा समीम हय, अर्थात् वाहपदार्थ येमन भिन्न
हाने थाकाते समीम हय बोधपदार्थ अदेशाश्रित बलिया सेक्षप हय ना ।
ताहा भिन्न काले अवस्थित हइले अर्थात् एक ज्ञानेर पर आर एक,
तৎपरे आर एक, एइक्षप ज्ञानेर परिणाम नाही बलिया, एवं
हैततानशून्यत्वहेतु (अर्थात् “आमि ओ उहा” एই बोधशून्यत्वहेतु), पोक्षवोधे
सीमाकारक कोन हेतु नाही ॥ ५ ॥

इहा हईते एই सिद्धान्त हय ये—परमार्थदृष्टिते वा कैवल्यभावे पुरुषेर
देशव्यापित नाही बलिया, * आर व्यापी बलिले व्यवहारदृष्टिते पुक्षरे
ज्ञानादिव न्याय देशाश्रय दोषेर असर हय बलिया, † आर वह हइले ओ
ज्ञपदार्थेर समीमर हय ना बलिया, सर्वथा तुल्य वह पुक्षर विश्वान आছे एই

* कारण, बोधपदार्थ अदेशाच्छ्रित ।

† देश वा विद्यारज्ञान एवं ऋगादिविद्यरज्ञान अविनाशात्मी । ऋगादिव यहित व्यापि
ज्ञान एव व्यापि वा अनाश्रयज्ञानेर यहित ऋगादिव ज्ञान अवश्यात्मी । ऋगादि त्याग विश्वे
अनाश्रयज्ञान थाके ना ।

इति युक्तः प्रवाद इति । शुतिवाच—

“अजामेकां लोहितशङ्खकाषणां

बद्धीः प्रजाः सृजमानां सरूपाम् ।

अजो होको जुषमाणोऽनुशेति

जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥” इति ॥ ६ ॥

ननु “एकमेवादितीय” मित्यादिशुतिवाचन एकसंख्यकत्व-
मेवोहित्थमिति चेत्, तासु आत्मनि हैतभानशून्यत्वं पुरुषामेक-
जातिपरत्वं वीक्ष्णं न मंख्यैकत्वम् । तथा च सूत्रम्—“नाहैतशुति-
विरोधो जातिपरत्वादिति ।” “एको व्यापी” लादिशुतिवीक्ष्णरो-
पाधिकस्यात्मनः प्रशंसा उपासनार्थमेवोक्ता । न ताः शुतय
आत्मनः स्वरूपावधारण्यपराः । यथा हु—“मुक्तात्मनः प्रशंसा

प्रवाद वा शुमिक्षात् शुक्तिशुक्त । एविष्ट्रे श्रुति यथा—“वह एजा इज्जनकाविणी
मन्द्रवरउत्तमोऽग्न्यमयौ एक अजा अकृतिके कोन एव पुरुष तद्वाना सेव्यमान
हईया अनुशयन (उपत्तोग) करेन, आव अन्य बोन पुरुष तोग शेष करिया
ताहाके त्याग करेन” ॥ ६ ॥

यदि वल “एकमेवादितीयम्” श्रुतिते आज्ञाव एकसंख्यकत्व
उपनिष्ठ हईयाछे, ताहा नहे । सेहि सब श्रुतिते आज्ञाते द्वैततानशून्यत्व
अथवा पुरुष सकालव एकजातिपरत्व उक्त हईयाछे, न ऐत्यकिं उक्त हम नाहे ।
सांख्यस्त्र यथा—“अद्वैत श्रुतिव सहित विवोद नाहे, येहेतु ताहाते पुरुष
सकलेव एकजातिपरत्व उक्त हईयाछे” । यदि वल, “एकव्यापी” इत्यादि
श्रुतिते एकह ओ सर्वदेशव्यापिव आश्रयकप बलिवा उक्त हईयाछे, ताहा
नहे, सेहि सब श्रुतिते द्वैतवहोपाधिक आज्ञाव उपासनार्थ अशंसा उक्त
हईयाछे । सेहि सब श्रुति आज्ञाव व्यक्तपरिवर्गवा नहे, ऐश्वर्यप्रशंसा-
पवा मात्र । वस्तुतः अट्यत्तु द्वैतवत्त्वेव अतिलिङ्क बलिवा श्रुतिते कथित
हईयाछे । गांधार्य यथा—“(तात्त्वी अति) मूलाज्ञाव अशंसा वा मिक्कदेव

स्थुपासा वा सिद्धयेति ।” ईश्वरविनक्षणस्य पुरुषतत्त्वस्य
स्वरूपावधारणपरा श्रुतिर्यथा—“अदृष्टमव्यवहार्यमयाद्यामलक्षण-
मचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकाक्षमप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपगमं शान्तं गिवमद्वैतं
चतुर्थं मन्यते स आत्मा स विज्ञेय इति । तथा च—

“विमे कर्णा यतो विमे चक्षुर्वर्णा
इदं क्षीतिर्हृदय आहितं यत् ।
विमे मनस्यरति दूर आधोः
किंविद्यामि किमु तु मनिषे ॥” इति ।

अत आत्मनो विस्तारादिसर्वयाद्याधर्मशूल्यता वदुता च
सिद्धा ॥ ३ ॥

उपासनपत्रा” * । ईश्वरविनक्षण प्रकृततदेव अक्षपादविग्रहपत्रा अति यथा—
“यिनि अदृष्ट (बुद्धीक्रियातीत), अव्यवहार्य (कठेप्रक्रियातीत), अग्नाः, अलक्षण,
अचिन्त्य, अव्यपदेश्य (दैशिक ओ कालिक व्यपदेश्यशृण्य), एकमात्र आद्यप्रत्यय-
गम्य, अपग्रेव अतीत, शास्त्र, शिव, अदैत, चतुर्थ (विश्व, बैश्वानर ओ प्राज्ञ वा
द्येश्वरतत्त्व एই तिनेव अतीत) वलिया सम्भव इन, तिनिह आत्मा वलिया
विजेत्र” । अन्य अति यथा—“हनुरेये ज्योति आहित ऋहियाचे, आमार
कर्ण ओ चक्र (अर्थां ज्ञानेत्रियगम्य) तीहार विपरीत, अर्थां तीहाके ज्ञानिते
पावेना, आमार घन तीहार विपरीत दिके दूरे विचरण करे, अतएव
तद्विषये कि वा वलिव, आर कि वा घने कविव ?” अतएव आत्माव वा पुरुष-
तदेव वित्तारादि सर्वप्रकार ग्राहकशूल्यता एवं वहता सिद्ध हईल ॥ १ ॥

* सांख्यासम्मत अवादि, मूळ ज्ञगवापाऽप्यर्जु ईश वा योग्येऽव अववा साधि॒ नमादितिष्ठ
महार्थवाक्ष एवाप्यरात्रेष, अकृतिवृण॑, नक्तज्ञ नवितागाधिष्ठातृ इत्युर्व, वक्त्वाक्ष ईशवरगणेव
उपासनार्थ एवाप्यरात्रेष्या योग कविया अति अ॒ सा कविताहेस । तात्पुर ईशयोपासना
आणे समाधिग्रद वलिया सांख्य्यशास्त्रे कथित आहे । वरा—“समाधिनितिष्ठौश्वरप्रिद्यानाम्”
(प्रोग्मस्त्रुत) ।

व्युत्थितायां निरुद्धायां वा चित्तावस्थायां पुरुष एकरूपेणा-
वतिष्ठते । इन्द्रियवाहितं विद्यज्ञानहेतुचास्त्वयं पुरुषसनिधी
बुद्धी प्राकाश्यपर्यवसान लभते । भेदविकाराविन्द्रियादिस्थिति,
नास्ति तयोः पुरुषतत्त्वासादनीपायः । यद्यात्—“फलमविशिष्ट-

पुरुषतत्त्व आदृश शृङ्खलापे विचारित हैठेछे । बुधित किंवा निरुद्ध क ऐ
उत्तर चित्तावस्थातेह पुरुष एकत्रावे अवस्थान वबेन, अर्थां मने हैठेते
पावे, निर्बोधावस्थातेह पुरुष अपविगानी थाकिते पावेन, किन्तु विक्षेपावस्थाय
परिणामी हैठवेन । ताहा नहेन, बेन ना, इन्जियवाहित ये चाकल्य वा उद्देक
विद्यज्ञान उत्पादन कवे, ताहा पुरुषेव सामिधो वा बुद्धिते याहिया ओकाश्य-
पर्यावसान लात कवे, अर्थां बुद्धिते पौर्णहिलेह ईन्द्रियक उद्देक एकाशित
हैया शेय हह । तेज ओ विकार वर्बनर्मे संस्थित, ताहादेव पुरुषतत्त्वे
पौर्णहिलव उपाय नाहि ॥ । यथा उत्तर हैयाछे—“हल अविशिष्ट चिन्तृत्विद्

* बुद्धिते याहिया दिवस एकाशित हह, वा येथाने विषय एकाशित हह ताहाहि बुद्धि-
तत्त्व । मेहप्रयात्तहि विकार वा परिणाम थाके । उद्दितिरित्त खटेतत्त बुद्धिर एकाशेक,
ताहातेह दैवतिक चाकल्य याहिते पावे ना । बुद्धिते परिणाम थाकिलेवे ताहा एवरुग्न
अर्थां अप्रकाशितके एकाश कवार अवाहन्त्रकण, याहा बुद्धिसमीपे याहि ताहाहि एकाशित
हह, मेहि “थाहा,” “ताहा” बुद्धि त थाके ना ताहाया इन्जियविते थाके । मने कर,
हठे थुडी विक्त हैल, धविच मेहि शीडा मन्त्र क याहिया एकाशित हह (कारण हठ ओ मन्त्रकेव
याजविक संयोग हेव करिले शीडाव बोध रहित हह), विक्त मन्त्र क वा बुद्धिहाने शीडा हह
ना हठेह शीडा हह । मेहिकण चम्पु कर्माविते ऊपादि तामेव तेज उपलक्षि हह, नितिहह
बुद्धि वा एकाशेव मूल हाने ताहा उपलक्षि हह ना । नामामकृतिव बुद्धितेम बुद्धिः चिह्न
कारणम गई अवहित । आविकण घजपत्रुद्धिः एकजातीय लकाश्मीम बुद्धि सकलहि उठ ।
बुद्धिः एकाशपरिणाम एकजातीयह हेहु शुक्र परिणामी हह ना । विक्त विषयास्त्र चाकल्येर
शेयावस्था विद्यज्ञानेतत्प एकाश मेहि एकाश बुद्धि हैठ शेय तथ झुठवा शुक्र व ताहा याहिते
पावे ना । दीप, आलोक ओ आलोकित अवेयर दृष्टान्त (गाँठक वने राधिवेन उठा उवाहन्त
नाम, दृष्टान्ताज) एह ल देवता याहिते पावे । शील शूद्रवस्त्र, आलोक बुद्धिनदृश ओ नील
गीतादि ग्रन्थ विवरणहण ।

यित्तवृत्तिवोधः” इति । यथा विभिन्ने वर्त्तीतैले दीपशिखा-
मासाद्यैकत्वं प्राप्नुतः तदेन्द्रियेषु भिन्नरूपेणावस्थिता विषयाः
बुद्धौ निर्विग्रेप प्राकाश्यपर्यवसानरूपमैक्यतामाप्नुयुः । तस्मात्
पुरुपस्य साच्चिदादृत्वं बौद्धविषयस्य च निर्विग्रेपदृश्यत्वमिति
सम्बन्धः सिद्धः ॥ ८ ॥

निरोधसमाध्यभ्यासाच्चित्तेन्द्रियाणां प्रविलयेऽस्मत्प्रत्ययस्य
स्वचैतन्यभावेन निर्विप्लवावस्थानदर्शनात्तदेवास्मत्प्रत्ययस्यावितय-
स्तरुपम् । तदा लोकानि चित्तेन्द्रियाख्यव्यक्तभावेनावतिष्ठन्ते ।
सोऽव्यक्तभावः प्रहृतिः । यथाहुः—

“अव्यतीं चेत्तिष्ठ स्य गुणाना प्रभवाप्ययम् ।

सदा पश्याम्यहं लीनं विजानामि शृणोमि च ॥” इति ।

ବୋଧ," ଅର୍ଥାଏ ଫଳ ବା ମାନମ ବ୍ୟାପାରେର ଶୈୟ, ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି ସକଳେର ବିଶେଷଶୂନ୍ୟ ବୋଧ ବା ଏକଇପ୍ରକାର ଗ୍ରହଣାବ୍ୟାପୀଯ । ଯେମନ ବିଭିନ୍ନ ସର୍ତ୍ତି ଓ ତୈଲ ଦୀପଶିଖାର ଯାଇୟା ଏକବ୍ରତ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ସେଇକ୍ରପ ଇଞ୍ଜିନ୍ ସକଳେ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନପେ ଅବହିତ ବିଷୱ ସକଳ, ବୁଦ୍ଧିତେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରାକାଶ୍ୟପର୍ଯ୍ୟବସାନକ୍ରପ ଏକବ୍ରତ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଅତେବ୍ରତ ପୁରୁଷେର ସାକ୍ଷିଦ୍ଵାରା ଏବଂ ବୌକ୍ଲବିଷୱରେର (ବୁଦ୍ଧିପ୍ରାକାଶ ବିଷୱରେ) ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଶତାଙ୍କପ ସମ୍ପଦ ମିଳି ହେଲା ॥ ୮ ॥

निरोधमनाधिर अभ्यास हইতे (যोगसूत्र ১১৮ সংষ্কৃত) চিত্তেলিঙ্গ প্রविशীন হইলে অস্ত্র প্রত্যাহা ষ্টচেতন্যভাবে নির্বিপ্রব বা অভগ্নক্ষণে অবহান বরে বলিয়া, ষ্টচেতন্যহ অস্ত্র প্রত্যয়ের প্রকৃত শক্তি শক্তি । সেই চিত্তেলিঙ্গগণ লীন হইয়া অব্যক্তভাবে থাকে। সেই অব্যক্তভাবের নাম প্রকৃতিত্ব । যথা উক্ত হইয়াছে (ভারতে), “ফেহ বা উপাদির চৰম শুণ সকলের প্রভব ও জন-শক্তি অব্যক্তকে আমি সর্বদা লীন বলিয়া দেখি, জানি ও শ্রবণ করি”। পুনঃ—“শুণ সকলের প্রভব জ্ঞান কথনও দৃষ্টিপথ প্রাপ্ত হ্যনা, অর্থাৎ লীন-

* अमृद अठाय वा तुच्छि त अष्टार अक्षिस-वेदिक लाकाते डाहा (अमृद-प्रश्नाय) विशेष जेठा वा वाचवाचिक अहीडा (अत्रे इहा उक्त हइयाहे), कर्मवर्ग विशेष हইले 'अऽहार अस्त्वपे

“नाशः कारणलय” इति नियमात् चित्तेन्द्रियाणां तस्यामव्यक्तावस्थाया विलयदर्शनादव्यक्तान्तेपा भूलकारणम् । सविष्ठवे निरोधे लीनाना चित्तादीना पुनर्व्यक्तासिद्धर्मनादव्यवहारदृशि सतस्वरूपमव्यक्तम्, नासत सज्जायत इति नियमात् । परमार्थदृशि च चिद्रूपेणावस्थानकालेऽव्यक्तानतिक्रान्तेरसदूपा प्रकृति । यथाहु—“नि मत्तामत्त नि सदसत् निरसदव्यक्तमिति ।” तस्माद्बवहारदृशि भावरूपेणाव्यक्त विचार्यम् ।

प्रधानविपयाः श्रुतयो यथा—

“इन्द्रियेभ्य परा हार्या अर्थेभ्य एव मन ।

बहाई चरन रूप (योगतात्त्व) । इवावशेषे लयह नाश, एह नियम । आर अव्याकृते चित्तेन्द्रियादिव विलय देखा याव, अतएव अव्यकृते चित्तेन्द्रियादिव भूल कारण । सविष्ठव निरोधे, अर्थात् ये निरोध भग्न हम ताहाते, अव्यवहारवाहा हैते चित्तेन्द्रियादिव पुनर्श व्यवहाराप्ति दृष्ट हम वलिया व्यवहारदृष्टिते अव्यकृतके संवर्कप वलिते हैवे, कारण असद हैते संउत्पर हैते पावे ना । आर चित्तादिव लय हैले जटान चित्तादिवलपे अनुहान हम, श्रुतवाः परमार्थदृष्टिते चित्तादिवा कर्त्तव्य अव्यकृता अतिक्रम करे नौ, उच्चन्य परमार्थदृष्टिते अव्यकृतके असद वला याहिते पावे । यथा उक्त हैवाहे—“अव्यकृत मत्ता ओ अपत्राशून्य, सदसद नहे, एव असद नहे,” अर्थात् परमार्थदृष्टिते चरितार्थ हैले सद नहे एव व्यवहारदृष्टिते असद नहे । अतएव व्यवहारदृष्टिते अव्यकृत तावरकपे यिचाया * ।

प्रधानविषयक श्रुति यथा—“अर्द सकल इन्द्रियेव पैव, मन अर्थेर परवत्,

अवहान हह” (योगद्वय) ताहाई अक्षयग्रहीता । गुरुद्वय वृक्षिव मवग (मदूर) नह एव अश्व विक्षण नह (योगतात्त्व २१) । यूक्तिय गुरुद्वयाक्षय अव्यवहाराक्षयाक्षय व्यवहारिक ग्रहीता वलिया उक्त हैवाहे ।

* एह विषय अदेव खारणा वरिते ना पारिदा व्यवहारदृष्टिते अक्षिके अनुक्रम वलिया वातुपत्ति अव्यवहार वहे ।

मनससु परा बुद्धिर्बुद्धेराज्ञा महान् परः ।

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ॥” इति ।

महतः परस्याव्यक्तस्य स्वरूपं यथाह श्रुतिः—

“अशब्दमसर्गमरूपमव्ययं

तथारसं नित्यमगम्यवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं भ्रुवं

निचाय त सत्त्वसुखात् प्रमुच्यते ॥” इति ।

तथाच—“तदेद तदव्याकृतमासी” दिति । “तमो वा इदं
मेवाय आसीत् तत्परेणेरितं विपर्मत्वं प्रयाती” ति च । परेण
पुरुषार्थेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

व्युत्थाने सक्रियेषु चित्तेन्द्रियेषु अस्त्रिभावस्य यो विकारभावः
प्रतीयते स तस्य विकृपो व्यवहारिको अस्तीता । उक्ताच्च—“सा
चामना यहीता सह बुद्धेरिकास्त्रिका संविदिति तस्याच्च. अस्तीतु-

मनेर पर बुद्धि, बुद्धिर पर महान् आज्ञा, महतेर पर अव्यक्त, अव्यक्तेन पर
पुरुषः । महतेर पर पदार्थेर व्यजप सेइ अतिइ (कठ) अग्रे बलिहारेन ।
यथा—“अशब्द, अपर्श, अक्लप, अव्यय, अरण, अग्रक, नित्य, अनादि, अनन्त, ऊर्ब,
महतेर पर पदार्थके जानिन्ना महायमुख हइते भूक्त हय, अर्थात् पूरुष-साक्षात्कार
दात हय” । अत्रा अति यथा—“एই समन्त अव्यक्त हिल” । “अग्रे तमः हिल,
ताहा परेर घारा द्विरित हइया विद्यमत्त आप्त हय” । परेर घारा अर्थात्
पुरुषार्थेर घारा ॥ ९ ॥

बृथानदशाय यथन चित्तेन्द्रिय सक्रिय हय, तथन अशब्द-प्रत्ययेर ये सक्रिय
वा परिणामी भाव अतीत हय, ताहा अशब्द-प्रत्ययेर व्यजप, व्यवहारिक
अस्तीता । यथा उक्त हइयाछे—“सेइ अस्तिता, अस्तीता आज्ञार सहित बुद्धिर
एकाग्रबोध । ताहार मध्ये (अस्तितार मध्ये) अस्तीतार अस्तर्जीव हওয়াতে

रन्तर्भावात् यहीत्विपयः सम्प्राप्तातः” इति । सास्मितेत्यर्थः । येन
बुद्धरूपं तेन यहीत्वावेन व्यवहाराः क्रियन्ते स व्यवहारिको
यहीता ॥ १० ॥

विक्रियमाणास्तप्रलयः चयाणां भावानां समाहारः । ते
यथा, अस्मीत्येतदन्तर्गतः प्रकाशशीलो भावः, तस्य च विकार-
हेतुः क्रियाशीलो भावः, प्रकाशस्यावरकः स्थितिशीलभावयेति ।
इसे चयो भावाः सत्त्वरजस्तमाख्याः सर्वेषां विकाराणां
मौलिकाः । तच प्रकाशशीलं सत्त्व, क्रियाशीलं रजः, स्थिति-
शीलस्त तमः इति । कौवल्यावस्थायां वैकारिकप्रकाशात्मकप्रख्या-
शून्यं परवैराग्येण प्रहृत्तिशून्यं दग्धवीजकल्पनिरोधात् स्थितिशून्य-
स्थान्तःकरणं प्रकृतिलोनभवति । अव्यतात्वादसूः सत्त्वरजस्तम-
आत्मिकाः प्रख्याप्रहृत्तिस्थितयः समलभापद्यान्ते । तस्मादाहुः—

तद्विद्यक समाधि शहीत्विद्यक सम्बद्धात्” । बुद्धिर अस्तद्वृत्ते ये शहीत्वादेव
द्वारा ज्ञात्वादिव्यवहार हय, ताहाइ व्यवहारिक शहीता ॥ १० ॥

विक्रियमाण अस्मद्-प्रत्यय तिनप्रकार तावेव समाहार, अर्थात् ताहा
विश्वेय कविले तिनप्रकार मूलभाव पाओया याय । ताहावा यथा—‘आमि’ एवं-
एकार प्रत्ययेव अस्तर्गत एकाशशील भाव, ताहाव परिणामकावक जियाशील
भाव, एवं एकाशेव आववद शितिशील भाव । एই तिनप्रकार भावेव नाम
सह, रजः ओ रजः । ताहावा गर्भविद्यादेव मौलिक ऋप । उन्नधे
याहा एकाशशील ताहा सह, याहा जियाशील ताहा रजः, एवं याहा शितिशील
ताहा तमः । बैकारिक एकाशात्मक ये प्रथा तद्विद्यत, पवित्रेवागेयर द्वारा
प्रवृत्तिशूल, एवं दक्षनीष्वद्वज्ञ निदोद्देशमाप्तिहेतु शितिशूल, कैवल्यावहार एই
जिभादशूल हउयाते अस्तःकरण एकत्रिलीन हय । सह, रजः ओ तर्मो उणाश्वक
क्रि प्रथा (गर्भविद्यवेदोध), प्रवृत्ति एवं शिति अवाक्ताऋप एकत्र प्राप्ते हय ।

“सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः” इति ॥ ११ ॥

“व्यक्तावस्थायां चित्तेन्द्रियेषु गुणानां वै परम्यम् । एकचैकस्य प्राधान्यमन्ययोयोपसर्जनीभावः । ते हि गुणाः नित्यसहचराः जातिव्यक्तिः प्रत्येकं वर्त्तमानाः । यथाहुः—“गुणाः परस्परोपरक्तप्रविभागाः संयोगविभागधर्माण्य इतरेतरायवेणोपाज्ञितमूर्च्छयः” इति । तथाच—“अन्तीचमिष्टुनाः सर्वे सर्वे सर्वव्याप्तिनः” इति । सर्वत्र चैगुण्यसङ्गावेऽपि एकैकस्यैव गुणस्य प्रधानभावात् सात्त्विको राजसस्त्वामसद्येति व्यवहारः । तथाच

तज्ज्ञ बलियाछेन, “सद्, उम्भः ओ उमोऽुण्डेन साम्यावद्वा * प्रकृतिः” ॥ ११ ॥

व्यक्तावहास्य चित्तेन्द्रियादिते शुणेर बैवनाभाव । एक हले एक शुणेर प्राधान्य एवं अन्य शुणस्थेन अप्रधानभाव थाके । सेहि शुण सकल मित्यमहत्त्व, भाति ओ वाक्तिव्य प्रत्येके वर्त्तमान थाके । यथा उक्त हइयाछे—“शुण सकल प्रस्परोपरक्त-प्रविभाग, संयोगविभागधर्माणी, प्रस्परेर आश्रये प्रस्पर मूर्त्ति वा महादिव्यक्तिता लाभ करें” (योगभाष्य) । अत्तत्र यथा—“शुण सकल अन्तोऽुष्टिमिष्टुन एवं सकलेहि सर्वत्र वा सकल द्वये अवहित” । सकल वस्तुते शुणत्रय वर्त्तमान थाकिलेओ, एक एक शुणेर प्राधान्यहेतु साधिक, द्वाजस ओ तामस एইकृप व्यवहार इय । सांख्यसूत्र यथा—“शुणप्राधानभाव

* अनुःकरणेर देस साधनशक्त वा उपायप्रत्याय अनीनभाव, ताहाइ बैवनापर । अनुःकरण मूलकारण अनुत्तिते इय हर । अनुत्ति सद्, उम्भः ओ उमोऽुण्डेन साम्यावद्वा । अतएव अनुःकरणशक्त शद्, उम्भः ओ उमोऽुण्डेन साम्या करिते पारिल्लेतु तबे अनुःकरण लीन हइवे । तज्ज्ञ साधिक, द्वाजस ओ तामस द्वृत्तिर साम्या करा अप्होद्धर । विवेकध्याति, प्रवैद्यवाण्य ओ निरोध-समाधि एই तिन भावेव द्वावा शुणसामा हत । काँइ उहारा तिन सद् वा एक । यथा, “ज्ञान-तैत्रेर गता काठा बैद्यागम्” (योगभाष्य), तज्ज्ञ विवेकध्यातिरूप चतुर्हत्ताव ओ चतुर्वैद्यवाण्य एकहि हईल, आज चतुर्वैद्यवाण्ये विषयोपशमे चिन्त निरक्ष थाकिबे । तज्ज्ञ एवाश्वेष्टुल साधिक विवेकध्याति, विवादप्रथम फलप्रकृप द्वाजस परवैरीग्या एवं उत्तुपनीय तामस निरोध-समाधि एकहि हईग । एইप्रकार उपनामे अनुःकरण अनुत्तिलीन हय ।

सूत्रम्—“आपेच्छिको गुणप्रधानभायः” इति । तथाच—“सर्वं-
मिदं गुणानां सत्रिवेगमाचम्” इति ॥ १२ ॥

भोगापवर्गीं हाविवादीं पुरुपस्य । अस्मिप्रत्ययमाश्चित्व
हावितावर्धाचरितौ भवतः । यथाहुः—“तच्चेष्टानिष्टगुणस्तरूपा-
वधारणमविभागापन्न भोगः, भोक्तुः स्वरूपावधारणमपवर्गं दृति
द्वयोरतिरिक्तमन्वर्हश्चनं नास्ति” इति । पुरुपार्थाचरणात्मकत्वाद्-
व्यक्तावस्थाया, पुरुपस्तस्या निमित्तकारणम् । अव्यक्तञ्च व्यक्ता-
भावस्त्रीपादानम् । तस्यैव व्यक्तत्वपरिणामितदर्शनात् । यथाहु—
“लिङ्गस्यात्मविकारणं पुरुपो न भवति हेतुसु भवतीति । अतः
प्रधाने सोक्ष्मय निरतिशय आत्मातम्” इति । विकारजातस्य

आपेक्षिक” । अश्वज् (योगतात्मा) उक्त हैवाचे—“एই सबस्तु हे शुण मकले ब
मन्निबेश वा संहानितेन भास्तु” ॥ १२ ॥

पूर्वद्येव भोग ए अपवर्गकृप छुइ अर्थ । अम्बू अत्यर आश्रय करिया
एहि छुइ अर्थ आचरित है । यथा उक्त हैवाचे—“तन्मध्ये इष्ट ए अनिष्ट
शुणावधारण—याहाते शुणवृत्तिर्थ सहित एकतापत्रित है—ताहा भोग एवं
भोक्ताव अकपावधारण अपवर्ग, एहि छुइयेव अतिरिक्त अन्त दर्शन नाहि”
(योगतात्मा) । यात्तद्याहा पूर्वार्थाचित्रणाद्यक, तज्ज्ञ पुरुष व्यक्तावस्थान
निमित्त कालण । आव अव्यक्ता अहति व्यक्ताव मकले ब उपादान कालण,
येहेतु ताहावै व्यक्तज्ञ परिणामि दृष्टि है । यथा उक्त हैवाचे—“लिङ्ग वा
बूकिर पुरुष उपादान कालण नहेन, हेतु वा निमित्त कालण हन । एत्यत्
अकृतितेऽ वाक्तावेव चर्मस्त्रङ्गता व्याख्याति हैवाचे” * (योगतात्मा) ।

* “अचेतन अद्यां जगत्तेऽ वस्त्र कर्ता! एकेकं गम्भास्त नां द्वीय वलिया द्य हावा मा धा
पले दोब देन उहारेर इहा न्हेवा । नां द्वायते कर्ता देह नहै । कारण कर्त्तुहिताव
मोलिक नहें डहा चिन्हउग्म-योगमात्र । अद्यान बर्ता नह किन्तु एकमात्र शूल उप दान ।
उपादान हैलेव अद्यां जगहिकाशेव प क्ष समर्थ महें । जगहिकाशेव जन्य पौधवहितेव्य
त्रुप निवित्तेव अ गला आहे । पूर्वार्थ वा चिद्वतान वा अचेतनके चेतनव व करा मा
हैले क्षेन शुणलैव्य हैत्तेव पारेना । चिद्वतान हैत्तेहै अर्थाचरण वा जगव्याक है ।

निमित्तान्वयिनोर्द्यो कारणयोर्मधे निमित्त पुरुप स्वचैतन्य-
स्वरूप सदाव्यक्त , प्रधानन्त्वचेतनमव्यक्तस्वरूपम् । विहट-
कारणहयसङ्गावाद् व्यक्तावस्थाया प्रत्येक व्यक्तभावेषु चय एव
भावा उपलभ्यन्ते । ते यथा—पुरुपाभिसुख चेतनावङ्गाव ,
अव्यक्ताभिसुख आवरितभावस्थाच तयो सम्बन्धभूतयच्छल-
भावो येनाप्तुत प्रकाशाभिसुख क्रियते प्रकाशितय भाव आव-
रणाभिसुख क्रियते इति । ते हि यथाक्रम प्रकाशशील सत्त्व ,
स्थितिशील तम , कियाशीलस्त्र रज इति ॥ १३ ॥

व्यक्तावस्थायामाद्या व्यक्तिरस्मीतिप्रत्ययात्मको महान्, यमा
श्रित्य सर्वे ज्ञानचेष्टादय सिधन्ति । कैवल्यावस्थाया प्रस्त्वा
प्रत्यक्षित्यस्त्रियभावात् नाम्नि व्यक्तसम्बन्धिन महत सङ्गावाव-
काश । स एव महान् अवहारिको अहीता । व्यक्तावस्थाया
मस्मीति प्रत्ययमभिसुखोऽत्य समाहिते चित्ते यस्मिन्नान्तरभावे

विकार सकलेव निर्मित एव उपाधानरूप कारणस्थयेव मध्ये निर्मित पूरुष
प्रचेतत्त्वरूपे सदाव्यक्त एव अधान अचेतन ओ अव्यक्तस्वरूप । व्यक्तावहार
एই बिबक्त काशगद्य थाकाते ग्राहोक व्यक्तভाबে तिनश्रुकाब ताब उपलक
হয় । তাহারা বথা (১ম) পুরুষাভিসুখ চেতনাবৎ ভাব (২য়) অব্যক্তাভিসুখ
আবরিত ভাব (৩য়) ঐ দ্রুই ভাবেব সহজভূত চঙ্গল ভাব—যাহা আবৃত ভাবকে
প্রবাশাভিসুখ করে এব প্রকাশিত ভাবকে আবরণ বা হিতিৰ অভিসুখ কৰে ।
তাহারাই যথাক্রমে প্রকাশশীল সৎ হিতিশীলস্ত্র ও ক্রিয়াশীল বজ্ৰ ॥ ১৩ ॥

ব্যক্তাবহার আদি বাকি অস্মি এইকপ অত্যযামুক নহান् । তাহাকে
অপ্রয় কৱিয়া সমষ্ট জ্ঞান চেষ্টাদি সিদ্ধ হয় । কৈবর্ম্মাবস্থাতে প্রথমা অবৃত্তি
ও হিতিৰ অভাবে ব্যক্তসম্বৰী গহতবেব লে অবগত অবহিতি থাকিতে
পাবে না । সেই মহানই ব্যবহারিক শহীতা । ব্যক্তাবস্থাৰ আসি” এইকপ
অত্যথেৱ আভিসুখে চিঠ সমাহিত হইলে যে আস্তৰভাববিশেষে অবহান হয়,

इव स्यान शब्दति स एव महान् । सविकारप्रकाशशोलो महानामा,
पुरुषस्तु अविकारी, चिद्रूपः ॥ १४ ॥

बुद्धिय लिङ्गमात्रसेति महतः संज्ञाभेदः । श्वच्छ स्वरूपे-
गामृष्टहोतो महान् करणकार्यं कुर्वन् बुद्धिरित्यमिधीयते ।
यथोक्तम्—“बुद्धिरध्यवसायेन ज्ञानेन च महामित्येति” । ज्ञानेना-
स्मीति-प्रत्ययावधानेनेत्यर्थः । यथाहुः—“तमणुमात्रमामानमनु-
विद्यास्मीति तावत् सम्भजानोति” इति । अणुमात्रं सूक्ष्मम् ।

ताहाई महत्तद् ॥ १४ ॥ । महाद्या सविकार प्रकाशशील, आव पुरुष अविकारी
चिद्रूप ॥ १४ ॥

बुद्धि ओ लिङ्गमात्र महत्तद्वेष मंज्ञातेऽस । ‘कोथा ओ बुद्धि ओ महान् तिथि
करिया उक्त हईयाछे, सेहीह्ले� महान् यथन् वरकपे गृहीत ना हईया करणकार्य
करे, तथम ताहा बुद्धिनामे अभिहित हईयाछे + । यथा उक्त हईयाछे—“बुद्धि
अध्यावसाय लक्षण द्वारा एवं महान् ज्ञानेव द्वारा विवेकद्वय” (तारत) ।
एथाने ज्ञान अर्थे ‘आमि’ एইकल प्रत्यावधारा, ताहाव अवधानेव द्वारा महान्
मात्रावृक्त हन । यथा उक्त हईयाछे—“सेह अनुमात्र आमाके अमुवेदन-
पूर्कक केवल ‘आमि’ एइकपे सम्प्रज्ञात हैया याय,” (योगजाय, पञ्चशिखा-

* इहाके साप्रित समाधि घले । सांख्यीयत्व सकल केवल अमुवेदन महे, ताहाओ,
मात्रावृक्तार्दी । योगशास्त्रे तत्प्रसाकारकाव्येर उपाय ओ वरकपे कवित आहे, ताहा अनुमीलन
करिले महत्तद्वेष वरकपे यथार्थकपे निश्चित हय । बुद्धिमत्तद्वेषेर निजेव तित्रि त्वं सकल
किऱपे आहे, ताहाची चित्रा करा उचित ।

+ एकही ज्ञात्वाव यथन सार्वज्ञोर जातो हय तथन महत्, एवं यथन अंज्ञानेव जातो
तथम बुद्धि । बुद्धित प्रकाशपरिणाम जलधारावत्, महत्ते तैलधारावत् एकतान । मह
त्तावे सार्वज्ञाहेतु ताहाके द्विः वला हईयाछे, अति यथा—“महात् विजूमायानम्” । [परि-
शिष्ट अहत्तव नाशाकार झट्टवा ।]

* अध्यावसाय—अविहृत विषयेर अवसाय ना प्रकाश हृष्टवानुप अवसान ।

महत्तत्त्वं सच्चाकुर्वतो योगिन एवं विधा संवित् सम्भायत-
इति भावः ॥ १५ ॥

पुरुषः भिसुपत्वाद् बुद्धिसत्त्वमतिप्रकाशशीलं साच्चिकम् ।
यथाहुः—“द्रव्यमात्रमभूतसत्त्वं पुरुषस्येति निश्चयः”इति । तथाच
“अव्याहातसत्त्वमुद्दितामसृतत्वाय कल्पते ।

सत्त्वात् परतरं नात्यत् प्रशंसन्तीह पण्डिताः ।

अनुमानादिजानीमः पुरुषं सत्त्वसंशयम् ॥”इति ॥ १६ ॥

अस्य महदात्मनो यः क्रियाशीलो भावो येनानामभाविन
सहायसम्बन्धः प्रजायते सोऽहंकारः । स चासावहंकारोऽभि-
मानात्मकः ममताहन्तयोर्मूलं क्रियाशीलत्वाद्राजसिकः ॥ १७ ॥

येनानामभावा आत्मना सह विष्टतास्तिष्ठन्ति तदेव स्थिति-

चार्य-बचन)। अनुमान अर्थे शक्ति । अहत्तद-साधारकाग्री वैशीर ऐक्षण्य
ध्याति हय । इहाते एই बुद्धिते हईवे—येनाने बुद्धि ओ महान् पृथक्
उक्त हईम्बाछे, तथाय एकह अन्तर्प्रत्याग्राहक महान् अक्षण्यतावे साक्षात्कृत
हईले महान्, एवं यथन क्रिप्रपरिणामी करण्यकार्या करेत तथन बुद्धि ॥ १५ ॥

पुरुषाभिमूल बलिया बुद्धिसह अंतिप्रकाशशील, साहिक । यथा उक्त हई-
म्बाछे—“बुद्धिसह पूर्ववेले अव्याहात वा पुरुषाश्रित भाव इहा निश्चय हय”
(तात्रत) । अन्तर्प्रत्याग्राहक यथा—“अवाक्तु हईते बुद्धिसह उद्दिष्ट हय । ताहा
अमृत बलिया जाना याव । बुद्धिसह हईते श्रेष्ठ (विकावेल मध्ये) अन्त किछु
नाइ बलिया प्रशिततरा प्रशंसा कवेन । अमृनान हईते जाना याव ये, पुरुष
गद्बसंश्रव वा बुद्धिते उपहित ॥ १६ ॥

सेहि महदात्मावे ये क्रियाशील भाव—याहा द्वारा अनायतावे सहित आद्य-
सम्बन्ध हर, ताहार नाम अहङ्कार । सेहि अहङ्कार अभिमानयन्त्रप, ममता
(‘इहा आमाव’ ऐक्षण्य भाव) एवं अहत्ताव (‘आनि ऐक्षण्य’ एवम्प्रकार
अताव, अर्थात् आनि जटी, श्रोता इत्यादि) मूल ॥ १७ ॥

ये शक्तिर द्वावा अनायताव सकल आद्याव सहित विष्टत हईम्बा अवहान

शीलं मनः । तदि तामसमन्तःकरणाङ्गम् । प्रस्यापटत्तिस्थितय
इति चयाणामन्तःकरणधर्माणां मध्ये यत् स्थितिधर्मात्यभूतं
तन्मनः । “तथाश्रेष्ठसंस्काराधारत्वा” दिति सूचेऽपि दृतीया-
त्वाःकरणस्य मनमः स्थितिगीतत्वमुक्तम् ॥ १८ ॥

महटहंकारमनांसि सर्वकरणमूलमन्तःकरणम् । पुरुषार्थ-
चरणक्रियायाः साधकतमत्वात्तानि करणमित्यभिधीयन्ते । एर्पा
परिणामभूताः सर्वां अप्याक्षगतयः करणम् । महदादयः
वस्त्रमाण-वाह्यकरण-पुरुषयोर्मध्यस्थभूतत्वादन्तःकरणमित्यभिधी-
यन्ते ॥ १८ ॥

आत्मवाह्येन हेतुना बोड्डचेतनताया उद्ग्रेके यमादुद्रेयास्य
प्रकाशभावस्तुदेव प्राकाश्यपर्यवसानं प्रख्यास्त्रस्त्रपम् । यो
वा प्रकाशगीतास्य बुद्धिसत्त्वस्य याह्यक्षात् उद्ग्रेकाम्भादेव ज्ञानम् ।
अभिमानेनैवसावुद्रेकोऽस्मत्पुकाशमापदते । स चाभिमान-
कर्त्रे, ताहाइ द्वितीयी भन । ताहा तामम अनुःक्षणांश । प्रथमा, प्रत्युति ओ
द्विति क्रम तिन मूल अनुःक्षणधर्मेर्व मध्ये याहा द्वितीयधर्मेर्व आश्रय, ताहाइ
भन । “अशेषदङ्घावाधारमहत्तु भन वाह्यज्ञियेव अदान,” एই सांख्यस्त्रद्वे ओ
उत्तीर्णात्मःकरण व्याख्यात्मक उक्त इतिवाच्छ ॥ १८ ॥

मह॒ अहङ्कार ओ भन, सर्व करणेव मूल अनुःक्षण । पूर्वार्थाचरण क्रियाव
नाधकतमहत्तु ताहावा करण बलिवा अभिहित क्ष ॥ १९ ॥

एकगे प्रथमा, प्रत्युति ओ द्विति एই तिन मूल अनुःक्षणधर्मेर्व शब्दप उक्त
हैत्तेह । आश्रयात् कोन कारणेव वावा (बोड्डचेतनता) उक्तित हैले,
सेह उद्ग्रेकेर ये प्रकाशभाव, ताहाइ प्राकाश्यपर्यवसान वा ज्ञानेव द्वरप-
त्तह । अदावा एकप्रत्यक्ष व्याप्ति पावे ये, प्रकाशशील बुक्तिसहेव ये ग्राह-
कृत उद्ग्रेक, ताहाटि ज्ञान । क्रियाशील अभिमानेव वावा सेह उद्ग्रेक अन्त-

* यन शब्द अनेक अर्थे अनुकूल हर्यापाट्टक एই शूष्ट शास्त्र शेषण ग्रन्थादित अहि
प्रहृष्ट कविवेद । बृहदि ग्रन्थिक, इह ज्ञानम्, अवः अनुःकरणेवृ यध्ये याहा तामा यद ताहाहै दन ।

चामानामनोभीवयोः सम्बन्धोपाय । अभिमानाही प्रत्ययी
सम्भवत् , अहस्ता ममता चेति । धनादो ममता, गरीरेन्द्रियेषु
चाहन्ता । यथा नष्टे ममतास्थादे धनेऽहमुच्छित्तो भवामीति
प्रत्यय तथा चाहन्तास्थादे इन्द्रिये गण्डादिवाङ्किययोद्दिले सति
उद्दिक्षाहताभिमान प्रकाशगीतमम्भावमुद्दिळं करोति ।
प्रकाशगीतभावस्योद्देकफलभेद ज्ञानम् । यथाभिमानेनानाम-
भाव आवस्त्रिधी नीयते तथामप्रत्ययोऽपि अनामभावेन सह
सम्बन्धते । अभिमानेनानामभावस्य चामीकरण प्रहत्तिस्त-
रूपम् । तथा च तस्य स्थामीकृतभावस्य सहृदस्यावस्थान
स्थितिस्तरूपम् ॥ २० ॥

उत्तम गुणाना नित्यसाहचर्यम् । ते सर्वंत्वैव परस्परमङ्गां
हित्वेन वर्तन्ते । तस्माच्चित्तगुणामकमन्त करणाङ्गुचयमपि

अकाशेते पौँछार । सेहि अभिमान आद्य ओ अनाद्य भावेव नद्यहोपाय ।
अभिमान हइते द्वैश्चकार प्रत्यय उड़त हय, अहस्ता ओ मनता । धनादिते
ममता ओ शरीरेन्द्रिये अहस्ता । सेमन ममतास्पद धन नष्ट हइले “आमि
उड़ाउट है” एइरप योध हय सेहिरप अहस्तापाह इन्द्रिय शब्दादि वाह
हित्वार घारा उड़ित्त हइले सेहि इन्द्रियगत अभिमान उड़ित्त हैज्या, प्रकाश
शील अहस्तावदेव उड़ित्त करेव । प्रकाशशील पदार्थेर उद्देश्य हइले है
ताहार फले प्रकाशवद्भाव भाव वा ज्ञान हय । देवन अभिमानेर घारा
अमाद्यभाव आद्यगुणिधे नीत हय सेहिरप आद्यप्रत्ययो अनाद्यभावेव महित
महेन्द्र हय । अभिमानेर घारा अनाद्यभावेव आद्यीकरणहै प्रवृत्ति वा चेष्टार
प्रकल्प । आद सेहि चामीकृतभावेव अविभागापन्न हैज्या अन्त करणे अवहान
कराइ छित्तिव अकल ॥ २० ॥

गुण सकलेव नित्य साहचर्य उड़क हैज्या छेव । ताहारा सर्वद्य गत्रम्पर
अद्विक्षिप्ते वर्तमान थाके । उड़त्त त्रिष्टुपाघक अष्टुकरणेर अद्विक्षि-

अन्योन्यव्यतिपक्षं परिणमते । यदैकं तदैव भीणि, एकमिद्दुक्षे
इतरावध्याहायौ ॥ २१ ॥

ज्ञाने स्थितिक्रियाभ्यां प्रकाशगुणस्याधिक्याज्ज्ञानं सात्त्वि-
कम् । चेष्टायामुद्रेकस्यैव प्राधान्यं, ततः सा राजसी । स्तिर्यां
यापरिदृष्टा क्रिया सावरितस्वरूपा, ततः स्थितिस्फामसी ।
ज्ञानचेष्टास्थितयः प्रत्यापहृत्तिस्थितयो विति चयः सत्त्वरजस्तमो-
शुणाचयिनः मूलभावा वस्त्रमाणासु प्रमाणादिष्टतिषु प्राधा-
रणाः ॥ २२ ॥

चित्तेन्द्रियरूपेण परिणतान्तःकरणमस्मितेत्यात्मायते ।
यथाहुः—“हृदर्दिनभास्त्वौरेकात्मतेवास्मितेति” । आत्मना सह
करणगत्तेः अभिमानकृतैकात्मकतास्मितेत्यर्थः । तदैवाहं श्रीताहं
द्वष्टेत्यादिकरणात्मपत्ययसम्भवः । तथाचाहुः—“पठथाविशेषी-

(बुद्धि, अहंकार ओ मन) परम्पर लिलित हैं या परिणत हैं । यथाय एक, तथाय
तिन , एक उक्त हैले, अपर द्वै उह थाके । अर्थां अत्येक अस्तःकरण-
परिणामेह बुद्धि, अहं ओ मन एই तिन थाके, बुद्धिते हैवे ॥ २१ ॥

ज्ञानेते हिति ओ क्रिया अपेक्षा अकाशउगेव आधिक्यवशतः ज्ञान
साहिक । चेष्टाते उद्देशेव आधिक्यवशतः ताहा नाभसी । आर हितिते
ये अपविद्यृष्टि क्रिया ताहा आवित्तव्यक्ता, तज्ज्ञ हिति ताभसी । ज्ञान चेष्टा
ओ हिति, वा अथा अदृष्टि ओ हिति, सब रजः ओ तरः शुणाहस्तारी एই तिन मूल-
ताव बह्यमाण अमाणादि-बृत्तिर मध्ये साधारण ॥ २२ ॥

चित्त ओ इत्तिह-क्रृपे परिणत अस्तःकरणके अस्तिता बला याव । अर्थां
चित्तेन्द्रियेव उपादानकरणे वर्तमान अस्तःकरणज्ञयेर नाम अस्तिता । यथा उक्त
हैयाछे,—“मृक्षक्ति ओ दर्शनशक्तिर ये एकायुता, ताहा अस्तिता ।” अर्थां
आश्वाव सहित करणशक्तिर ये अभिमानकृत एकायुता, ताहाहि अस्तिता । ताहा
ज्ञावाहि ‘आसि झोता,’ ‘आसि झटा’ इत्यादिप्रकार कुरुणेर सहित एकायुता-
अत्यय है । तथा उक्त हैयाछे,—“षष्ठ अविशेष (अकृति विकृति) अस्तिता-

अभितामात्र एते मत्तामात्स्यात्मन महत पठदिशेषपरिणामाः
इति । सोऽसौ पष्ठोऽविशेष । चित्तादिकरणोपादानमित्यव-
गन्तव्यम् ॥ २३ ॥

अभिताया द्विधः परिणामप्रवाहो जात्यन्तरपरिणाम-
कारक । प्रकाशाभिमुख ऊर्ध्वस्त्रीतो विद्यापरिणाम आ-
वरणाभिमुखोऽवर्वाक्स्त्रीतस्याविद्यापरिणाम । यचान्तरप्रकाश-
गुणस्त्रीलर्घं सात्त्विककारणप्रकृत्यापूरय, सा विद्या । यत्र
चानामभावेन सह सम्बन्ध पुक्कलो भवति, सा अविद्या ।
यथाहु—“अर्वाक्स्त्रीतस इत्येते मनासामसि तामसा” इति ।
तमसि अविद्यायामित्यर्थ । अविद्यया प्रकाशक्रिये कृध्यमाने
भवत ॥ २४ ॥

माझ, ईहारा (अर्था॒ अप्रपकः सह) सङ्गामात्र महदायाव छथ अविशेष पुवि ॥५॥
सेह अभिताथा वष्ट अविशेषै चित्तेज्ञिग्रादिर उपादान वलिया ज्ञातव्य ॥ २३ ॥

अभितात्र जात्यन्तरपरिणामकारक इरप्रकार परिणामप्रवाह आहे ।
अर्था॒ चित्तेज्ञिरेवा सदाहि परिणामयामान हृतेत्तेह, सेह परिणाम हृतेत्ते
ताहादेव अङ्गतिव भेद हैया याय । सेह अङ्गति वा आतिर भेद द्वै
अकार, अकाशाभिमूख विद्यापरिणाम एव आवरणाभिमूख अविद्यापरिणाम ।
याहाते आत्मर अकाशशुद्धेव उत्कर्ष एव तज्जनित सादिक करणप्रकृतिर
आपूरण हय, ताहाहि विद्या । आव याहाते अनात्मावेव नहित सद्वक पुक्कल
हय, ताहा अविद्या । यथा उक्त हैयाहे,—“एই तमते वा अविद्याते दग्ध
तामसेरा अद्य योत” । अविद्यार द्वारा अकाश ओळिया कृध्यमान हय * ॥ २४ ॥

* एबै॒ अरुदायन करिलेह देखा य है व दे योग्यत्रोऽत अविद्यार नहित अत्रोऽत
अविद्यार वष्टगत पार्थक्य नहि । तथाकार लक्षण साधनेव दिक हैक्षे, आव एथानकार
लक्षण तदेव दिक हैत्ते । अङ्गता ओळिया शद आयहि निशिशेषे व्यवस्थत हय, ताहाओ
पाँडक दग्धण वाखिवेन ।

अथ कर्थं पञ्च भेदायित्तस्य सम्भवन्तीति, उच्छते । अयम् भूमतः-
करणम् । तस्य परम्परविहृडे साच्चिकतामसकोटी । तस्मा-
दन्तःकरणं परिणम्यमानं पञ्चधा परिणामनिष्ठां प्राप्नोति ।
तत्त्वाद्यपरिणाम आद्याद्युद्देश्यतः प्रकाशाधिकः, मध्यस्वभि-
मानप्रधानः क्रियाधिकः, अन्त्यय मनोऽनुगतः स्थितिप्रधानः ।
आसां परिणामनिष्ठानां मध्ये हे परिणामनिष्ठे वज्ञेयाताम् ।
तयोरेका आद्यमध्ययोः सम्बन्धभूता, अन्या च मध्यान्त्ययोः
सम्बन्धभूता । एवं व्यष्टिलहेता परिणम्यमानादन्तःकरणात्
पञ्चविधाः परिणतमत्तायः सम्भवन्तीति । ततस्तु चित्तशब्देर्वाच्च-
करणगत्तीनां पञ्च पञ्च भेदा अभवन् ॥ २३ ॥

चित्तहृत्तिपु प्रमाणं प्रकाशाधिक्यात् साच्चिकम् । वाच्च-
लिययः प्रमाणलंघण्यम् । प्रत्यचानुमानागमाः प्रमाणानि ।
जानेन्द्रियप्रणातिक्या यथैत्तिको वोधस्त् प्रत्यचम् । जाने-

चित्तेर किङ्पे पञ्चवृत्ति हय, ताहा उठे हइतेछे । अस्तःकरण आद् ।
सेह जाप्त अस्तःकरणेर साधिक ओ तामल बोटि परम्पर बिरुद्ध । तज्जन्त
परिणामान अस्तःकरण पञ्चधा परिणाम-निष्ठा आप्त हय । तत्त्वद्ये आद्य-
पारणाम, आद्याद्य ये बुद्धि ताहारं अनुगत, अकाशाधिक, यद्यपरिणाम
अभिमानप्रधान, क्रियाधिक, आरं अस्त्य दलोऽनुगत, द्वितिप्रधान । एই
तिन पारणामानष्ठार मध्ये आरও ज्ञाते पारणामानष्ठा थाके, तत्त्वद्ये एकटी
आद् ओ मध्येर सद्बृत्त एवं अस्ता मध्य ओ अद्येयर सद्बृत्त । एইद्येपे
एयद्येय शारं मठान अस्तःकरण २३ते स

तश्चिकु उपर इय ।

तेस हइयाछे ॥ २३ ॥

चञ्चवृत्त सद्बृत्त
अभानेर शारारण ल
जानेत्रिय अग्नालीव

अस्तःकरण

प्रकाशा

अक

१६ ।

वाहनित्रय

न्दियमाचेणालोचनास्य ज्ञान सिधति । उक्तस्य—

“अस्ति ज्ञालोचनं ज्ञानं प्रथमं निविकल्पकम् ।

ज्ञानमूकादिविज्ञानसदृशं सुखवस्तुजम् ॥

ततं परं पुनर्वसुं धर्मेर्जात्यादिभिर्यथा ।

बुद्धावसीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन सम्भाता ॥” इति ।

आलोचनं हि एकेनैवेन्द्रियेणैकदा गृह्णमाणविप्रथम्यात्म-
कम् । तदनन्तरभूतं जातिधर्मादिविशिष्टं ज्ञानं चैत्तिक-
प्रत्यक्षम् । यदा वृच्छदर्शने अत्था हरिदण्डकारविशेषमात्रं
गृह्णते, उत्तरक्षणे च क्षायाप्रदत्तादिगुणान्वितो न्ययोधवृच्छो
इयमिति यज्ञानं भवति तदेव चैत्तिकप्रत्यक्षमिति ॥ २८ ॥

असहभावि सहभावि सम्बन्धपूर्वकमप्रत्यक्षं पदार्थं-ज्ञानं मनु-
मानम् । अत्रापि प्रमेयो वाह्यत्वेन नियोयते । आप्तवचनाच्छ्रूते-

ज्ञियेर द्वारा आलोचन नामक ज्ञानं सिद्धं हय । यथा उक्तं हैशाहे,— अथवे
निविकल्पक आलोचन ज्ञानं हय । ताहा बालक वा मूक व्यक्तिर वा मोहकर
वस्त्रज्ञात ज्ञानेव सदृश । परेव जात्यादिधर्मेर द्वारा वस्त्रं ये बुद्धिकर्तृक
निश्चितं हय ताहाइ अत्यक्ष । एकहै इज्जियेर द्वारा एक समये गृह्णमाण
विषयव एकाशकृप ज्ञानहै आलोचन ज्ञान । तदनन्तर जातिधर्मादिविशिष्टं
ज्ञानहै चैत्तिक अत्यक्ष । येमन बृक्षेव दर्शनज्ञाने चक्रेर द्वारा हरिदण्डं
आकारविशेषमात्रं गृहीत हय, परक्षणेहि ये “इहा छायाप्रदस्तादिगुणयुक्तं
उत्तरोद्धरुक्षं” एইकृप ज्ञानं हय ताहा चैत्तिक अत्यक्ष * । २८ ॥

असहभावी (असहे सह ओ सहे असह) एवं सहभावी (सहे सह ओ असहे
असह)-कृप सदृशं ज्ञानपूर्वक अप्रत्यक्षं पदार्थं निश्चय बना अनुमान । इहातेव
वाह्यनिश्चय कृप अमाण लक्षणं वर्तमान देखा वाय, कायल, अगृहमाणस्त्वहेतु असु
माने अमेषपदार्थ वाह्यकृपे निश्चितं हय । आप्तं पुरुषेर बचनं हैते ओतान-

योऽविचारसिद्धो निययः स आगमः । यदृवाक्यवाहितशक्ति-
विशेषपादभिभूतविवेकस्थ श्रोतुन्नादाक्यार्थनिष्ठयो भवति स तस्य
श्रोतुरासः । पाठजनिययो नागमप्रमाणम् । अनुमानजः
गम्भीर्यस्त्रणजी वा तत्र निययः । आगमप्रमाणे तु स्वधोध-
संक्षकात्तिकामस्य श्रोतृविवेकाभिभवत्तच्छक्षिप्ती वक्तुः श्रोतुर्य
साधकत्वेन सद्गार्वाद्वार्थार्थः । यथाहुः—“आमेन द्वष्टोऽनुभितो
वार्थः परत्र स्वधोधसंक्षकात्तये गम्भेनोपदिश्यते गम्भात्तदर्थविषया-
त्पत्तिः श्रोतुरागमः”इति । तस्मात्पत्त्वानुमानविलक्षण प्रमाणाः
करणम् आगम इति सिद्धम् ॥ २६ ॥

वे अविचारनिक निष्ठय हर, ताहार नाम आगम । श्रोतार वाक्यवाहित शक्ति-
विशेषे श्रोतार विचारणकि अतिरूढ़ इहिया सेहे बाक्येर अर्थनिष्ठय हर,
सेहे प्रकृत्य सेहे श्रोतार आप । पाठ्य निष्ठयेर नाम आगम नहे;
ताहाते हय अनुमानज्ञात, नय एकार्थप्रबल्यात निष्ठय हर । आगम अमाणेर
ऐ इह माधक थाका चाहि, यथा—(१) निष्ठवोध श्रोताते संज्ञात्य हट्टक,
एहेकप ईच्छाकारी ओ श्रोतार विवेकातिभवकारि शक्तिशाली बक्तु एवः (२)
शोता । यथा उक्त हइयाछे,—“आप प्रकृत्येर द्वारा मृष्ट वा अनुभित ये
विषय, सेहे विषय अपत्र वाजिते श्वरोद्धर्मात्मिकारी आप बक्तु शब्देर द्वारा
उपदेश करिले सेहे उपदिष्ट शब्द हइते श्रोतार वे सेहे एकार्थविषयक
बोध हर, ताहा आगम” (बोगतावा) । तज्ज्ञ अत्यक्ष ओ अनुमान हइते
विलक्षण आगम, एकअकार अमाण करण हईल * ॥ २९ ॥

* एक शब्द हइते शक्तार्थेर ज्ञान हर, किंतु सेहे अर्थेर अवाधित सत्ता निष्ठय नक्त खले
हर ना । कोन खले नक्ता विषये संशय हर, कोथाओ वा अनुमानेर द्वारा संशय निराकृत
हइया निष्ठय हर । यथा “अनुकूल व्यक्ति विषास्य, से व लात्तेहे, तवे नक्तः” एहेकप ।
पाठ्यविषय एहेकप निष्ठय हर । तहा अनुमान अमाण हईल । हहाते अनेके रमे
करेन, आगम एकली अत्यक्ष अमाण करण वा अमाण नहे, ताहा व्यार्थ नह । आगम नामे
एकअकार व्यक्त अमाण आहे । कठकष्टलि योवेर व्यावहातः एहेप कष्टता देखा वाहू ये,
आद्यग प्राणेर यद्येह कथा आपिते पावे । ताहाप्रिके इवाविते Thought reader वले ।

प्रत्यक्षं विशेषज्ञानम् । मूर्त्तिश्चमाणव्यवधिधर्मयुक्तः
विशेषः । घटादीनां स्वविशेषशब्दस्यर्थरूपादयो मूर्त्तिः । व्यव-
धिराकारः । अनुमानागमाभ्यां सामान्यज्ञानम् । तत्त्वे सत्ता-

प्रत्यक्षम ज्ञान विशेषज्ञान । मूर्त्ति ओ गृहमाण-व्यवधि-धर्म-मूर्त्ति इत्या विशेष । घटादिव एकीव्र ये विशेषप्रकार शब्द-प्रर्शादि ओ, याहा केवलमात्र प्रत्यक्षेर बाबाइ तेन विशेषाज्ञाना याव, ताहार नाम मूर्त्ति । व्यवधि अर्थे आकार, प्रत्यक्षकालीन येकप्र आकार गृहीत हय, ताहाइ गृहमाण व्यवधि । अनुमान ओ आगम हइते सामान्यज्ञान हय, येहेतु ताहारा शब्दजट (शब्द दिया चिठ्ठा करा याय विशेषा अनुमान ओ शब्दजट) । शब्देर बाबा कथन ओ

तूमि ताहादेह निकटे मने कर, "अनुक याने पूर्वक आहे," अमनि ताहारे मने उहा उत्तिवे, अर्थां ताहारे मेहे खाबे पूर्वकेर सत्ताज्ञान वा अनुम हइवे । तामूळ परचित्तेश वाक्तिवे ऐ अनुम तिकापे हय? प्रत्यक्षर बाबाओ नय, अनुमानेर व्यवधि नय । एकजनेर मने याने उत्तारित शब्द एवं ताहार अर्थकृत विशेषज्ञान आव एकजनेर मने मंडायद हइल, तुहाते मेहे वाक्तिवे विशेषज्ञान हइल । इहाई आगम अमाण । सावारीण मनुष्येर परचित्तज्ञाना वा खाबाते शूटकापे शब्द उत्तारित ना हइले ताहादेह मेहे विशेषज्ञान हय ना । आमरा मनोभाव नवय शब्देर बाबाइ प्रकाल करि, इत्यां एकजनेर मनोभाव आव एकजनेर नंजाति तिकाते हइले शब्द (पर ओ बाबा) बाबाइ कविते हय । एमन अनेक लोक आहे ताहारा एकीव्र कोन प्रत्यक्षीकृत वा अनुरित विशेषज्ञान तोमाके विलिले तोमार एक्युय वा तदसूल विशेष हय ना । आवार एवन अनेक लोक आहे, याहारा तोमाके विशेष फ्रांटायार जन्य कोन कथा विलिले, डेक्फार्ड तोमार विशेष हय । ताहादेह बाकोर अमनि लक्षि आहे ये, तोमार मने ताहादेह मनोभाव एकवारीव विशेषा याव । असिद्ध वकार एहीप्रकार । याहादेह कथार ऐकप्र अविचारिसिल विशेष हय, ताहागाइ तोमार आप । आप्तेर बाबा शूनिया ये ताहार विशेषज्ञान एकवाहे याइला तोमार मने ओ इन्द्रिय विशेषज्ञान उंगाळन करा, ताहाक आगम-अमाण । शाश्व नवल आविते तद्व-जाकारकारी आप्तपूर्ववस्थेव धारा उपगिष्ठे हइलाहिल विशेषा आगम नावे कविते हय । शाश्वत आन उंगाळन आगम वैकास कविते हय । कित्त उहा अकृत आगम अवाल नहे । आगमे बाबा ओ तोवार आवकाक । अनुमान ओ प्रत्यक्ष येमन कथन कथन मनोभाव हय, मेहेकप्र आप्तेर विशेषार दोष थाकले मेहे आगम छूट्ह हय । शूक शब्दार्थज्ञान आगम नहे । आप्तोउ-शब्दार्थ-नहाये वेळे अनिष्टित नवाव विशेष करा आगम-अमाण ।

मात्रनिययः । ज्ञातमूल्यादिधर्मः सा सत्ता विगिष्यते । प्रत्यक्षं सात्त्विकं सदिपयत्वात् । अनुमानं प्रयत्नविशेषसाध्यताद्राजसिकम् । तथा चाभिभवसिदत्वादागमस्तामस इति ॥ ३० ॥

करणगतभाववोधोऽनुभवः । यथा गीते धनिज्ञानं प्रत्यक्षं प्रमाणं, सुखबोधस्वनुभवः । यद्वादिविषयकं प्रत्यक्षं; गन्दादिव्यज्ञयकात्से यहणामकक्रियायाः करणगताया अपि योजन्तर्वीधिः सोऽनुभव, इत्येतस्य प्रत्यक्षतो भेदः । किञ्चानुभवस्य वाच्यकारणपरम्पराजन्यत्वेऽपि न तदिपयस्य स्फुटो वाच्याभिविधिः प्रत्यक्षवदिति । तथा च गृह्यमाणविषयत्वादनुभवोऽगृह्यमाण-

सम्बन्ध विशेष एकाश कर्ता याव ना । मने कर, एकथं इट्टेर डेला, ताहार यथार्थ आवार यदि वर्णना कविते याओ, तबे शत्रुहन्त शब्देर द्वारा ओ पारिबे ना । तेमनि मे कथनं इट्टेर वर्ण देखे नाइ, ताहाके शब्देर द्वारा ठिक् इट्टेर वर्ण जानाइते पारिबे ना । तज्ज्ञ शब्दज्ञ ज्ञान सामान्यज्ञान ओ प्रत्यक्ष ज्ञान विशेषज्ञान । सामान्यज्ञाने पूर्वेर अज्ञात कोन नुर्ति ज्ञान हव ना, केवल सत्तामात्र निष्ठ इव । सेहि गता पूर्वज्ञात धर्मेर (मूर्त्तिदिव) द्वारा विनिष्ट हव । बहन सद्विषयत्व हेतु प्रत्यक्ष साधिक । अयत्तविशेषसाधित्व-हेतु अनुमान बाजस । आव (विचारवृक्षिर) अভिभवसिक्ष-हेतु आगम तामस ॥ ३० ॥

‘करणेर अभ्यस्त्रह भाववोध’ अनुभवेर लक्षण । येमन समीते धनिज्ञानं प्रत्यक्षं प्रमाणं, आव इत्यवोध अनुभव । प्रत्यक्षेर सहित अनुभवेर भेद एই ये, प्रत्यक्ष शब्दादिविषयक, आव शब्दादिग्रहणकाले करणगत सेहि एहणक्षण त्रियाराव आवार अनुरूपे मे बोध हव, ताहा अनुभव, एहिहेतु प्रत्यक्ष हइते अनुभव (ज्ञानगत) तिर । करणगत सेहि एहणत्रिया यदि अनाधारण हव (येमन गीतादित्ते), तबे इ स्फुट अनुभव हव । किं अनुभव यदिओ बाह्यकारणपरम्परा हइते हव, तथापि ताहाते स्फुट बाह्यव्याप्ति द्वाके ना । अनुमान ओ आगम हइते अनुभवेर अभेद एই ये, अनुभव

विषयाभ्यामनुमानागमाभ्यां भिद्यते । अनुभवोऽपि गुणानु-
सारतस्त्रिविधो यथा बोधसहगतयेष्टासहगतः स्थितिसहगतयेति ।
ते चापि वाह्याभ्यन्तरभेदाद्विविधाः । चिविधवाह्यस्तरणगतभाव-
बोधः वाह्यानुभवः, चित्तगतभावबोधः आनन्दः । बोधसह-
गतानुभवो यथा ज्ञातविषयस्मृतिरिति, शब्दादिजसुखादययेति ।
चेष्टासहगती यथा चेष्टास्मृतिरिति, कर्मानुभव इति, कर्मेन्द्रिय-
गतकर्मसहायः सुखादिकर उपश्चेपबोधस्त्वगतः यीतोऽज्ञान-
विलक्षणः कर्मेन्द्रियाङ्गभूत इति च । स्थितिसहगतानुभवो यथा

गृहनाशविषय, किञ्च अत्यक्ष ओ आगमेन विषय अगृहनाश । एইअन्य अमाण
हैते अनुभव अनुभव हैन । अनुभव द्विष्णाहनावे त्रिविधः यथा,
(१) (साधिक) बोधसहगत, (२) (वाङ्मा) चेष्टासहगत, (३) (तामस) वित्तिसहगत ।
ताहारा आवाह वाह ओ आत्मस्त्रव भेदे विविध । त्रिविध वाहकवणगत भाव-
बोध वाहानुभव, आव चित्तगत भावबोध आनन्द, सूखद्वादि अनुभव
वाह ओ आनन्द उत्तम-साधारण । बोधसहगत अनुभव यथा—ज्ञातविषय-शब्दग
(आनन्द), शब्दादिसहजात सूखद्वादि (वाह) * । चेष्टासहगत अनुभव यथा—
चेष्टास्मृति (आनन्द); कर्मानुभव (वाह), कर्मेन्द्रियगत उपश्चेपबोध, याहा
कर्मसहाय, शब्दादिकर । शीतोष्ण छाडा उक्ते स्थित ये बोध, याहा कर्मे-
न्द्रियेर अप्रकृत, ताहाइ उपश्चेपबोध । (सांख्यीर आगतव एव पृष्ठ द्रष्टव्य ।)

वित्तिसहगत अनुभव यथा—निजादि कक्षावेव शब्दग (आनन्द), आन-

* अर्थात् ज्ञानेन्द्रियगत । ज्ञानेन्द्रियगत विषयबोध वा ज्ञानबोध याहाके Sense of location बले, ताहा ओ ज्ञानगत अनुभव । कर्णह अन्शविषय (Membranous labyrinth) कठिहा विले ज्ञानबोधेर विषय गोल हर, मेहकण चक्र रूपिले, विशेषतः पद्मलेव अक्ष ऐष्टेत अमाइग दिला चक्र रूपिया दाढ़ाइले ज्ञानबोध लूप्त होइा रूपिया गड़े । इसली ओ नामाक विषयबोध उत्त पृष्ठ नहें, किञ्च तीत्र गक्ष ओ द्वाव विशेषे दूर्गाभाव देवा याए । एই विषयबोध ज्ञानेन्द्रिय ते अनुभव । एविषय नव्यकृ जानिते हहले पाठक विज्ञियलजि (Physiology)-
हित Sense of location एवक प्राप्त कर्त्तव्येन ।

निद्रादीनां सृतिः, यदा वा प्राणप्रणालिकः क्षात्स्तिपौडाद्यः
गरीरातुभवः । “अनुभूतविपयाधममोपः सृति”रिति सूत्रात्
प्रमाणादिगुहोतविपयस्य इतिहस्या विघ्टतस्य चित्तगतस्य
बोधः सूल्यात्यातुभव इत्येवावगम्यते । तस्मादनुभवः कारणगत-
भावबोधः इति सिद्धम् । प्रमाणात् प्रकाशात्प्रत्यात् तस्माच्च
जहनादिपयदवाङ्म्यसाध्यादनुभवस्य द्वितीये सात्त्विकराजस-
वर्गेऽन्तर्भावः ॥ ३१ ॥

द्वितीया गतिःपत्तियेष्टा राजसी क्रियावहना, तस्याः सद्बल-
कन्दनावधानानीति तयोः भेदाच्चिगुणानुसारिणः । तत्र चित्तस्यनु-
भव्यमानक्रियायामभिमानप्रयोगः सद्बल्पत्वरूपम् । यदा
गमिष्यामीत्यत्र गमनक्रियाऽनागता, तदनुभावपूर्वकं तद्वत्
आवनो भावन सद्बल्पत्वरूपम् । गमिष्याम्यनागतगमनक्रियावान्
भविष्यामीत्यर्थः । क्रियात्मसूल्या सहायसम्बन्धोऽभिमानज्ञतः ।

अगालिक क्षाति पौडादि शाखोरात्मूलव (बोह) । “अनुकूल विषयेर असप्तमोव
श्रुतिः” एই बोगस्त्राघ्नसारे अवागादिगृहीत विषय—याहा इतिहसित्र धारा
चित्तगत हैंग्रा अवहान करे, ताहार बोधेह इत्यहूलव हैल । इहार
जारा अनुभवेर ‘करणगत भावबोध’ एই लक्षण मिल हैल । अनाग हैते
एकाशमुद्देश अन्नता निवक्तन एवं ताहा अगेना उहनादिन्प्रवर्त(उहन = श्वर्ण
करिवाय चेठा) सापेक्ष बलिरा अनुभव हितीय गतिक्रमज्ञसर्वग्रेर अनुर्भव ॥३२॥

द्वितीया वा द्वाजगी शक्तिहृषि क्रियावहना चेष्टा । ताहार सद्वल, करन ओ
अवहान एই त्रिशुणाघ्नसारी तिन तेद । तमध्ये चित्तेते अनुकूल (इत अथवा
क्षमित) क्रियाते अक्रियान(अक्षिता) ग्रंयोग सद्वलवक्तव । येमन “शाइव” एই
सद्वले गमनक्रिया अनागता, ताहार अनुभावपूर्वक निष्क्रेक तद्वृक्तलक्षणे
भावन (हण्डान) सद्वल । अर्थात् ‘शाइव’ वा अनागत गमनक्रियावान् हैव ।
क्रियार अनुश्रुतिर महित ये आग्रस्वरक, ताहा अतिमानकृत ।

या चित्तचेष्टाहितविप्रयानितरे तरेष्वारोप्यति तत् कल्पनम् ।
यथा हृष्टहिमगिरिकल्पनम् । चित्ताहितवर्वततुहिनानुस्मृतिपूर्वकं
पर्वताये तुहिनभारोप्य हिमाद्रिः कल्पते ।

यथा च चित्तचेष्टयेन्द्रियादित्तौ चित्तावधानं क्रियते साव-
धानचेष्टा । गमिष्यामीति भनोरथमात्रेणैव न गमन भवति ;
तत्सङ्कल्पालन्तर यथा चित्तचेष्टया पादौ चलौ क्रियते तत्
कर्मावधानम् । तथा ज्ञानावधान, प्राणावधान, तथा चोहनाख्या
स्मृतिहेतुचेष्टा । ज्ञानसम्बिन्दिहितोः प्राधान्याद्य सङ्कल्पयेष्टास्तु
सात्त्विकः । कल्पनं राजस, चानुस्थावाहुत्यात् । अवधानस्त्र

ये चित्तचेष्टा आहित विषय सकलके प्रस्तुतेरु उपर आरोपित करें,
ताहा कल्पन । सकल ओ कल्पन प्रस्तुतेरु योगे कल्पित-सकल ओ सकलित-
कल्पना हय । यथा ओ तेसदृश अवहार यतः कल्पन वा अभावित-शुद्धियज्य चेष्टा
हय । कल्पनेरु उदाहरण यथा, “हिमगिरि कल्पना,” चित्तहित पर्वत ओ तुहिनेरु
अहृतिपूर्वक पर्वताग्रे तुहिन आरोपित करिया हिमाद्रि-कल्पना करा याव ।

ये चित्तचेष्टा द्वारा इतिहासिरु वृत्तिते चित्तावधान कला याव, ताहार नाम
अवधान-चेष्टा । शुक्र ‘धाइव’ एहिकल पर्वतेरु द्वाराइ गमन हय ना ।
सेहिकल सकलनामस्तर ये चित्तचेष्टा द्वारा प्रादृश्य संचल हय, ताहा कथा-
वधान । ज्ञानावधान, प्राणावधान, * उहनकल प्रतिहेतु चेष्टा, इहारा ओ ऐकल
अर्थां कथावधानेरु आव ।

ज्ञानेरु सात्त्विकर्य हेतु आर प्राधान्य-हेतु चेष्टा सकलेरु मध्ये सकल
सात्त्विक । चांकलावाहय हेतु कल्पन राजस । आर अपरिदृष्ट-हेतु अवधान

* आगवर्ग तादेस बलिहा ताहाते तामस अवधानहृत्यज्य अतिप्रावल्य । प्राणावधान
प्राणामकल प्रत्याहारे द्वारा प्रत्याहार हहते पारे वा एवल शोकादि वृत्तिते चित्त अवहित
हइले, ताहा अपहृत हहिते पारे । ताहाते शरीर वृत्तवं हय । नारायणः हहा निरहतह
बृहत्मान । अवधानस्त्र वाक्ति अवगादि करिबार इन । ये वर्णादिते चित्तावधान वरे, ताहा
ज्ञानावधान-चेष्टा ।

ताममपरिदृष्टत्वात् । सद्गुणवत् कल्पनायधाने च पि अभिमान-
प्रधान-चलनामके । सद्गुणः कर्म्मा मानसमिति यूतिः सद्गुणादि-
हृतीनां क्रियावहुनता ततय चेष्टान्तर्गतत्वमवगम्यत इति ॥३२॥

चेष्टायामभिमानोद्रेकस्यावकटप्रवाहः । यतोऽसावन्तः प्रजा-
यते ततसु बहिः कर्म्मन्दियादावागच्छति । बोधे चान्तःप्रवा-
हाभिमानोद्रेकः विषयस्य वाञ्छब्लात् ॥ ३३ ॥

चतुर्थवृत्तिर्विकल्पस्तत्त्वचर्णं यथाहुः—“गच्छानातुपाती
वसुशून्यो विकल्पः” इति । “वसुशून्यत्वेऽपि गच्छानमाहात्म्य-
निवन्धनो व्यवहारो हृणते ।” वाम्तावार्यशून्यवाक्यस्य यज्ञानं
तदनुपातिनी यां चित्तपरिष्टिर्जायते स विकल्पः । भापायां
विकल्पहृतेरपकारिता । त्रिविधो विकल्पो यथा सात्त्विको
वसुविकल्पः, राजसः क्रियाविकल्पस्यामावविकल्पः ।
आदास्योदाहरणं यथा, “चेतन्यं पुरुपस्य स्वरूप”मिति, “राहोः

ताम । सकलवद् कल्पन एवं अवधानं अभिमानं प्रधानं चलनाशक ॥ ३२ ॥

चेष्टाते आत्मियानिक उद्भ्रेकेन निष्ठ वा वाहातिमूर्ख अवाह हम्र । घेहेतु
अग्रे उहा अस्त्रे जन्मे, तृपते वाहित्रे कर्म्मजियादिते आसे । बोधेते
अभिमानोद्रेक अस्तःप्रवाह, कारण वोधेद्रेकजनक विषम वाहे अव-
हित थाके ॥ ३३ ॥

चतुर्थ वृत्ति विकल्प । ताहार लक्षण यथा उक्त हैजाए,—‘शक्तानेन
अनुपाती वस्त्रशृङ्ख वृत्ति विकल्प’ । ‘वास्त्रव विषय ना थाकिले शक्तानमाहात्म्य-
निवक्तन बैकल्पिक भावेन व्यवहार हम्र’ । वास्त्रवार्थशृङ्ख ये सकल वार्य, ताहादेव
अनुपाती ये चित्तपरिणामि हय, ताहाई विकल्प । भाषाते विकल्पवृत्तिर
अनेक उपकारिता आज्ञे, घेहेतु औरप वात्तवार्थशृङ्ख अनेक वाक्येर घावा
आवरा सविष्ट वृत्ति ओ वृथाईजा थाकि । विकल्प त्रिविध, यथा—सात्त्विक वस्त्र-
विकल्प, आजस क्रियाविकल्प ओ तामम अभावविकल्प । आद्येर उदाहरण यथा,

शिर” इति च । अब वसुनोरेकल्पेऽपि व्यवहारार्थं तयोर्मेंद्र-
वचने वैकल्पिकम् । अकर्ता यत्र व्यवहारसिद्धर्थं कर्तृवत्
व्यवङ्गियते स क्रियाविकल्पः । यथा, “तिष्ठति वाणः,” डा. गति-
निहृत्ताविति धात्वर्थः गतिनिहृत्तिक्रियायाः कर्तृरूपेण वाणे
व्यवङ्गियते, वसुतसु वाणे नास्ति तत् क्रियाकर्तृत्वमिति ।
अभावार्थपदाविता चित्तहृत्तिरभावविकल्पः । यथा, “अनु-
त्पत्तिधर्मा ‘पुरुष’ इति । “उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्य
ते न पुरुषान्वयौ धर्मस्तस्मात् विकल्पितः स धर्मस्तेन चास्ति
व्यवहार” इति ।

वैकल्पिकौ नित्यव्यवहार्यौ दिक्कालौ । यथाऽः—“स खल्यं
कालौ वसुशून्यो बुद्धिनिर्गाणः शब्दज्ञानानुपाती लौकिकानां
च्युथितदर्शनानां वसुस्तरूप इवावभासत्” इति । भूतभाविनौ
कालौ शब्दमात्रौ अवर्त्तमानपदार्थौ । तथाच रूपादिधर्म-

“चेत्तु शुक्रयेत्र वक्तुप,” “त्राहस्र शिर” । एই मक्कल हले वद्वधेत्र एकता
थाकिलेओ व्यवहारपिकित्र अनु ताहादेत्र तेदवचन बैकल्पिक । अकर्ता वेदाने
व्यवहारपिकित्र अनु कर्त्ताव शाय व्यवहत हय, ताहा क्रियाविकल्प । येदेन
‘वाणः तिष्ठति,’ हाधात्तुर अर्थ गतिनिहृत्ति ; सेहि गतिनिहृत्तिक्रियाव कर्त्ताकपे
वाण व्यवहत हय, वद्वतः किञ्च वाणे कोन गतिनिहृत्तिर अस्त्वूल कर्तृत्व नाइ ।
अडावार्थ ये शब्द पद्म ओ वाक्य, तदाप्रित चित्तहृत्ति अडाविकल्प । येदेन
“शुक्र उःपत्तिदर्शनूहृत्” । शृणुता अवाक्तव पदार्थ, ताहार द्वारा कोन भाव-
पदार्थेर अक्तुप उपलक्षि हय ना, तज्जन्य एवाक्याप्रित चित्तहृत्तिर
वात्तवता नाइ ।

नित्य व्यवहार्य दिक् ओ काल बैकल्पिक । यथा उक्त हइवाचे,—“सेहि
काल वद्वशूत्, बुद्धिनिर्शित, शब्दज्ञानानुपाती ; बुद्धितदर्शन लौकिकगणेन्है
निकृत ताहा वद्वक्तव्ये अवतापित हय” । उक्त ओ भावी काल अवर्त्तमान पदार्थ ।

शून्यः न कथिदवकोगास्यो वाह्यः प्रमेयो भावपदार्थोऽवगिष्ठते, रूपादिशून्यस्य वाह्यस्याकल्पनीयत्वात् । तत्पात् सांख्यनवे दिक्षालो वैकल्पिकत्वेन सम्भास्तौ । अवाम्नवत्वेऽपि वैकल्पिक-विपर्यस्य सिद्धवदसौ व्यवक्षियते । वह्यमाणधृतिहत्तितुलनया प्रकामाधिकात् विकल्पस्य चतुर्थं राजसतामस्वर्गेऽन्तर्मात्रवः ॥३४॥

पञ्चमी गत्तिहृचिर्धृतिः । अहमधारणीहापहृत्वादिवाक्यात् धारणहत्तेमौलिकत्वमवगम्यते । यथा वाह्येन्द्रियापितविपर्याः चेतस्याहितास्त्रित्वं सा धारणहृतिः । अस्ति सर्वदोधस्य दोधविपर्यः, अरणदोधस्याप्यमिति विपर्यः, न स वह्यविद्यते, तत्पादन्तर एवास्ति अर्थविपर्य इत्यत्तुमीयते । यथासौ विपर्य अन्तरे विघ्नस्त्रित्वं सा धारणहृतिः । चित्तस्य वाह्य-करणापितविपर्योपजीवित्वात् विपर्याधानपरा चित्तस्य धृति-

सेइकपे कपादिधर्मशूले करिले, अवकाशनामक कोन वाह्य भावपदार्थ अवशिष्ट थाके ना, काब्य कपादिधर्मशूल वाहपदार्थ कर्मनीय नहे । सेइवज्ञ शांखशास्त्रे दिक्षु ओ काल बैकल्पिक बलिया प्रथम इहैमाछे । बैकल्पिक विषय अवान्त्र इहैले ओ भाहा निकद्यु बाबदहूत हय । बहुमाण धृतिहृतिर फूलनामक अकाश-विक्षय हेतु बिकल्प चतुर्थ राजन तानन बर्णे शापयितव्य ॥ ३५ ॥

पक्षमो शक्तिहृति धृतिः । “श्रहण, धारण, उह, अपोह” इत्यादि शास्त्रवाक्य हइते धारणहृतिर बोलिकह जाना याए । याहाघारा वाह्यकरणार्पित विपर्य अस्त्रे आहित थाके, सेइ शक्तिर नाम धृतिहृति । धृतिशक्ति एहिकपे अस्त्रित हर । यथा—प्रदत्त बोधेन्द्रै बोध विषय आछे, तज्ज्ञ अवगत्वोधेन्द्रै बोध विषय आछे, किंतु सेइ बिद्यु वाहिरे थाके ना, अतेह भाहा अस्त्रे थाके । याहाघारा सेइ विषय अस्त्रे विधुत थाके, भाहाहै धृति । धृतिनामक चित्त-

* ‘शांखोर प्राणठर्वे’ एहे पक्षवधृतिके धृति नामे अविहित करा हैमाछे । धृतिशक्ति दोगपूत्र अमूल्य ओ धारण ठेठव अर्थेहै याखात हइते गावे । एवामे अदर्श धृति न यहै शूलीत है न ।

हत्ति. मनसु करणशक्तिधारणपरा शक्तिरिति विवेच्यम् । सब्दे
तु आहितभावा संस्कार इत्यभिधीयन्ते । निविधा चित्तस्य
धारणदृष्टिः, साच्चिकी बोधदृष्टिः राजसी चेष्टादृतिस्त्रामसी
कृडभावदृतिरिति । तचाद्या बुद्धिप्रयाधान, सर्वचेष्टाधान
मध्या, अन्या च निद्रादिरुद्भावसंस्कार । दृतिहत्याहित-
प्रयाणामपरिदृष्टभावेन चेतसयस्थानात् तस्या. स्थितिस्त्रूप-
लाद्य दृतिहत्ति पञ्चमी तामसवर्गीयेति ॥ ३५ ॥

सुखाद्या नवधा चित्तस्यावस्थाहत्तय सर्वदृतिसाधारणा ।
तासा तिस्रो बोधगतास्तिस्त्रयेषागतास्तिस्त्रय धार्यगता ।
शक्तिहत्तिवदवस्थाहत्तिभियितस्य न ज्ञानादिक्षियासिद्धि ।
ज्ञानादिक्षियाकाले चित्तस्य यद्यद्युभावेनावस्थानभवति ता
यवावस्थाहत्तय ॥ ३६ ॥

युक्ति विषयारणपदा, कारण वाहकरुपार्पित विवरोपज्ञाविद्या चित्तेव लक्षण
बलिग्ना उक्त इवैराच्छ । आर इतिधर्मी एव करणशक्तिधारणपदा, इहा
विवेच्य । अर्थात् करणशक्ति सकल अत करणेव सहित सदृक्, सेही सदृक्
हाने एव अवश्यित । ताहाते अशेषप्रकार करणशक्ति आहित थाके ।
सवतु आहित तावेव साधारण नाम स द्वारा । धारणयुक्ति त्रिशूलामारे त्रिविद्य,
यथा, बोधाद्यति, चेष्टाद्यति ओऽनुकूलाद्यति । अथवटी युक्तविषय धारण द्वारा,
द्वितीयटी सर्वचेष्टा धारण करा, आर तृतीयटी निजादि वृक्षतावेव स द्वारा ।
युक्तियुक्तिर विषय सकल अपरिवृद्धितावेव चित्ते अवश्यान करे बलिग्ना, आर ताहात्र
इतिहक्कपद हेतु, ताहा पक्षम तामसवर्गीया ॥ ३७ ॥

यथादि नदप्रकार चित्तेव अवश्याद्युक्ति, ताहात्रा एमाणादि सर्व युक्ति साधारण ।
ताहादेव यद्ये तिनटी बोधगत, तिनटी चेष्टागत ओ तिनटी धार्यगत ।
शक्तियुक्तिर तावे अवश्याद्युक्तिर द्वारा चित्तेव ज्ञानादि कार्या सिक्क हय ना । ज्ञानादि
कार्यकाले चित्तेव ये ये तावे अवश्यान हय, ताहात्र नाम अवश्याद्युक्ति ॥ ३८ ॥

तत्र सुखदुःखमोहाः सत्त्वरजस्तमःप्रधाना वीथगता अदस्ता-
वृत्तयः । सर्वे वीधाः सुखावहा वा दुःखावहा वा मोहावहाः
समुत्पद्यन्ते । अतुकूलविषयक्तोद्रेकात् सुखं, प्रतिकूलविषयाच्च
दुःखम् । मोहः पुनः सुखस्य दुःखस्य वातिभोगात् सुखदुःख-
विवेकशून्योऽनिष्टो नडभावः, यथा भयम् ॥ ३३ ॥

रागदेपाभिनिवेशायेष्टागतावस्थावृत्तयस्मिन्दुषानुसारिणः ।
रत्नं द्विष्टं वाभिनिविष्टं हि चित्तं चेष्टते । सुखानुशयी रागः,
दुःखानुशयी देपः, स्वरसवाहिनी तथारूढ़ा चेष्टावस्थाभिनिवेशः ।
न मरणत्रासमाच्चभिनिवेशः । तथारूढ़ायाः प्राणादित्पत्ति-
रूपाया अभिनिविष्टचेष्टाया नामामृद्धैव मरणभयाक्षिकेति
विवेच्यमिति ॥ ३४ ॥

५

ताहार नद्यो शूद्र, द्वःख ओ मोह यथोक्तने नव, ब्रह्मः ओ उद्दः-प्रधान एहे
तिन भाव बोधगत अवहार्यति । समउ बोधहै हम शूद्रावह, नव द्वःखावह, नव
मोहावह हम । अश्वकूलविषयकृत उद्देश्य इहते शूद्र ओ अतिकूल विषय
इहते द्वःख हम । आर शूद्र वा द्वःखत्र अठिभोगे शूद्रःथशूल अनिष्ट ये
अडभाव हम, ताहा मोह, वर्षा उद्दः ॥ ३५ ॥

राग, देव ओ अभिनिवेश यथोक्तने नव, ब्रह्मः ओ उद्दोष्ण-प्रधान चेष्टागत
अवहार्यति । द्वागशूल, छिट्ठ वा अभिनिविष्ट इहस्या चित्त चेष्टा कर्त्रे । शूद्राद्द-
शूलिपूर्वक ये चेष्टा हम, ताहाइ प्रक चेष्टा । सेइकप हःखामृश्वरी देव ।
आर ये चेष्टावहा अवसवाहिनी वा अतः-वहनशील, सेइ तथोक्त वा समारक
चेष्टावहा अभिनिवेश । अवगतास अभिनिवेशवक्तप नहे । आगानिवृत्तिकप
तथोक्ता अभिनिविष्ट-चेष्टार नाशापहाइ मरणतासेव वक्तप, इहा यिवेकवा ॥ ३६ ॥

* अभिनिवेश व्याख्या काले योहत्तात्त्वाकार अवगतास-व्याख्या कराते अभिनिवेशके
लोके यदगतासह यसे करे । किन्तु भाद्यकार अभिनिवेशेर वल-व्याख्या करियाहेन,
प्रक्षण-व्याख्या कहेन नहि, ताहार अक्षण हमे लक्ष उक्त हैशाहे ।

जाग्रत्सप्तसुपुसयो धार्यगतावस्थाहृत्तयः । धार्ये शरीरं
तक्षम्बर्कादार्यगतावस्थाहृत्तयवित्तस्य । जायदवस्था सात्त्विकी,
स्पृष्टावस्था राजसी, निद्रावस्था तामसी । तथाच शास्त्रम्—

“सत्त्वाज्ञागरण विद्याद्रजसा स्पृष्टमादिशेत् ।

प्रस्वापनं तु तमसा, तुरीयं चिपु सन्ततम् ॥” इति ।

जागरे चित्तेन्द्रियाधिष्ठानान्वजड़ानि चेष्टन्ते । जायदायापत्रेषु
ज्ञानकर्मेन्द्रियेषु तदनियतस्य अनुव्यवसायाधिष्ठानस्य यदा चेष्टा
तदवस्था स्पृष्टः । उत्सप्ते तु अजायता कर्मेन्द्रियाधिष्ठाना-
नाम् । सुपुस्तिलक्षणं यथाहुः—“अभावप्रत्ययालम्बना हृत्ति-
निद्रे”ति । तदा चित्तेन्द्रियाधिष्ठानानां सम्यग्जायत्वम् ।
उत्ताप्त—“सुपुस्तिकाले सकले विलीने

तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति ।” इति ।

गुणानामभिभाव्याभिभावकस्त्रभावादवस्थाहृत्तीनामस्येमा-
वक्ष्यन्व्येति ॥ ३८ ॥

ज्ञायाः, यथा उ श्रुतिः धार्यगत अवश्यादृति । धार्य श्रौत, ताहार नप्तके
चित्तेव धार्यगत अवश्यादृति हय । जायदवस्था नाविकी, श्रद्धावद्वा राजसी उ
निद्रावद्वा तामसी । शास्त्र यथा—“मव हैतेजाग्रवप, ऋजोद्वादा यथा उ तमो-
ज्ञानेर द्वादा श्रुतिः हय जानिवे, त्रूपीय अवश्या तिनेते मदा विश्वान” । जाग्रवणे
, चित्त उ इत्तिवेव अधिष्ठान नकल अजड़तावे थाके । ज्ञान उ कथेलिङ्ग जाड़ता
आप्त हैले, ताहारे द्वादा अनिवात ये अनुव्यवसायवेर अधिष्ठान (अर्थाः चित्ता-
स्थान), ताहार वे चेहो, नेहे अवश्यार नाम यथा । उ२दप्त अवश्यार (मूर्खिवे चना
, फेहा करा) कथेलिङ्गवेर अज्ञाड़ता थाके । श्रुतिलक्षण यथा,—“ज्ञायाः उ
श्वप्नेव अतावकाश्वण ये तमः, तदवलथना दृति निद्रा” । नेहे नमय चित्त उ
इत्तिवेव अधिष्ठानेर नमयक जाड़ता हय । यथा उक्त हैवाच्छ,—“श्रुतिकाले
नमय विलीन हैले, तमोऽभिभूत श्रुतक्षण आप्त हय । शुष्ण नकलेर अति-
जायातिभावक-बडाव हेतु अवश्यादृति नकलेर अद्विष्टता एवं आवर्तन हय ॥३८॥

विविधशित्तत्त्ववसायः । सद्गवसायोऽनुव्यवसायोऽपरिदृष्ट-
व्यवसायघेति । कतिपयगक्ती अधिकात्मैकटेव यच्चित्तचेष्टित
स व्यवसायः । सद्गवसायो यहणमनुव्यवसायचिन्तनमपरिदृष्ट-
व्यवसायो धारणम् । ज्ञानेन्द्रियादीनधिकृत्वं वत्तमानविषयो
व्यवसायः सदाख्यः । अतीतानागतविषयोऽनुव्यवसायः सूत-
विषयालोड़नात्मकः । येन चावेद्यमानेन व्यवसायेन निद्रादावपि
सदा चित्तपरिणामो जायते, सखारात्म येनानुजीवन्ति, सो-
ऽपरिदृष्टव्यवसायः । यथाहुः—

“निरोधधर्मसंस्काराः परिणामोऽय जीवनम् ।

चेष्टा गतिश्च चित्तस्य धर्मो दर्थनवज्जिताः ॥” इति ।

निरोधः समाधिविशेषः, धर्मसंस्कारा आहितभावाः, परि-
णामोऽपरिदृष्टव्यवसायः, जीवन प्राणाः कार्यकारणयोरभेद-
विविचया जीवन स्वकारणसान्तःकरणस्य धर्मलेनोऽग्नि, चेष्टा अव-
धानश्चपा, गतिचेष्टाजननी सर्वशतयात्मकां दृतीयान्तःकरणं मन-

चित्तेन व्यवसाय तिनप्रकार । सद्गवसाय, अद्गवसाय ओ अपरिदृष्टव्यव-
साय । कठकुलि शक्तिके अधिकाव करिया बेन एकहे समये ये चित्तचेष्टा
इय, ताहाव नाम व्यवसाय । सद्गवसाय=शक्ति, अद्गवसाय=चित्तुन ओ
अपरिदृष्टव्यवसाय=धारण । ज्ञानेन्द्रियादिके अधिकाव करिया ये वर्तमान-
विवरक व्यवसाय हय, ताहाहे सदाख्य । अद्गवसाय शुतविषये आलोड़नात्मक,
ताहा अतात ओ अनागत विवरक । ये अविनित व्यवसायेर धारा निष्ठा-
दितेऽचित्तेन परिणाम हइ, आव एहां धारा मंकाघ गक्कल अद्गवीवित धाके,
ताहा अपरिदृष्टव्यवसाय । यथा, उक्त हइयाछे,—“निरोध, धर्मसंकार, परिणाम,
जीवन, चेष्टा ओ शक्ति, इहारा चित्तेन दर्थनवज्जित धर्म” । निरोध—
समाधिविशेष, धर्मसंकार=आहितभाव, परिणाम=अपरिदृष्टव्यवसाय,
जीवन=आग, कार्य ओ कारणेर अतेदविवक्षाव आग वकारण अन्तःकरणेर धर्म
। शक्ति उक्त हइयाछे, चेष्टा=अवधानक्षपा, शक्ति=चेष्टार जननी, अर्थात् गर्ज-

“मनो उद्दिरहद्वारो भूतानि विषयाय सः ।

एवं त्विष्ठ स सर्वत्र प्राणेन परिचास्यते ॥”

इत्यादिस्मृतिभ्यय ज्ञानेन्द्रियादिगतवाङ्गोऽवविषयविज्ञानस्तोतः
प्राणप्रतिरित्यवगम्यते । चल्वारः खलु वाङ्गोऽवबोधाः । ते
यथा चैत्तिकप्रमाणं, बुद्धीन्द्रियमाध्यात्मोचनं ज्ञानं, कर्मेन्द्रियस्तोप-
चेष्टबोधः, तथा चाजिहीर्षाबोधः इति । वातपेयाद्वरुपस्या-
हार्यस्य चैविधात् विविध आजिहीर्षाबोधः, श्वासेच्छाबोधः
पिपासा च चृधा चेति । आहार्यस्य वाङ्गत्वादाजिहीर्षाबोधः
वाङ्गोऽववः । तत्र श्वासेच्छादिबोधाधिष्ठाने प्राणस्य सुख्यत्वात् ।
यथान्वायः—“प्राणो हृदयं,” “हृदि प्राणः प्रतिष्ठितः,” “प्राणो
प्रत्ता” इत्यादि । उक्ताच्च—

“आस्थनासिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभिमध्यगे ।

प्राणालय इति मोक्षः ॥” इति ।

अहकार, दृष्ट ओ विषय सर्वत्र आगेन द्वारा सर्वत्र प्रिचालित हय” इत्यादि
श्रुति हैते, ज्ञानेन्द्रियादिगत वाहोऽत्व विषये वे विज्ञान, ताहार श्रोतः
वा वार्ष मकले आगेन द्वान, ऐहा जाना याए । वाहोऽत्व बोध चारिप्रकार,
यथा—(१) त्रैतिकप्रमाण, (२) बुद्धीन्द्रियमाध्य आलोचनबोध, (३) कर्मेन्द्रियह
उपर्योगबोध, (४) आजिहीर्षाबोध । आजिहीर्षाबोध पूनश्च त्रिविध, यथा—
श्वासेच्छाबोध, पिपासा ओ चृधा । इहादेव त्रैविधेर कारण एह ये, आहार्य
त्रिविध, यथा—वात, पेय ओ अप्त । आब आहार्य वाह बलिया आजिहीर्षाबोध
वाहोऽत्वबोध । उपरि-उक्त चतुर्भिः वाहोऽत्वबोधेर अधिष्ठानेर मध्ये
आजिहीर्षा-बोधाधिष्ठाने (अर्थात् श्वासेच्छा-पिपासा-चृधा-बोधेर अधिष्ठाने)
आगेन श्रुत्यत्वति, अस्त्र गोणत्वति । अति यथा—“आग हृदय,” “हृदये आग
प्रतिष्ठित,” “आग आहारकर्ता” इत्यादि । अस्त्र उक्त इहाच्च—“श्रुत-
मासिकार मध्ये, हृदयमध्ये ओ नाभिमध्ये (हृदयादाने) आगेन आगय” । चित्त

नाभिमध्यगे शुद्धोधाधिष्ठान इत्यर्थः । चित्तेन्द्रियगत्ति-
वशगः प्राणस्तेषां वाह्योऽन्नवबोधाधिष्ठानांशं निर्मितीति ॥ ४५ ॥

शारीरधातुगतबोधाधिष्ठानधारणमुदानकार्यम् । “पुण्येन
मुख्यं स्तोकं नयति, पापेन पाप”मिति श्रुतेः “उदानजयाज्ञल-
पद्मकण्ठकादिवसङ्गं उत्क्रान्तिये”ति योगसूत्रात् “उदान उत्-
क्रान्तिहेतु”रिति वचनाच्च अपनौयमानादुदानान्वरणव्यापार-
शिष्य इति प्राप्तम् । मरणकाले आदौ वाह्योऽधिष्ठानिष्ठितिः ।
चक्षाच्च—“मरणकाले चौषेन्द्रियहृतिः सन् मुख्यया माणवत्याव-
तिष्ठते” । तदा शारीरधातुगतबोध एवावशिष्यते, यस्य भागशः
शरीराङ्गत्वागान्मृतिः । तस्मादुदानः शारीरधातुगतवैधः ।
अथेते च—“शरीरं त्वजते जन्मुम्हृद्यमानेषु मर्मसु” इति ।
मर्मसु शारीरधातुगतबोधाधिष्ठानेवित्यर्थः । “अथैकयोऽहं

एवं खान ओ कर्मेत्त्रिम-शक्तिय वशग हैया आग ताहादेव वाहोडव-
बोधाधिष्ठानांशं धारण करेः ॥ ४६ ॥

शारीर-धातु-गत-बोधाधिष्ठान-धारण करा उदानेर कार्यः । “पुण्येर द्वारा
पूण्यलोके, पापेर द्वारा पापलोके उदान नयन करेः,” ऐसे श्रुति हैते,
“उदानजये अल-पक्ष-कन्टकादिर नहित अग्रम अर्थात् शरीर लघु हयः; एवं इच्छा-
मृह्य-मृह्यता हयः,” ऐसे दोगहर्त हैते, एवः “उदान शरीरत्यागेर हेतुः,”
ऐसे शास्रवाक्य हैते अपनौयमान उदान हैते मरणवापाव शेष हय, इसा
प्राप्त होया गेत । मरणकाले अथो वाह्यान ओ चेष्टार निरूपि हय । उक्त
हैयाहे यथा—“मरणकाले इत्तियन्ति श्रीम हैया मूर्खं प्राणवृत्तिते अवहान
करेः” । उत्तन (वाह्यान ओ कर्मनिवृत्ति हैले) शारीर-धातुगत बोधै
अवशिष्ट थाके, याहा अमशः शरीराङ्ग सकल त्याग करिले मृह्य हय । श्रुति
यथा—“मर्मं नक्ष छित्यान हैले अस्त शरीरत्याग करेः” । मर्म अर्थात्
शरीरधातुगत बोधाधिष्ठान । “ताहादेव (नाड़ीर) मध्ये एकेन द्वारा उदान

उदाम्” इत्यादिशुतिभ्युः “सुपुन्ना चोर्झगामिनी”ति, “ज्ञाननाडी भवेद्वियोगिना सिद्धिदायिनी’ चेति गास्त्राभ्यामूर्द्धस्तोतमित्या ‘सुपुन्नानादां मेरुदण्डमध्यगतायामान्तरवोधस्य मुख्यस्तोतो भूतायामुदानस्य मुख्या हृत्ति, सर्वं च तु सामान्यहृत्तिरिति । उक्ताच्च—“तयैकयोरुर्ध्वं सदुदानो वायुरापादतलमस्तकहृत्ति”—रिति । चित्तेन्द्रियशक्तिवशगा उदानशक्तिस्तेषां धातुगतवोधाधिष्ठानाग्नं विधियते ॥ ४६ ॥

चालनशक्त्यधिष्ठानधारणं व्यानकार्यम् । “अथ यान्यन्यानि धीर्घवल्ति कर्माणि यथाग्नेर्मयनमाजे सरणे दृढस्य भनुप आयमन मिति, “यो व्यान सा वाक्” इत्यादिशुतिभ्युः स्तेच्छाचालनशक्त्यधिष्ठानधारणं व्यानकार्यमिति गम्यते । “अचैतदेकशतमाडीना तासा शत तमेकैकस्या इसमतिर्दीसमति प्रतिशाखा नाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानयरती’ति श्रुते छृदयाप्रसितासु

“उर्क्फगत हस्त” इत्यादि श्रुति हैते, एवं “शूष्मा उक्षगामिनी,” “शूष्मा ज्ञाननाडी, ताहा वोगिदेव सिद्धिदायिनी” एই सकल शास्त्रवाक्य हैते, मेरुदण्डमध्यगत उर्क्फगतोत्तमीनो शूष्मा नाडी याहा आश्रवबोधेव मूर्खाद्योत्, ताहाते उदानेर मूर्खरूपि, आव्र रस्त्रे यामान्तरवृत्ति । यथा उक्त हैत्याच्छ—“उर्क्फगत उदाना आपादतल मठकरूप्ति” (अश्वापनिषद्भाष्य) । चित्त ओ इतिशक्तिर वशग हैत्रा उदान ताहादेव धातुगत वोधाधिष्ठाना श विधारण करेव ॥ ४६ ॥

चालनशक्तिव याहा अधिष्ठान, ताहा धारण करा व्यानेव कार्य । “अप्तिमथन, धावन, दृढधूर आयमन अचैति ये सकल अत्र धीर्घवृक्ष कार्य ताहावा व्यानेव,” “याहा व्यान, ताहा वोगिल्लिव” इत्यादि श्रुति हैते वेच्छाचालनशक्तिर याहा अधिष्ठान, ताहा धारण करा व्यानेव कार्य वलिग्राम जाना याय । “हृदरे १०१ नाडी आज्जे, ताहादेव अत्येकर ७२००० अतिशाखा नाडी आज्जे, ताहाते व्यान संकरण करेव” एই श्रुतिर याहा हृदय हैते अहित नाडी सर्वलेङ्ग

नाहीपु व्यानहृत्तिरित्यपि च गम्यते । ता हि छमूला नाडी
रसरक्तादीन् सञ्चालयन्ति । तथाच सृतिः—

“प्रस्थिता छदयात् सर्वाः तिर्थ्यगृह्णमधस्तया ।

वहन्त्यचरसान्नाद्यो दशप्राणप्रचोदिताः ॥” इति ।

अतः स्तेच्छासञ्चालकं स्वत् सञ्चालके च श्रीरामे व्यानहृत्ति-
रिति मिहम् । एतयोरन्त्ये च तस्य मुख्यहृतिः । इतरकरणशक्ति-
वशग्रन्थ व्यानेन तत्त्वसञ्चालावांगः विघ्रियत इति ॥ ४७ ॥

मसापनयनशक्त्यधिष्ठानधारणमपानकार्यम् । “निरोजसां
निर्गमनं मलानाच्च पृथक् पृथ” गिति सृतेरोजोहीनाना
सर्वधातुगतमलानां पृथक्रणमेवापानकार्यम् । नहु विषमूची-
त्सर्गस्तत्कार्ये तस्य पायुकार्यत्वात् । “पायूपस्थेऽपान” मिति
श्रुतेः सूत्रादिमलपृथक्कारके श्रीरामे पायुदौ तस्य मुख्यहृतिः,
सर्वगाचेपु च सामान्यहृत्तिरिति ॥ ४८ ॥

व्यानेव हान बनिशा जाना याय । देहे श्वसमूला नाडी सदूर ब्रह्मकाढिके
सञ्चालित करे । श्रुति यथा—“हृदय हैते ब्रह्मकारे उक्ते ओ अधोहिके
नाडीगम अहित हैगाछे । ताहावा दूष आण प्रेवित हैग्ना अग्रेव ब्रह्म
सदूर बहन करे” । एই हेतु ब्रेह्मकाळक एवं अतःसञ्चालक एই उत्तम
श्रीरामशेह व्यानेव हान, इहा मिह हैल । एतद्युधे शेव वा अतःसञ्चालक
श्रीरामशेह व्यानेव सूक्ष्महृति । अग्राण्य करणशक्तिर ब्रह्म हैया व्यान
ताहादेव सकलक अंश विधारण करेव ॥ ४९ ॥

मसापनयनशक्तिर अधिष्ठान धारण करा अपानेव कार्य । “निरोज मल
सकलेव पृथक् पृथक् निर्गमन करा,” एই श्रुति हैते जीवनहीन सर्वधातुगत
मणके पृथक् कराइ अपानेव कार्य । विशुद्धोऽसर्ग अपानेव कार्य नहे,
कारण ताहाना पायुमायक वर्णशक्तियेव ब्रेह्मलूक कार्य । “पायू ओ उपग्रहे
अगान” एই श्रुति हैते अना याय, सूत्रादि मल पृथक्कारक पायुदि
श्रीरामशेह अपानेव सूक्ष्महृति एवं सर्वश्रीरे ताहार सामान्यहृति ॥ ५८ ॥

देहोपादाननिर्माणगत्यधिष्ठानधारणं समानकार्यम् । तथा-
च अति—“एष ह्येतुतमन् समव्ययति तस्मादेता सप्तार्चिंघो
भवन्ती’ति, “यदुच्छासनिश्वासावितायाद्युती सम नयतीति स
समान’ इति च । अत निविधाहार्यस्य देहोपादानत्वेन परि-
षामन समानकार्यमिति सिद्धम् । उक्तस्य—

“पीत भच्चितमाघात रक्तपित्तकफानिलात् ।

सम नयति गावाणि समानो नाम मारुत ॥” इति ।

“मध्ये तु समान” इति श्रुतेनाभिदेशस्ये आमागत्यपकाग
यादो भुख्या समानहृत्ति । सर्वगाचेपु च तस्य सामान्यहृत्ति
रिति । यथोक्त योगार्थवे—“सर्वगाचे व्यवस्थित”मिति ॥ ४८ ॥

वाह्योङ्गवौधाधिष्ठान धातुगतवौधाधिष्ठान चालकगत्य
धिष्ठानं मलापनयनशक्त्यधिष्ठानदेहोपादाननिर्माणशक्त्यधिष्ठान
स्वेति पञ्चतेपामधिष्ठानाना सहात शरीरम् । एम्बोऽतिरिक्तं

देहोपादान (यस उक्त नामादि) निश्चान विविध ये शक्ति, ताहाब वाहा
अधिष्ठान, ताहा धारण करा समानेव कार्य । अति यथा—“ऐस समान हृत अङ्गके
समनयन करेव, ताहाते अङ्ग दक्षिण्ठि हृत ।” अति यथा—“उच्छास ओ निश्चास
जाग ऐस छुट्ट आहतिके ये समनयन करेव से समान । अतिव विविध आहार्योव
(वाय पेत्र ओ अन्न) देहोपादानल्पे परिणाम कराई समानेव कार्य
इहा मिळ हैल । यथा उक्त हैलाचे— शीत छुक्क ओ आज्ञात आहाबके
उक्त, पित्त कफ ओ वायु हैतेस समनयन करा (श्रीबङ्गपे) समान वायुव कार्य ।
“मध्ये समान” ऐस इतेजाता यास्र, नाभिदेशह आमाशय ओ पहा
श्चादिते समानेव शुद्धाहृति आव सर्वत्र ताहार सामाज्ञहृति । यथा योगार्थवे
उक्त हैलाचे—“समान सर्वगात्रे वावहृति” ॥ ४९ ॥

वाहेऽत वोधेर अधिष्ठान धातुगत वोधेर अधिष्ठान, चालक शक्तिर अधि-
ष्ठान मलापनयन शक्तिव अधिष्ठान, आव देहोपादाननिर्माण-शक्तिर अधिष्ठान,
ऐस गंध अधिष्ठानेव मज्जात श्रीव । इहादेव अतिरिक्त आव श्रीवा प-

नास्त्वन्यः शरीरांशः । प्रकाशाधिक्यात् प्राणः सत्त्विकः, आहृत-
तेरत्वादुदानः सत्त्विकराजसः, क्रियाधिक्यादुच्चानः राजसः,
अपानः राजसतामसः, स्थित्याधिक्यात् समानय तामसः ॥ ५० ॥

ज्ञानकर्मन्द्रियवत् प्राणा अप्यस्मिताभ्यकाः । श्रुतिशाच—
“आत्मन एप प्राणो जायत” इति । अपरिणामित्वाच्चिदात्मनः ।
आत्मनोऽस्मिताया इत्यर्थः ।

“सत्त्वात् समानो व्यानय इति यज्ञविदो विदुः ।

प्राणापानावाच्यभागौ तयोर्मधे हुताग्नः ॥”

इति चूतेरथन्तकरणाप्राणोत्पत्तिः सिद्धा । तथाच सांख्यानु-
गिष्ठिः—“सामान्यकरणहृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चे”ति ।
अन्तःकरणत्रयाणां प्राणो वृत्तिः परिणाम इति भावः ॥ ५१ ॥

वाघकरणानां ज्ञानेन्द्रियेषु प्रकाशगुणस्याधिकर्त्त्वं क्रिया-
स्थित्योद्याप्राधान्यं, ततः सत्त्विकं ज्ञानेन्द्रियम् । कर्मन्द्रियेषु

नाहि । प्राणसकलेव मध्ये आठ प्राणेषु प्रकाशाधिक्य हेतु ताहा साहिक ;
ताहा हीते आहृततत्त्वहेतु उदान साहित्य राजस , क्रियाधिक्य हेतु व्यान
राजस , अपान व्याघ्रस तामस ; आव इत्याधिक्य हेतु समान तामस ॥ ५० ॥

ज्ञान ओ कर्मेन्द्रियेव ज्ञाय आणु अस्मिताग्नक । ए विषये अति वथा—
“आज्ञा हीते एहे प्राण प्रजात हय,” अर्थां आज्ञा हीतत याहा हीवे,
ताहा अतिमानाग्नक हीवे । “बृक्षि सव हीते समान, अपान, प्राण, व्यान ओ
ताहादेव मध्यस्तु उत्तरेन्द्रप उदान उत्पन्न हय,” एहे श्रुतिव द्वावा अतःकवय
हीते प्राणेव उत्पत्ति दिक्ष हय । सांख्यीय उपदेश यथा—“अतःकवयज्ञयेर
सामान्यवृत्ति प्राणादि गक्ष ब्राह्म” । अर्थां अतःकवयज्ञयेर प्राण वृत्ति ब्रा-
पविदाम ॥ ५१ ॥

एकपे ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय ओ प्राण, एहे तिनप्रकाश नाहकवणेव एकत्र
तुलना हीतेहे । वाघकरणेव मध्ये ज्ञानेन्द्रिये प्रकाशगुणेव आधिक्य एवं
क्रिया ओ इतिगुणेव अप्राधान, तज्ज्ञत ज्ञानेन्द्रिय साधिक । कर्मेन्द्रिये

क्रियागुणस्य प्राधानं प्रकाशस्थित्योरस्तता, ततः राजसं कर्म-
न्द्रियम् । प्राणेषु च स्थितिगुणस्य प्राधानं प्रकाशगुणस्यास्फुटता
तथा स्वेच्छानधीनत्वात् कर्मन्द्रियेभ्यः क्रियागुणस्याप्यपकर्म-
स्तम्भात् प्राणास्त्रामसाः ॥ ५२ ॥

‘आतुर्बि समानान्तानि करणानि’। याह्नाश्रितास्त्रेषां
विषयाः । अहेन याह्नो यथा व्यवङ्गियते, स विषयः । याह्न-
यच्छयोर्व्यतिपङ्कफलं विषयः । याह्नो विषयद्वारेण रुहते,
तस्माद्विषयः सम्पर्कफलोऽपि याह्नाश्रित इवादभासते । यथा
शब्दविषयः याह्नाश्रित इव प्रतीयते, वसुतस्तु नाम्नि याह्नाद्व्ये
शब्दः, तत्र घातजन्मो विषयुरेवास्ति । विषया याह्नाश्रितधर्म-
रूपेण याह्नाय धर्माश्रयरूपेण व्यवङ्गियन्ते । तस्मान्नाम्नि
याह्नस्य वास्तवमूलस्त्ररूपसाक्षात्कारोपायः । गौणेनानुमानादि-
हितुना तत्त्वरूपमवगम्यते । विषयास्तु साक्षात्कृतस्त्ररूपाः ।

जिम्मा उष्णेर आधाश, एकाश ओ हितिर अन्नता, तज्जल ताहारा द्राघस । आग
मकले हितिउष्णेर आधाश, एकाशउष्णेर अन्नूटता, आव देष्टार अनधीन
वलिवा जिम्मा उष्णेर कर्मेन्द्रियापेक्षा अपदर्य, तज्जन्य आग तामस ॥ ५२ ॥

बूङ्कि हैते समान पर्याप्त समस्त शक्तिइ करण । ताहाद्वेर विषय बाह्य-
ज्ञव्याख्यित । ग्रहणशक्तिर द्वावा आह देक्कपे व्यवहत हय, ताहाहि विषय ।
बाह्यविषय त्रिविध ; जानेन्द्रियेर विषय एकाश, कर्मेन्द्रियेर विषय कार्य, ओ
आणेर विषय धार्य । विषय आह ओ ग्रहणेर सम्पर्कफल । आह विद्यकपे गृहीत
हय, तज्जन्य सम्पर्कफल हैले ओ विषय आहाश्रितेर नाह अतीत हव । वेळन
शब्दविषय आहाश्रित धर्मज्ञपे अतीत हव ; किंतु आहज्ञवे शब्द नाहि, ताहाते
आघातजन्य क्षमनमात्र आछे । विषय सकल वेळन आहाश्रित, आह ओ
तेमनि विषद्वेर आश्रद्वपे व्यवहत हव । तज्जन्य विषद्वेर बाउष्यमूल-
साक्षात्कारेर उपाय नाहि ; अहमानादि गोण हेतुर द्वावा ताहार द्वेह मूल-
व्यक्तप आवा याह । विषय शब्दः साक्षात्कृतव्यक्तप । कवणेर नैर्शल्यविशेष

करणप्रसादविशेषात् विपयस्यैव सूक्ष्मावस्था साक्षाल्पियते न
मूलग्राह्यमिति ॥ ५३ ॥

वाह्यधर्माशयो याज्ञोऽधुना विचार्यते । बोधत्वं क्रियात्वं
जात्वत्वस्येति याह्यधर्माः । तत्र सविशेषाः गच्छस्यर्घपरसगन्धा
इति पञ्च प्रकाशधर्माः, अन्ये च बोधविपयाः याह्याधितवोधत्व-
धर्माः । देशान्तरगतिर्वाह्यस्य क्रियात्वधर्मलक्षणम् । कर्म-
न्द्रियैः शरीरं सञ्चाल्य तथा प्रकाशविपयपरिणतिं देशान्तरगति-
ञ्चावस्तोक्य क्रियात्वधर्मा उपलभ्यन्ते । क्रियारोधका जात्वत्-
धर्माः । शरीरवाधां तुष्टा तथा जात्वत्वापगमाके शरीरवासने
कर्मगतिव्ययस्तु तुष्टा, तथाच प्रकाशविपयावरणमवस्तोक्य

अर्थात् समाधि हैतेव विषयेवै श्रावश्च (हृत-उत्तराजकप) याकाङ्क्षत हय,
प्राशभूलेव हय ना ॥ ५३ ॥

वाह्यधर्मप्रेर आशयवक्तुप तोह अधुना विचारित हैतेहे । बोधाद्, क्रियात्
ए आडाद् इहारा प्राशदम्, अर्थात् समष्ट श्रावधर्म मूलतः एहे त्रिविधि । तत्त्वधेय
श्वगत्तदैवतिज्ञ सहित शब्द, स्पष्ट, कृप, वस ओ गव एहे पक्ष प्रकाश्यधर्म
एवं अन्त बोधविपय श्रावाधित बोधज्यज्यधर्म अर्थात् जानेत्रियेन द्वारा एवं
दर्शेत्रिय ओ एगत अनुভवप्रतिक्रिय द्वारा याहा बोधनम् हय, ताहाइ
बोधज्यज्यधर्म । देशान्तरगति वाहेन क्रियात्वधर्मेव लक्षण । त्रिवात्वधर्म तिन-
प्रकारेव उपलक्ष्य हय, यथा—(१) कर्मेत्रिय वा शक्तीय चालनशक्तिप्रद्वारा (हैतेव
शक्तीये गति अनुभव हय), (२) अकाङ्क्षविपय वा शक्तिप्रदि परिणाम देविया
जाना याय ये, ताहारा त्रिलोक्युक्त, (३) वाह्यवेदेव देशानुवाति देविया ओ
क्रियाहर्म जाना याय । क्रियाव बोधक धर्मेव नाम जाड्यज्यधर्म । आड्यज्य
धर्म ओ तिनप्रकारेव बोधगम्य हय, यथा—(१) शक्तीये वाधावोद दरिया अर्थात्
गतिशील ज्येव शक्तीये आगिया बोध अथवा गतिशील शक्तीये कोन ज्येव
ज्याहा बोध, एहे क्रियावोद बूढ़िया, (२) शक्तीयत्रयेन जाडाहेव अगगम-
प्रज्ञप, ताहाते फ़ाश्वक्ति यज्ञ करिया (हैतेव शक्तीयेन जाड्यज्यात्र बोध-

जाद्यत्वधर्मा अवगम्यन्ते । कठिनता-तरलता-रश्मिता वाय-
वीयतादयः जाद्यत्वमूला वीधाः ॥ ୫୪ ॥

प्रत्येकं वाञ्छद्येषु बोधत्वक्रियात्वजाद्यत्वधर्माणां कति-
प्रयविशेषधर्मा वर्तन्ते । ताढृंगि त्रिविशेषधर्माश्चयद्वाखि
भौतिकमित्युच्चन्ते । यथा घटपटधातुपायाणादयः । क्रियाल-
जाद्यत्वयीरपि बोधत्वात् तयोर्बीर्धत्वधर्मेण उपसर्जनीभावः ।
द्विष्टो हि वाञ्छबोधत्वधर्मः, प्रकाशविपयो वाञ्छोऽवानुभाव-
विपयत्येति । तत्र प्रकाशधर्माणामेव वाञ्छाभिविधिः विस्तार-
युक्तः वाञ्छवस्तुप्रतीतिरूपः । वाञ्छजन्त्यत्येषपि नानुभावविपयस्य

गम्य हय) ; (३) प्रकाशविवर ये शब्दादि, ताहार आवरण शोचर करिया,
अर्थात् व्यवधानदूरतादिर धारा ज्ञानलोक बोध करिया । कठिनता, तरलता,
वायवीयता, बश्चिता प्रत्यक्ति बोध सकल ज्ञानात्मकमूलक ॥ ୫୫ ॥

अन्तेक बाह्यत्रये बोधाद, क्रियात् ओ ज्ञान्यह धर्मेन बतिपय विशेष धर्म
बर्तमान थाके । सेइकप त्रिविशेष धर्माशय जन्मते भौतिक ज्ञाय बले ।
येमन घट, पट, धातु, गायाग एत्तति । त्रिविशेष धर्मेन उदाहरण यथा—“र्ण
एकटो भौतिक ज्ञाय, उहाते त्रिविशेष हविजावर्णकृप बोधात्मके विशेष धर्म
आছे, सेइकप त्रिविशेष शब्दादिओ आছे । ताब बा पृथिवीर अभियुक्ते
गमनकृप विशेष क्रियाधर्म एवं अस्तात् विशेष क्रियाओ आছे । सेइकप
विशेष-एकारेव कठिनता एवं अस्तात् विशेषप्रकार ज्ञानात्मक आছे ।
एইरापे समत भौतिक ज्ञायह विशेष विशेष बतिकश्चलि बोधात्, क्रियात् ओ
ज्ञान्यह धर्मेन आश्रय ।

त्रिवात् ओ ज्ञान्यह धर्मात् बोध (नचेक किङ्पे गोचर हইবে ?) । सेइष्ट
बोधात्मके ताहादेब उपसर्जनताब बा विशेषणताब थाके । सेइ बाह्य
बोधात्मके विधि, प्रकाश्य विवर (শब্দ-স्पर्शादि) एवं बाह्यत्रये अस्तवेब
विबर । तथाथे प्रकाश्यात्मक सकলেরह बाह्यत्रय-प्रतीतिकृप विस्ताबयुक्त बाह्य-
व्याप्ति आছে । बाह्यत्रय हইলেও अहताब्य विद्यেब (मृथकब्रह्मादि), बाह्यवाणि

मुखकरत्वादेः वाञ्छाभिविधिः । तस्मात् सर्ववोधत्वकियात्व-
जाद्यत्वधर्मेषु पुरोवत्तिनः प्रकाश्यधर्माः । तान् पुरस्कृत्यान्ये
उपलभ्यन्ते । तस्मात् प्रकाश्यधर्मानुभारत एव स्थूलविपथान्
सूक्ष्मविषयेषु विभज्य साच्चाल्करणीयम् । प्रत्यक्षविषययाणां
प्रकाश्यधर्माणां गच्छसर्गरूपरसगन्धा इति पञ्च मेदाः । तस्मात्
पञ्च एव तस्तदर्थात्ययाणि साच्चाल्कारयोग्यानि भौतिकोपा-
दानानि भूतात्मद्रव्याणि । क्रियात्वजाद्यत्वे परिणामरुद्धता-
रूपाभ्यां सामान्यतः भूतेषु समन्वागते ॥ ५५ ॥

आकाशवायुतेजोऽप्त्वितयो भूतानि । तत्र शब्दमयं
जडपरिणामिद्रव्यमाकाशम् । तथा स्पर्शादिसमया यथाक्रमं
वायुदयः । प्रकाश्यधर्ममूलविभागत्वात् भूतानि हस्तादिभिः
पृथक्करणीयानि । हस्तादिभिर्विभक्तस्य भौतिकान्त-

कृत नहे । तज्ज्ञ समत बोधय, त्रियात् ओ आज्ञात् धर्मेव मध्ये पुनोदर्दी
प्रकाश्य धर्म । ताहादेव अप्रबर्ती कवियां अस्ति सब धर्म उपलक्ष हय । तज्ज्ञ
अकाश्यधर्माद्यसारेह वाहह श्वलविषय इत्याविषये विभाग कविया साक्षात्कार
कर्ता कर्तव्य । अत्यक्षविषये अकाश्यधर्म, ताहार शब्द, स्पर्श, क्लप, ऋग ओ
गक्ष नामक पक्ष तेज आहे । तज्ज्ञा सेही पक्षप्रकार धर्मेव आश्रयज्ञप
साक्षात्कारयोग्य तौतिकोपादानि पक्षप्रकार झव्य आहे, ताहादेव नाम
डूततत्त्व । त्रियात् ओ आज्ञात् धर्म, परिणाम ओ बोधकह्यापेड्डुतेते
शानान्यतावे असुगत आहे ॥ ५५ ॥

आकाश, वायु, तेज, अग्न ओ निति, एही पांचटी पक्षतृतेत्र नाम (केह येळ
ई शब्देत्र घाला गाधाश्च घर्ग, वाताश, घाटी ना बुवेन) । तत्राध्ये शब्दमय जड-
परिणामी झव्य आकाशेत्र घर्ग । सेहीजप स्पर्शादिसमय जडगरिणामी झव्य
सकल यथाक्रमे वायु तेजादि । अकाश(अत्यक्ष)-धर्ममूलकविभाग बिल्या
डूत सकल हस्तादित्र घाला पृथक्करणेव योग्य नहे । हस्तादिव (अर्थात् हस्त ओ
तत्त्वमहार यस्तादि) घारा विभाग कविले तौतिक झव्येत्र अपक आर एक

रेषु अतत्त्वानुसारी विभागः स्यात् । निरहापरेषु एकैकेन
ज्ञानेन्द्रियेण भूतानि पृथगुपलभ्यन्ते । वितर्कानुगतसमाधीं
निरुद्धेषु त्वगादिषु अनिरुद्धेन शोचमाचेण यदाह्यां शब्दमयं
वस्त्रस्त्रीति प्रत्यक्षीक्रियते तदाकामस्त्ररूपम् । एतेन वायु-
दीनामपि स्त्ररूपमुक्ताम् । केचिद्दद्विति, न सन्ति शब्दाद्येकैक-
शुणाश्याणि पृथग्भूतानि द्रव्याणि, हस्तादिभिः पृथकृतानां
तादृशामलाभादिति । लौकिकानामर्वाग्हनां पक्षे तत् सत्यं;
न तु योगिनां समाधिवलयुक्तानामिति व्याख्यातम् । तैः पुनरिद-
मुच्यते, एकस्यैव जड़वाह्यद्रव्यस्य क्रियाभिदाः शब्दादयः, किं

त्रौतिके अतद्वाह्यान्वयी विभाग हैं । मने कर, हिस्तुलके पारद ओ गहनके
विभाग करिले, ताहा त्रौतिकके त्रौतिके विभाग करा हैल, तदात्मवे
विभाग हैल ना । तबै छूत सकल किङ्गपे पृथग्भाबे उपलक्ष हैर । अपर
समत ज्ञानेन्द्रिय निरुद्ध करिया केबल एकमात्र अनिरुद्ध ज्ञानेन्द्रियेर द्वारा छूत
सकल पृथक् उपलक्ष हय । वितर्कानुगत समाधिते द्वगादि निरुद्ध करिया
केबल एकमात्र अनिरुद्ध श्रवणेन्द्रियेर द्वारा ये बाह “शक्तमन्न वस्तु आचे”
बलिया ग्रन्तीति हय, ताहाइ आकाशेर प्रकृप । इहाव द्वावा वायु-तेजादिव
प्रकृप ओ और कार बलिया बुकिते हैवे । केह केह बलेन, शक्तादि एक
एकटी शुणेर आश्रय प्रकृप पक्ष पृथक् द्रव्य नाइ, हस्तादिर द्वारा पृथक् करिया
तादृश द्रव्य आप होया द्वारा ना । पूलदृष्टि लौकिक पूकवेर पक्षे ताहा
सत्य, किन्तु समाधिवलयुक्त थोगिदेव पक्षे ताहा सत्य नय, इहा व्याख्यात है-
र्वाचे । अर्थात् हस्तादिर द्वारा पृथक् करण्योग्य ना हैलेओ ताहावा समाधि-
श्रैर्यवले औ पाचटा भाव पृथक् करिया उपलक्ष करिते पारेन । ताहारा
पुनराव बले, एकह अड़ वाहद्वयेर जिया-तेदैह शक्तस्पर्शादि; अतएव

पश्चद्रथकल्पनेनेति । शब्दादीनां क्रियाजन्यत्वात् न च शब्दा-
यास्य वाह्यद्रथस्य यस्य क्रियाग्रः शब्दादय उत्पत्त्यन्ते,
तस्यास्ति प्रत्यक्षयोग्यता । वाह्यस्यानुभेदप्रत्यक्षयोग्यं मूल-
मस्तितामकसुपरिष्ठात् प्रतिपादयिथामः । वाह्यमूलाया
अस्या अस्तितायाः परिणामभेदा एव शब्दादीनाभास्यद्रथाणि ।
येषामस्तितामक वाह्यमूलमननुमत्तं, तेषां शब्दादायायद्रथ
सर्वव्याप्रजेयं स्यात् । अप्रभेदप्रत्यक्षमिकामनेषां विति न विचार्यम् ।
किञ्च प्रत्यक्षधर्मानुसारत एव भूतविभागः । सूक्ष्मातिसूक्ष्ममपि
वाह्यभावं साक्षात्कुर्वतः पद्धतिव वाह्योपलक्षिः स्यात् ॥ ५६ ॥

यथा लौकिकैस्त्रिविश्वेषधर्माशयाणि भौतिकद्रव्याणि
सन्तीति निष्पीयते, तथा योगिभिरपि भूततत्त्वं साक्षात्कुर्वन्ति:

पक्ष द्रव्य एवना क्रिया काय कि? ताहादेव संशयेर उत्तर एই—शब्दादि
क्रियाग्र्य, अतएव शब्दादिर आश्रय ये वाह्यतय, वाहाव क्रिया हैते
शब्दादिज्ञान उत्पन्न हय, ताहाय अत्याद्योग्यता नहि । वाहेर अप्रत्यक्ष-
दोग्य असूयेर अस्तितामकप मूल आनवा गते अतिपादित कलिव । मेहि
अस्तितामकप वाह्यमूलेर परिणाम तेहि शब्दादिर आश्रयद्रव्य । याहारा
अस्तितामक वाह्यमूल शैक्षाव करवेन ना, ताहादेव पक्षे शब्दादिर आश्रयद्रव्य
सर्वथा अप्रमेय हैवे । मेहि अप्रमेयद्रव्य एक कि अनेक, ताहा विचार्य
महे । अर्थात् ताहारा निश्चर कविया बलिते पारेन ना वे, मेहि वाह्य मूलद्रव्य
एकहि हैवे, पक्ष हैवे ना । विक्ष प्रत्यक्षीकृतधर्मानुसारे भूतविभाग
कवा हय । सूक्ष्मातिसूक्ष्म वाह्यद्रव्य साक्षात्कावकालेऽ पक्षप्रकालेहि वाहेर
उपलक्षि हय, अर्थात् यत्कषण वाह्यज्ञान थाके, तत्क्षण ताहा पक्षभावेहि
प्रत्यक्ष हय, एक बलिया कथन ओ हय ना, तज्ज्ञा भूतकृप प्रत्यक्षत्वं पक्ष
बलाइ सप्तत ॥ ५६ ॥

लौकिकगण वोधायादि तिमप्रकार धन्देर कतकण्डि विशेव धर्मेर
आश्रयद्रव्य भौतिक पदार्थ आहे बलिया प्रत्यक्ष निश्चय करे, मेहिकप

गच्छादोकेकधर्माययिणो धार्मभावा नियोयन्ते । यथा वा
लोकियोः हाटफरूपकादिषु मोतिकानि विभज्य गिर्स्यादी प्रयु-
ज्यन्ते, तथा योगिभिरपि सर्वमौतिकेषु शष्ठ्यमयादौनि भूतास्थानि
पश्चदव्याप्ति साच्चालुष्वेद्विकालदर्गनादौ तानि प्रयुक्त्वन्ते ।
भूतलक्षणं यथाहुः—

“गच्छलक्षणमाकारां यायुमु सर्वलक्षणः ।

ज्योतिपां लक्षणं रूपभापय रमलक्षणाः ।

धारिणी सर्वभूतानां पृथिवी गन्धलक्षणा ॥”इति ॥ ५३ ॥

घातमन्यनादिजन्मत्वात् क्रियात्मकाः गच्छादय इति प्राग्-
आख्यातः । तत्र शष्ठ्यगुणस्थान्याहतता विश्वतःप्रसार्यता तथि-
तरसुलनया च पुष्कलयाहता, ततः गच्छादयमाकारां साच्चि-
कम् । तापादेः गच्छादप्रसार्यतादर्गनादवायुः सात्त्विकराजसः ।

योगिगण भूततद्वाद्यकारवाले शब्दादि एक एकप्रकार धर्मेर आश्रय-
भूत वाहताव अताक्षनिश्चय करेन । आव देवेन लोकिकगण शर्वरोप्यादिते
त्रौतिक प्रदार्थ विभाग बरिया शिखादिते अयोग करे, सेइकल योगिगणउ
त्रौतिकेर भित्र शब्दादि एक एक शुगमय भूतनामक पक्ष भिन्न द्वया साक्षात्
करिया ताहा त्रिकालदर्शनाहिते अयोग करेन * । भूतलमण इतिते
एहेकल उक्त हैश्वाचे—“आकाश शब्दलक्षण, वायु स्पृश्लक्षण, तेजः कलपलमण,
अपू द्रस्तव्यकल एवं सर्वभूतेर धारिणी पृथु गक्तलक्षण ॥ ५७ ॥

घात-महनादि-अन्य बलिया शब्दादिवा क्रियाहक, इहा पूर्वे व्याख्यात
हैश्वाचे । तम्हेत्रे शब्दलक्षणेर चतुर्दिक्षे असार, अव्याहतता एवं अपर
सूक्लेर तूलनाव अधिकतम ग्राहता देखा याय, तज्जन्य शब्दाश्रय आकाश
सात्त्विक । तापादिर शब्दापेक्षा अप्रसार्यता देखा याय बलिया वायु सात्त्विक-

तदुभयाभ्यां रूपस्य व्याहृततरः प्रसारः तथा चाशुसज्जाराद्य तस्य क्रियाधिकं, ततस्तोजो राजसम् । रसो गन्धात् सूक्ष्मक्रियात्मक-समात् अव्यभूतं राजसतामसम् । स्थूलक्रियात्मकत्वाद्गन्धस्य वित्तभूतं तामसम् । सर्वते च—“अन्योन्यव्यतिपक्षाद्य विशुणाः पञ्च धातवः” इति । पञ्च धातवः पञ्च भूतानीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

यद्भूर्जपर्भ-नीलपीत-मधुरास्त्रादयः शब्दादिगुणानां विशेषाः । सोक्त्वाद्युच्च घड्जादयः भेदाः प्रत्यप्त्वामिता भवन्ति, तद्विशेष-शब्दादिमात्राय वाहृद्रव्यं तन्मात्रम् । स्थूलस्य सूक्ष्मसहात् जन्यत्वात् तन्मात्रं भूतकारणम् । भूतवत् तन्मात्रमपि प्रत्यक्ष-तत्त्वं, नानुभियम् । प्रत्यक्षेण यस्य तत्त्वसुपलभ्यते तप्रत्यक्ष-तत्त्वम् । उक्तमिन्द्रियाणां विषयात्मकक्रियावाहिकत्वम् । समाधिना स्वैर्यकाषामासिपु इन्द्रियेषु तेषां विषयात्मकत्वात्य-गाहकताभावे च प्रत्यक्षमयते विषयज्ञानम् । मागस्तु गमना-वाहनम् । तद्वृत्तय हैतें ऋपेन अन्नाव आवृत वाहनयोग्या (अर्थात् शब्द ओ ताप याहाव द्वावा वाधित हय ना, ऋप ताहाव द्वावा ओ वाधित हय), एवं ताहा आवृ-सक्तानो वा क्रियाधिक वलिवा तेषाः वाहनम् । गक्त हैतें ग्रन्थ सूक्ष्मक्रियाग्रक, उक्तमय अप्य वाहन-तामनम् । आवृ गक्तेव शूलक्रियाग्रकत्वं हेतु द्वितीयतृतीय तामनम् । एविषये गुणते यद्य—“तिन गुण परम्परा विलित हइया गक्तहूत उपादन कर्बे” (भारत) ॥ ५८ ॥

यद्भू, रुषतः; नील, गोत, मधुतः, अप्य अत्तिवा शक्तानि गुण नक्लेव विशेष । स्वामतावशः देखाने यद्भूदिन्डेन एकोहृत हैत्या धार, गेह अविशेष शब्दादिमात्रेव आप्यत्तुत वाहृद्रव्यं तन्मात्रा । शूल शक्त शूल्केर नत्यात अन्य विलिया तन्मात्र शूलकूतेव कारण । भूतेव न्याय तन्मात्राव अत्यक्षतय, अद्यमेव-मात्र नहे । अत्यक्षेव द्वावा याहाव तद्व उपलक्ष हय, ताहा अत्यक्षतय । इतिहरण्य ये विषयाग्रक क्रियाव वाहक, ताहा पूर्वे उक्त हैत्याहे । समाधिवारा इतिहरण्य शक्त गम्भीर्जपे अचक्षल हैले विषयज्ञान अत्यनुभित हय । विषय-

दत्तिस्थिरयेन्द्रियप्रणालिकया उहामानातिसूक्ष्मवैषयिकोद्रेकी
यद्याश्चानमुत्पादयति तत् तन्मात्रमरूपम् । तदाति-
स्थैर्यत्वाटिन्द्रियाणां स्थूलकियामानो विगेषविषयाः सूक्ष्मया
एकयैष दिग्गा गृह्णन्ते । तथात्^१ तन्मात्राणि अविशेषा इत्यु-
चन्ते । यथोक्तम्—

“तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता ।

न गान्ता नापि घोरासी न मूढाचायिगेपिणः ॥” इति ।

विशेषाः पठ्जादयस्तद्रहिता अविशेषा इत्यर्थः । यथोक्तम्—
“विशेषाः पठ्जगान्यारादयः श्रीतोष्णादयः नीलपीतादयः
कपायमधुरादयः सुरभ्यादयः” इति । विशेषरहितत्वात्तानि
गान्तादिशून्यानि । गान्त सुखकर घोर. दुखकरः मूढो
मोहकर इति । वाञ्छ स्त्री नीलपीतादिविशेषप्रगुणेभ्य एव सुखादि-
करत्वं, तद्रहितस्याविशेषस्यैकरसस्य तन्मात्रस्य नास्ति सुखादि-

तान् विशुद्ध हैराव अवावहित पूर्वे, अतिहित इत्तिव्येर शेषानीवाना
श्वर्म बैश्वरिक किञ्चा गृहीत हैरा याहैरा ये नाहजान उपादन करे, ताहाइ
तन्मात्रेर श्वर्म । तथन इत्तिव्यन्तेर अतिहित्यहेतु शूलचाक्षयात्मक विशेष-
विश्रवण, सकलै एकमात्र श्वर्म प्रकारे गृहीत हर, तज्ज्ञत तन्मात्रगणके
अविशेष बला थाए । यथा उक्त हैराहे—“सेहै सेहै शुणेर भद्रे ताहा नात्र
बलिया (अर्थात् शज्जगात्र, श्वर्मात्र इत्यादि) तन्मात्र नाम हैराहे । ताहाया
शास्त्र, येरे वा मृड नहे, अविशेष नात्र” । अविशेष वा विशेषवहित,
विशेष वज्जादि । यथा उक्त हैराहे—“विशेष वज्जगाकावादि, श्रीतोकादि,
नीलपीतादि, कषायमधुरादि, श्वर्मादि” । शास्त्र शुद्धकर, योर द्वाखकर, मृड
योहैकर । वाहन्त्व्येर नीलपीतादि विशेष शुण हैरतेहै शुद्धःवादिकरह
हर, नीलादिविशेषवहित एकरम तन्मात्र तज्ज्ञत शुद्धादिकर नहे । तन्मात्र-

करत्वमिति । तन्मात्राणि यथा—शब्दतन्मात्रं सर्वतन्मात्रं रूप-
तन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति । तानि यथाक्रममाकाशा-
दीनां कारणानि । शब्दादिगुणानां यातिसूच्यावस्था तदाशयं
द्रव्यमेव तन्मात्रम् । यथोक्तं भास्कराचायेण वासनाभाष्य—
“गुणस्यातिसूच्यरूपावस्थानं तन्मात्रशब्देनोच्यते” इति । सूच्या-
गुणाश्यस्याविरलद्रव्यस्य सूच्यैकोऽवयवः परमाणुः । भूतवत्
तन्मात्राख्यपि ज्ञानेन्द्रियभात्याह्याणि । निरहेष्वपरेष्वेकेनैव
ज्ञानेन्द्रियेण विचारानुगतसमाधिस्थिरेण गृह्णमाणानि तानि
षुष्टगुपत्तभ्यन्ते ॥ ५६ ॥

तन्मात्रेभ्य परः सूच्यो वाह्यो भावो न प्रत्यक्षयोग्य ।
भूततन्मात्रयोः स्वरूपप्रत्यक्षं तत्त्वसाकालारे समाप्त उपपादयि-
यामः । तन्मात्रकारणं न वाह्यत्वेन प्रत्यक्षीभवति । तन्मा-
त्रनुमानेन नियोगते । योगिना परमप्रत्यक्षपूर्वकं हि तदनु-

परं यथा—शब्दतन्मात्र, स्पर्शतन्मात्र, कृपतन्मात्र, वृग्नतन्मात्र ।
ताहाना यथाक्रमे आवाशादिव वाचिः । शब्दादि शुण मक्केले ये अति इक्षा-
वस्था, ताहाव आश्रयज्ञवै तन्मात्र । ताक्षयाचार्यकडक वासनाभाष्ये यथा उक्त
इहैमाछे—“शुणेन अति सूक्ष्मपेण अदहानहै तन्मात्र शक्तेन द्वारा उक्तम् हहै-
माछे । तामृण इत्युक्त्याश्रय अदिनपृष्ठ्येव एकादशवै पदमाणु । भूतेव
आप तन्मात्रगणो ज्ञानेन्द्रियेव द्वारा ग्राह । चायिती ज्ञानेन्द्रिय निकृक्ष करिया
एकडीमात्रे अविदक ज्ञानेन्द्रियके विचाराघृणत मनाधिक्र द्वारा हिन्द्र करिया
ग्रहण करिले तन्मात्रगणां पृथक् पृथक् उपलक्ष हय ॥ ५७ ॥

तन्मात्र हहैते परं यस्त्र वायाताव आप अत्यन्तमोग्या नहे । भूत ता-
तन्मात्रेव अवग्रहत्याकृत तद्वादात्काल ग्राह गन्धकृकपे विहृत करिव ।
तन्मात्रेव कावण पदार्थ वाह्यकपे अतां भूत हय ना, ताहा अनुमानेव द्वारा
निश्चित हय । योगिन्द्रेव परमप्रत्यक्षपूर्वक शेहि अनुमान हय । तन्मात्र शास्त्रात्

मानम् । तग्मात्साक्षात्कारे विपयस्य सूक्ष्मचात्मकत्वं
मनुभूयते, तत इन्द्रियाणामपि अभिमानात्मकत्वमुपलभ्यते ।
‘तस्य चाभिमानस्य,’ याह्यकृतीद्रेकाज्ञानम् । यदभिमानं
चालयति तदभिमानसजातीयं स्यादिति । तस्माद्याह्यमभि-
मानात्मकमित्यनया दिग्गा याह्यमूलयहण्योः सजातीयलं-
नियोयते । ६० ॥

सतः विपयाथयद्व्यस्य वाह्यमूलस्य गत्यन्तराभावादपि
अभिमानात्मकत्वकल्पनं युक्तम् । सद्बुद्धिः प्रत्यक्षे भावे गत्यमाण-
धर्मैः विशिष्टा सम्भायते, अप्रत्यक्षे च भावे पूर्वज्ञातधर्मैर्विशिष्टा

कारकाले विद्ययेर तृप्त चाक्ष्य वृद्धपता उपलक्षि हय (समाधिव धारा इन्जिन-
शक्तिके सम्पूर्ण हिव कर्त्तिले विषयज्ञान लोप हय, किन्तु किञ्चिं हैर्यके
अथ कर्त्तिले तत्त्वात्त्वज्ञान हय, एইलप, असूत्रव करिया विद्ययेर चाक्ष्यात्यकह
असूत्रत हय) । आब तमात्र सामांकारेव परं इन्जिनगणवे अभिमानात्मक,
ताहा उपलक्षि हय । मेह अभिमानेव ग्राहक्तुत उद्देक हइते ज्ञान हय ।
याहा अभिमानके चालित बरे, ताहा अभिमान सजातीय हइवे । तज्ज्ञ
ग्राह अभिमानात्मक । एইप्रकारे ग्राह शूल वे अभिमानात्मक, ताहा योग्यि
गति परम प्रत्यक्षपूर्वक अहमान द्वेव (लोकिकर्णदेव परम प्रत्यक्ष ना
थाकिले औ ऐप्रकारेव युक्तिर धारा निश्चय हय) ॥ ६० ॥

स६, वाहमूल, विषयात्मव द्रव्याके, गत्यस्त्रवात्तारेव अभिमानात्मक बलिया
कर्त्तना करा युक्त, अर्थात् ताहा ‘आছे’ बलिया जाना याय, किन्तु अभिमानस्यकल्प
व्यतीत अश्व कोनकपे कर्त्तना करा युक्त हय ना । ताहार कारण एই,
सद्बुद्धि प्रत्यक्ष द्रव्ये शृहमाण शर्वादिधर्मेव धारा विशिष्ट हइया उৎपन्न हय,
येवन “हुक्षवर्ण, शर्वकारी मेघ आছे” । आब अप्रत्यक्ष अर्थात् अहमान ओ
आगमेर धारा निश्चये विद्ययेर पूर्वज्ञात धर्मेर धारा विशिष्ट हइया उৎपन्न हय ।
येवन दूरात् धूमदण्डे नौचे “अग्नि आछे,” एইकप सद्बुद्धिते अग्नि पूर्वज्ञात
धर्मसमष्टि, ताहार धारा विशिष्ट हइया सद्बुद्धि उৎपन्न हइल । सद्बुद्धि कथनउ

उत्पद्यते, नाविशिष्टा सदुहि: स्यात्सुलक्ष्यते । अत्यध्यन्तस्य वाह्य-
भूलस्य सत्ता स्वभावामिरनैषोपतिष्ठते, सा च सदुहि: कौरेव धर्मः
विशिष्टां कल्पनीया स्यात् । न रूपादिधर्मास्तत्र कल्पनीयाः,
वाह्यभूले तदभावात् । तस्माद्गत्यन्तराभावादान्तरद्रव्यधर्मा
एव तत्र कल्पनीयाः । यतः वाह्यस्य रूपादेरान्तरस्य चाभि-
मानादेरतिरिक्तो वल्लधर्मो नास्माभिज्ञायते । सर्वाऽपत्यचञ्चिय-
पदार्थसत्ता वाह्यवान्तरैर्वा धर्मैरेव विशिष्टा कल्पनीया ॥ ६१ ॥

अतः मिहं वाह्यभूलस्याभिमानात्मकत्वम् । यस्य तदभि-
मानः, स विराट्पुरुषं इत्यभिधीयते । अस्मात्सुलनया तस्य
निरतिशयहृहत्यम् । तथाच शास्त्रम्—

अविशिष्टा हैया उपग्रह हैते पाले ना, अर्थात् शब्द “आचे” एकप ज्ञान हय
ना, “किछु आचे” एकप हय । ‘आचे’ बलिले ताहाव सत्त्वे ‘किछु’ ओ कल्प-
नीय । अप्रत्यक्ष वे वाह्यमूल (तत्त्वात्रेव वास्तव), ताहाव सत्त्वा व्याहात्र्योहि उप-
स्थित हय । अर्थात् आमाव इत्त्रिवके याहा उत्त्रिक कवितेछ, नेटैलप किछु
अवश्य वर्तमान आचे । मैं मन्द्वुक्तिके कोन् धर्म नकलेव द्वावा विशिष्ट
करिया कल्पना कवा उचित् ? दपादि धर्म ताहाके कल्पनीय नहे, वारण
वाह्यमूले ताहा नाहि । तज्ज्ञ, गत्यन्तवात्मावे ताहाके आत्मद्रव्येव समर्थक
बलिया कल्पना करा उचित्, कामी वाह कपादि एवं आनुव अभिमानादिर अति-
विक्त वस्त्रधर्म आव आमवा जानि ना । समष्ट अप्रत्यक्ष ज्ञेय पदार्थेव सत्त्वा हय
आनुव, नय वाह, ऐह उत्त्रप्रकाव धर्मेव एकजातीय धर्मेव द्वावा विशिष्ट करिया
कल्पना कवाह युक्त कल्पना । (नकल सत्त्वाह वाह ओ आनुव छहिप्रकाव धर्मेव द्वावा
विशिष्ट करिया कल्पनीया । तत्त्वाद्ये यथन वाह्यमूले कपादि धर्म नाहि इहा
निश्चय, तथम ताहाके आनुवधर्मयुक्त बलिया कल्पना कराह युक्त) ॥ ६१ ॥

ऐह नकल हेहु दशतः वाह्यमूलेव अभिमानायुक्त सिद्ध हैलयाये गुरुव्येव
गेह अभिमान, तीहाव नाम विराट् पुरुष । आमादेव तुलनाय तीहाव

“यदा प्रबुद्धो भगवान्, प्रबुद्धमस्तिष्ठिलं जगत् । ।

तस्मिन् सुप्ते जगत् सुप्त, तन्मयच्च चराचरम् ॥” इति ।

सुतिजागराभ्यां चेज्जगतः लयाभिव्यक्ती, तदा तयोराश्रयभूतं विराट्पुरुषस्यान्तःकरणमेव जगदात्मकमिति सिद्धम् ॥ ६२ ॥

येषान्तु पुरुषविशेषस्येच्छासभूतमिदं जगत्, तत्त्वापि जगतः अभिमानात्मकंत्वं स्यात् । इच्छाया अन्तःकरणहत्तिता प्राप्नवा-ख्याता, सा चेज्जगतः एकमेव कारणं, तदा जगन्मूलतः अन्तः-करणात्मक स्यादिति । आज्ञात्मकं वैराजाभिमानं भूतादीति आख्यायते । अहं यः प्रकाशधर्मः आज्ञातापन्नायाभस्तितायां स बोधत्वधर्मत्वेन भासते । तथा अहं यः प्रहत्तिधर्मः आहेऽत्तिक्षियात्मम् । अहं च यदावरणं याज्ञो तज्जाज्ञात्मम् ।

निवित्तिशब्द वृहद् । शास्त्र यथा—“यथन उगवान् अबुद्ध हन, तथन अविल उगव अबुद्ध हय, आर यथन तिनि शुश्र हन, तथन समत उगव शुश्र हय, एই चत्राचर उगव” । शुश्र एवं जागवण हहिते यदि उगतेर लय ओऽभिव्यक्ति हय, ताहा हहिले सेहे छहे इत्तित्र आश्रवहृत विवाट् पूर्ववेव अन्तःकरण वा अस्तिताहे ये उगदाज्ञाक, इहा मिक हहिल ॥ ६२ ॥

याहादेव मते एই उगव कोन पूर्वविशेषवे हैज्ञा नस्तुत, ताहादेव मते उ उगतेर अभिमानायक व हहिवे । ताहार कारण एहे, इज्ञा वे अस्तः-करणधर्म, ताहा पूर्वे याखात हहियाछे, ताहा यदि उगतेर एकमात्र कारण हय (निवित्त ओ उपादान), तवे उगव मूलतः अस्तःकरणायक व हहिवे । आहेहर आश्रवहृत बैद्रोज्ञाभिमानके ढुतादि वले । एहणेर दिके याहा अकाशधर्म, अस्तिता आहतापर हहिले ताहा बोधाद्यस्तकपे अतिभासित हय । सेहिकप श्रहणे याहा अहृति वा चेष्टा धर्म, आहे ताहा क्रियाव्याधर्म । आर एहणे याहा आवरण, आहे ताहा आज्ञाव । विवाट् पूर्ववेव मत्रिय अस्तिताव दावा आवादेव अस्तिता क्रियानील हहिले वाघाज्ञानोद्देश व हय । विवाटेव अतिभान चाकलेव मध्ये याहा लकाशाहिद, ताहा हहिते बोधाव्याधर्म-अस्तीति हय,

यहणभावस्याधिकरणं कालः, याह्यभावस्य दिक् । परिणाम-
स्थानन्त्यात् कालावकाशयोरनन्तता प्रतीयते । अतः सत्त्व-
क्रियाधिकरणभूतो देशकाली अपरिमितो । यहणामिकाया
अस्तिताया याः पञ्चधा परिणातयः याह्यतापनाम्भा एव पञ्च
भूततन्मात्ररूपा वाह्यभावाः । यथा यहणी गुणविभागस्तर्थैव
आह्यो ॥ ६३ ॥

न भूतात् तत्त्वान्तरं भीतिकम् । गवामयकार्यधार्य-
घन्माणा सङ्कीर्णयहणमेव भीतिकम्बरूपम् । चात्मल्यात् अनु-
न्दियस्त तद्या अहणम् । यज्ञस्वर्मरूपरसगम्भा इति पञ्च

मैइनप्र क्रियाधिक ओ आवमगाधिक चाक्षल्य हैते क्रियाव ओ जाडाव धन्द-
अतीति हय । श्रहणतावेव अधिकरण काल एवं श्राहतावेव अधिकरण
दिक् । परिणामेव अनन्तता अर्थात् एतपरिमाण परिणाम हैवे, आर इते
पारे ना, एहेकप निम्नम वा सद्वोचक हेतु ना खावाते, दिक् ओ कालेव
अनन्तता अतीति हय । तत्त्वत सहक्रियार अधिकरण दिक् ओ काल अपरि
मेव । श्रहणाधिका अस्तिताव ये पञ्चधा परिणति, श्राहतापन्न हैया मैह
पञ्चप्रकार परिणतिइ तृत ओ तत्त्वात् वक्षन वाहताव हय । येमन श्रहणे शुणेर
विभाग, तेमनि ग्राहेओ शुण विभाग ॥ ६४ ॥

तृत हैते भोतिक तत्त्वानुव नहे, अर्थात् तृतेव ओ येमन नीलपीतादि
शुण, भोतिकेव ओ तत्त्व । एकाश वार्य एवं वार्य धन्देव सङ्कीर्ण श्रहणहि
भोतिवेव वक्षन । * तृतेव चाक्षल्य हेतु मैइनप्र श्रहण हय । शब्द,

* साधारण चित्तेव चाक्षल्य हेतु वर्णित शब्दादि विषय यथां शुणप तव शाम पृष्ठीत तद,
ताहाइ श्वेतिक ज्ञवा । तृत ए घटादि भोतिकेव इहाइ अतेव, शुणेर बोन पार्यक
नाइ । एट मकुत्र प्रस्ता व कठकछलि विशेव विशेव शब्दाच्छ-धन्देव समष्टि किन्तु मैह धन्द
मक्षन घट आन काले चित्त चाक्षल्य हेतु सङ्कीर्णतावेव भवित हय । ताहाइ एट नामक
भोतिक । हिव चित्तेव धारा धटेव जपादि धर्म पृथक उपलक्षि लिते धारिले घटकप
भोतिक ताव अपगत हैया तथाव तेजावि लूतेव अतीति हय ।

प्रकार्यविषयाः, वाक्यग्नित्यगम्यसर्वजन्यानीति पञ्च कार्यविषयाः, तथाच वाञ्छोङ्गवधीधाधिष्ठानं धातुगतवीधाधिष्ठानं चालनशक्त्यधिष्ठानं अपनयनशक्त्यधिष्ठानं समनयनशक्त्यधिष्ठानमिति पञ्च धार्यविषयाः, येषां सहृदातः शरीरमिति ॥ ६४ ॥

व्याख्यातानि तत्त्वानि । सर्गप्रतिसर्गबुच्छेते । अनादीप्रधानपुरुषौ उपादाननिमित्तभूतो करणानाम् । विद्यमाने कारणे प्रतिबन्धाभावे च कार्यस्यापि विद्यमानता स्यादिति नियमात् करणान्यनादीनि । यथाहुः—“धर्मिणामनादिसंयोग-जन्ममात्राणामप्यनादिसंयोगः” इति । तथाच—‘अनादिरर्थकृतः संयोगः’ इति । तथाच गौपवनशुति.—“नित्यो मनोऽनादित्वात्, न हमना पुमास्तिष्ठती”ति । अग्निवेशमस्तुतिर्थात्—

स्पर्श, कूप, दस ओ गृह, एই पक्ष प्रकाश्यविषय । वाक्य, शिर, गङ्गा, सर्जा ओ अङ्ग एই पक्ष कार्यविषय । आब वाञ्छोङ्गवधी, धातुगतवधी, चालनशक्ति, अपनयनशक्ति ओ समनयनशक्ति, एই पक्ष शक्तिर अधिष्ठानही धार्यविषय । ताहादेव सज्जातह शब्दीर ॥ ६४ ॥

तइ सकल व्याख्यात हैं। एप्पेण सर्ग ओ अतिसर्ग कथित है-तेहे । उहाव विशेषज्ञान असूमेष्ट नहे बलिन्ना शास्त्र हैतेय युक्तियुक्ति सिक्षास्त कथित हैतेहे । अनादि पूरव ओ प्रथान करण सकलेन्न निमित्त ओ उपादान छृत । बारा विश्वमान थाकिले एवं कोन अतिवक्तव ना थाकिले कार्याओ विश्वमान थाकिबे, एই नियम हेतु करण सकल ओ अनादि । यथन पूरव ओ प्रथान करा नकलेव बेवशमात्र काबण, एवं ताहारा यथन अनादि विश्वमान आहे, आब कार्योऽपत्तिर अतिवक्तव शक्ति तृतीय पदार्थ यथन वर्तमान नाहि, तथन ताहादेव कार्या सकल ओ अनादि वर्तमान बलिते हैवे । यथा उक्त हैं—“धर्मी सकलेन्न अनादि-संयोग हेतु धर्म सकलेन्न ओ अनादि संयोग देखा थाए” । “पूर्णकृतिर अनादि अर्थात्ति संयोगः” (योगतात्त्व) । गोपवन-कृति यथा—“मन नित्य, अनादिय हेतु; पूरव कथन ओ अस्मा थाके ना” ।

“सोऽनादिना पुण्येन पापेन चानुबन्धः परेण निर्मुक्तोऽनन्ताय कल्पते” इत्यादि ग्रास्तवतेभ्योऽपि पुरुषस्यानादिकरणवत्ता सिद्धति । करणानि लिङ्गशरीरमित्युच्चले । लिङ्गशरीराणामसर्वतदर्शनादमस्याताः पुरुषाः । फलादसंख्यानि लिङ्गशरीराणि, चोपादानस्यामेयत्वादिति । अपरिमेयसोपादानस्य परिमितकार्याण्यसंख्यानि स्युः । गुणसंयोगभेदानामानन्द्यादमस्याताः करणप्रकृतयः । अतः असंख्याः जीवयोनयः । उपादानस्यामेयत्वात्जीवनिवासा लीका अप्यनन्तास्तथा चानन्तवैचित्रगान्विताः । यथोक्तम्—

“ते चानन्त्ये न पश्यन्ति न भूषः प्रथितौजसः ।

दुर्गमत्वादनन्तत्वादिति मे विद्धि मानस ॥” इति ।

अतस्मै घ्यसंख्यिया जीवाः कादाचिष्ठीलकारणाः कादाचिद्-

अधिबेश श्रुति यथा—“अनादि पूर्णो वा पापेन द्वारा अहूबद्ध सेहि पुरुष परमज्ञानेव द्वारा निरूप्त हइया अनन्तकाल थाके” । इत्यादि शत शत शास्त्र हइते, पुरुषेव अनादि-करणवत्ता सिद्ध हय । करण सकलके लिप्त शरीर बला याय । लिप्त शरीर सकल असंख्य बलिया पुरुषो असंख्य । केव लिप्त शरीर सकल असंख्य ?—ताहादेव उपादान अमेव बलिया । अपरिमेय उपादानेव परिमित कार्य सकल असंख्य हइते । कारण परिमितेव समष्टि परिमित हय, अपरिमित हय ना । एই अपरिमित विशेष उपादान मे अधान, ताहा अपरिमित ।

कुण्डेर संयोगत्वेद अनन्तप्रकारेव हइते पारे । तज्जग्न वृक्षं सकलेव अकृतिओ अनन्त, अठरां जीवेव ज्ञातिओ अनन्तप्रकारेव । आव उपादानेव अमेवह-हेतु जीवनिवास शोक सकल अनन्त बैचिरा-संप्रव एवं असंख्य । शास्त्रे आছे—‘दुर्गमत्व ओ अनन्तत्व हेतु देवताराओ एই नर्तोमण्डलेर आनन्द उपलक्षि करिते पारेन ना’ । अतएव सेहि असंख्य जीव सकल वर्थनो शीम-

व्यक्तिकरणा याऽसंख्या योनीः आपद्यमाना या त्यजन्ती वा-
इसंख्येषु सोकेषु वर्त्तन्ते ॥ ६५ ॥

दिविधः करणलयः, साधितः सांसिद्धिकथ । तत्र योगीन
साधितः लिङ्गशरीरलयः, ग्राह्यभावलयाच्च सांसिद्धिकः ।
ग्राह्याभावे करणकार्यभावः, कार्यभावे शक्तिलय इति निय-
मात् ग्राह्यलये लयः करणशक्तीनाम् । यथाहुः—

“चिदं यथाश्यमन्ते स्थाप्तादिभ्यो विना यथा च्छाया ।

तद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्यं लिङ्गम् ॥” इति ।

लीने ग्राह्ये करणानि लीनास्तिष्ठन्ति । न च तेषामत्यन्त-
नाशो, नाभावो विद्यते सत इति नियमात् । ग्राह्यभिव्यक्तौ
तानि पुनरभिव्यक्तन्ते । श्रुतिद्वाच—“तेऽविनष्टा एव विलीयन्ते,
अविनष्टा एव उत्पद्यन्ते” इति; “भूतयाम् स एवायं भूत्वा भूत्वा
प्रलीयत” इति चाच सृतिः ॥ ६६ ॥

करण, कथनां वा व्यक्तिकरण हैंग्रा असंख्य योनिते उৎपन्न होत वा त्याग
करत असंख्य लोकेते वर्तमान आहे ॥ ६५ ॥

दृढादि करणात्र दिविधि, साधित वा उपास अत्यापि एवं सांसिद्धिक । तद्वाद्ये
योगेव द्वारा लिङ्गशरीरेर साधित लय हय, आव आहेद्य लय हैले ये
निपदेह लय हय, ताहा' सांसिद्धिक । ताहेव अतावे करणेर वार्याभाव
हय आव कार्याभावे शक्तिलय हय, एই नियमे आहातावे करणशक्ति
सकलेव लय हय । यथा उक्त हैंग्राहे—“चिदं येन आश्रु व्यतिरेके
अथवा छादा येन द्वारा वातिरेके खाकिते पावे ना, सेहीरण विशेष वा
भाव शब्दीव विना लिङ्ग नियाश्रु हैंग्रा खाकिते पावे ना” । ताहादेव अत्याप्त-
नाश हय ना, कारण विद्यमान पदार्थेर अभाव अस्थव । आहेव अविवृक्ति
हैले ताहारा शुनराश्रु अविवृक्त हय । एवियरे श्रुति यथा—“ताहारा
(छोदगा) अविनष्ट हैव भीन हय, एवं अविनष्ट खाकिता उৎपन्न हय” ॥ ६६ ॥

उक्ते जगतः वैराजाभिमानात्मकत्वम् । स्मृतिस्तत्र यथा—

“अभिमान इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतज्ञात् ।

ब्रह्मा चै स महातेजा यत्र ते पञ्च धातवः ।

शैलास्तस्यास्थिसंज्ञासु भेदो मांसश्च भेदिनी ॥” इति ।

तदन्तःकरणस्य च सुप्तिजागराभ्यां जगतः स्याभिव्यक्ती ।

सुप्ती जाग्रता क्रियाशूल्यता वा भवति । विषयाणां क्रियाकृक-
त्वाज्जाग्रतापवे याद्यमूले वैराजाभिमाने विषया लौयन्ते ।

ततः अच्छदादीनामपि लिङ्गलयः । जागरे च क्रियायौनि
वैराजाभिमाने विषया अभिव्यज्यन्ते । ततः सजातीयत्वात्तै-
स्यात्यमानान्यच्छदादीनां करणानि व्यक्तात्मापद्यन्ते । यथा
सुप्तः पुरुषयात्यमान उविद्वी भवति तदत् । स्वमूलस्य क्रिया-
वैचित्रयात् शब्दादीनां वैचित्रयम् । स्मर्यते च—

“अहंकारेणाहरते गुणानिमान्

भूतादिरेवं सूजते स भूतज्ञात् ।

जगतेव बैराजाभिमानाप्यकृत उक्त हैथाहे । शृङ्खिप्रशाण यथा—“तृत-
कर्ता पर्कर्त्तेर आद्यस्तकप ऋका (पिराटृ ऋका) अभिमान बलिया ख्यात ।
तीहातेरहे पर्कर्त्त अवधित । पर्कर्त सकल तीहार अद्वित्यस्तकप एवं भेदिनी
तीहार मेद-मांस-स्तकप” । सेह अन्तःकन्धेर शृङ्खिति ओ आगवण हैते
जगतेव लय ओ अभिव्यक्ति हय । शृङ्खिते जाड्यता वा क्रियाशृङ्खिता हय ।
विषय सकल क्रियात्मक बलिया ताहादेर मूल बैराजाभिमान जाड्यताप्य
हैले विषय सकल ओ लीन हय । ताहा हैते अच्छदादिरुओ फरण सकल
लीन हय । आव तात्रदवहाय बैराजाभिमान क्रियाप्य हैले विषयगण
अभिव्यक्त हय । तथन सधातीयत्व हेतु विषयात्मक क्रियार धारा चालामान
हैया आमादेर करण सकल ओ अभिव्यक्त हय । येमन शृङ्ख पुरुष चाला-
मान हैले जागवित हय, तक्षण । अमूल बैराजाश्रिताद क्रिया रैचित्र्य
हैते शक्तादिर विचित्रता हय । एविषये-शास्त्रप्रशाण यथा—“तृते १,

यैकारिकः सर्वमिदं विचेष्टते ।

स्वतेजसा रञ्जयते जगन्नाथा ॥” इति ।

स भूतकृदभूतादिवेकारिकोऽहहारः अभिमानेन इमान्
श्वसादिगुणानाहरते विचेष्टते च । विचेष्टस्वं जगदिदं स्वतेजसा
रञ्जयते विषयानारोपयतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

सुप्तो जायत्वात्रिक्षिये वैराजाभिमाने तहताश्रेयक्रिया-
मानो येऽशेषविशेषास्तप्रतिष्ठाविषया निस्तैलदीपवत् लीयन्ते ।
तदाऽप्रतर्क्ष्य स्तिमितं वाञ्छम्भवति । यथाहुः—

“तदा स्तिमितमाकाशमनन्तमचक्षीपमम् ।

नष्टचन्द्रार्कपवनं प्रसुप्तमिव सम्बभौ ॥” इति ।

निद्राजायतोरन्तरालं स्वप्नावस्था । स्वप्नावस्थाया जायता
वाञ्छकरणानां, चितस्थ चेष्टा । वाञ्छकरणानियमितस्य सूक्ष्म-
तरस्य चित्ताभिमानस्य क्रिया वाञ्छतापन्ना वारणसलिलास्वर्णं

कृतादि अहहार अभिमानेर द्वारा विशेषक्रमे चेष्टा करें ओ शकादि कृतशुण
सकल सूजन बरबे एवं निजेव तेजेर द्वारा अग्रे असून्दरित करें, अर्थात्
ऐ अग्रतेव द्रव्य, शब्दादिशुण एवं क्रिया, समक्षेह कृतादि नामक बैराजाभि-
मानेर जियार उपर अतिष्ठित” (भारत) ॥ ६७ ॥

अधिकाले जात्यज हेतु बैराजाभिमान निजिर हईले, सेह अस्तिगत
अशेषप्रकार जियाद्यक ये अशेषप्रकार विशेष, ताहाते अतिष्ठित विषय
सकल निष्टेल दोपेर मत लौन हय । तरन वाह त्रिमित ओ अप्रतर्क्ष्य हय ।
यथा उक्त हइयाछे—“सेह समर आकाश त्रिमित, अमृत, अज्ञन इत्य
प्रबन शुभ अस्तुप्तेर मत हय” । निद्रा ओ जागरण, इहादेर अस्त्रालभूता
अवस्था वृप । वर्धे वाञ्छकरण सकल जड हय, एवं चित्तेर चेष्टा धाके ।
सेह अवस्थाय वाञ्छकरणेर द्वारा अनियत, अतरां हस्ततर चित्ताभिमानेर जिया
ग्राहतापन्न हइया कारण सलिल-कृप तक्तात गर्ग उत्पादन करें । श्रुति यथा—

तमादसर्गमुत्पादयति । तथाच सृतिः—“ततः सलिलमुत्पन्नं तमसौवापरं तमः” इति । ततः प्राणुकस्त्रिमितावस्थानानन्तरमित्यर्थः । सन्ध्याख्ये स्तप्तस्थाने जगत् स्फटिरित्यस्ति श्रुतिसृतिप्रवादः ॥ ६८ ॥

जागरे तु सूलक्रियाशालिनोऽभिभानाद्याह्यतापन्नात् कठिनता—कोमलता-स्निघ्नता-वायवीयता-रश्मितादि धन्तीश्चय-द्रव्यात्मकः भौतिकसर्ग आविर्भवति । तत्र कठिनताऽतिरुदिता क्रियायाः । विपरीतक्रिययैव क्रियारोधदर्शनात् कठिने द्रव्ये स्वगतरुदक्रियाऽनुमीयते । रश्मिता च अत्यरुदिता क्रियायाः । न च तत्र जायताभावः, योगिनां रश्मिषु विहारसम्भवात् । यथाहुः—“ततसूर्णनाभितन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरती”ति । कोमलताद्या अत्यात्परुदक्रियालिकाः । वैराजा-

“तद्यन्ते तद्यन्ते भित्ति तद्यन्ते तद्यन्ते शास्त्र सलिल उत्पन्न हैल । तद्यन्ते अर्थात् आउक तिनित अवहानेर परे । लक्ष्मीनारायण विश्वाने ये जगतेव पृष्ठि हैयाछे, ताहा अति श्रुतिते असिक्ष आछे ॥ ६८ ॥

बैराजाभिमानेर जागरणे शूलक्रियाशास्त्री अभिभान शाहतापन्न हैले कठिनता, कोमलता, तरलता, वायवीयता, रश्मिता एतति धन्तेर आश्रयद्रव्य-प्रकृति त्रौतिक सर्ग आविर्भृत हय । तन्मध्ये कठिनता जियार अतिरुदक्षताव । विपरीत क्रिया द्वारा एकटी क्रिया कक्ष हय, एই नियम-वशतः, एवं कठिन धन्तेर द्वारा अधिक परिमाणे गतिक्रिया कक्ष हय देखा याय बलिदा, कठिन धन्ते अगत कक्षक्रिया आछे, इहा अचूमित हय । रश्मिता बाहक्रियाव अतिमाय अकृदक्षता । ताहाते ये जायताव अताव आछे एकप नहे, येहेतु योगीरा रश्मि अवश्यन करिया विहार करेन । यथा उत्तर हैयाछे—“ताहाव पर उर्णनाभिल तत्त्वात्ये विचवण करिया शेरे रश्मिते विहार करेन” । कमठित्तापेक्षा बोमलतादिया अजाम जाड्याता सम्पन्न । बैराजाभिमानेर क्रियाभेद

भिमानस्य क्रियाभेदादृप्ताहो काठिन्यादिभेद । भूताद्यास्यस्य
तदभिमानस्य क्रियावर्ती आह्वाय अवधिहेतुंजलावर्त्तवत् ।
तदभिमानस्य पहणाकाकस्य यौगपदिकमिव परिणामबाहुरु
याह्वानापन्न विस्तारवोधमारोपयति, तस्य च परिणामप्रवाह
विशेषं प्राह्वभूतो देशान्तरगतिर्भवति ॥ ६८ ॥

स्थूलोत्पत्तौ साख्यानुमता चृतिर्यथा—

‘पुरा स्त्रिभितमाकाशमनन्तमधलोपम् ।
नष्टचन्द्रार्कपवनं प्रसुप्तमिव सम्बभौ ॥
तत्त सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरं तम् ।
तस्माच्च सलिलोत्पत्तीष्टादुदतिष्ठत माहत ॥
यथा भाजनमच्छिद्रं नि शश्मिय लक्ष्यते ।
तत्त्वाभसा पूर्वमात्रं समश्च कुरुतेऽनिल ॥ ६९ ॥

हइते ग्राहे काठिन्यादि तेदे हय । छृतादि नामक सेहि अभिमानेर ये
क्रियावर्त ताहा ग्राहेर व्यवधि हेतु, येमन अलावर्त वगत अलके अवशिष्ट
अल हइते व्यवच्छिन्न करे उक्कप । आर एहणाम्बुक सेहि अभिमानेर ये
एककालीन वह परिाम ताहा आहता आख द्हैया विताव ज्ञान आरोपित
करे एव ताहार विशेषप्रकार परिणाम अवाह आहचूत हइया वाहेर देशा
स्त्र गति बोध जग्गार । ६९ ॥

स्त्रूपोत्पत्ति विषये सा ध्यानमत इति यथा—“पुराकाले चत्त्रार्कं पवनं शूलं
आकाशं, अनन्तं अचलं ओऽनुष्ठवं हइयाछिन । * तद्परे तमेर भित्र आव
एव तमेर मत्त मनिल उग्गम हइल । सेहि सलिलेर उपीड हइते शाकुत
उग्गम हइल । येमन कोन पाह अलेर घावा पूर्ण करिते गेले तम्हाह

* सेहि सम्बव वाहतावेर खोन करना हइते शावे वा, एই विषय इतेवे विषम-
वृष्टियात झट्ट ।

तथा सलिलसंरक्षे नभसोऽस्ते निरन्तरे ।
 भित्त्वार्णवतलं वायु समुत्पत्ति धीपवान् ॥
 तम्मिन् वायुम्बुसहपें दीपतिजा भहावतः ।
 प्रादुरभूदूर्ध्गिखः कृत्वा निस्तिमिरं नभः ॥
 अनिपवनसयुक्तं ख समाच्चिपते जलम् ।
 सोऽग्निर्मार्हतसंयोगाद्घनत्वमुपपद्यते ॥
 तच्याकाशं निपततः स्तेहस्तिष्ठति योऽपरः ।
 स सहातत्वमापदो भूमित्वमनुगच्छति ॥
 रसाना सर्वगन्धानां स्तेहाना प्राणिनां तथा ।
 भूमिर्योनिरिह ज्ञेया यस्यां सर्वं प्रसूयते ॥” इति ।

निरन्तरालस्य कारणसलिलस्य स्तौत्यपरिणामे परिच्छन्न-
 भौतिकद्रव्यप्रकीर्णं वस्त्राण्डं वभूव । तदा स्थूलसूक्ष्मवायुक्ततान्त-
 रालं ज्योतिःपिण्डमयं जगदासीत् । घनत्वापद्यमानात् काठिन्या-
 द्यतिस्तौल्यात्मकात् द्रव्यात् सूक्ष्मतराणि वायवीयद्रव्याणि पृथग्-

वायु दशले बृद्धदाकारे निर्गत हय, सेहेकप सेहे सर्ववापी निरस्त्राल सलिल
 वापिर मधा हइते वायु समूँगन हइल । सेहे वायु ओ सलिलेर गत्तर्व हइते
 दीपतेजा महाबल अग्नि आकाशके निष्ठिमिर करिया आहूत हइल । सेहे
 जल, अग्नि ओ परम शंखुक हइया निझके शमाग्निष्ठ कवे । नारात्-संयोगे
 सेहे अग्नि घनस्त्र आप्त हय । सेहे घनस्त्रआप्त अग्निव ये देहांश थाके, ताहा
 शज्जातस्त्र आप्त हइया शेषे तृनिर आप्त हय । तृनि शमत गक, वग, आगी ओ
 देहेव आप्त, ताहाते शमत अहृत हय” (शास्त्रिगर्भ, द्वितीयवाङ्म-
 संवाद) ।

निरस्त्राल कारण सलिलेर त्रोल्य परिणाम हइले अग्ने परिच्छन्न-
 भौतिक द्रव्य एकीर्ण हइयाछिल । तथन दृश्य एवं दृग्म(मेडःहित दृश्य उत्तर्द्रव्य)
 वायुव द्वारा कृत अस्त्रालशूक्त अक्षा ओ ज्योतिःगिरुनय हइयाछिल । यथम घनस्त्र
 आप्त हइते लागिल, तथन काठिश्चादि-शूलधर्मशूक्त पाषाणादि द्रव्य एवं इन्द्रिय

वभूयुः । तस्मादाहुः—“भित्ते”ति । घनत्वास्त्रिजनितसहर्षाच्च
उत्तापोद्गवो येनोच्चमानि स्थूलभौतिकानि च्योतिःपिण्डाकाराणि
वभूयुः । तत आहुः—“तस्मिन् वायुस्तुसहर्षे” इति । अथ तेषां
च्योतिःपिण्डानां खे विचरतां मध्ये केचिद्वायुयोगतः निस्ताप-
त्वमापद्यमानाः स्तेहत्वमय सहातत्वमापद्यन्ते, केचिच्च हृष्ट्वात्
स्वयंप्रभज्योतिष्क्रृपेणाद्यापि वर्तन्ते । उक्ताच्च—

“उपरिष्ठोपरिष्ठात् प्रज्ञवलङ्ग्निः स्वयंप्रभैः ।

निरुद्भवेतदाकागमप्रमीयं सुरैरपि ॥” इति ।

तस्माच्चाहुः—“सोऽग्निर्मारुतसंयोगा” दिति ॥ ३० ॥ .

बायरीय द्रव्य सकल पृथक् हैते लागिल । सेहेतु बलिग्राहेन—“अलग्रापित
मध्य हैते वायु नमुःपथ हैल” । आव घनह-आण्डिज्ञ यज्ञर्व हैते उत्ताप
उत्तृत हय, ताहार द्वावा उत्तुश्च हैला हूण ज्योतिक द्रव्य सकल ज्योतिःपिण्डा-
कार हैलाछिल । तज्ज्ञ बलिग्राहेन—“सेहि वायु ओ अलेव सज्जर्वे दौष्टितेजा”
इत्यादि । अनउर आवाशे विचरणकानी सेहि ज्योतिःपिण्डेर मध्ये कठव-
शुलि वायुयोगे निरुपत्त आप्त हैला तवलता एवं तेपरे कठिनता आप्त
हय । आव केह केह बृहर हेतु वा अज्ञ कावणे अग्नापिओ ज्योतिःपिण्डक्लपे
वर्त्तमान आछे । यथा उक्त हैलाछे—“एই आकाश उपर्युपरि प्रोञ्जल
शब्दंप्रति ज्योतिकनिचयेर द्वावा निरुद्ध, इहा श्रवणेर अप्रतर्क्य” । तज्ज्ञ
बलिग्राहेन—“सेहि उल, अपि ओ पवन संयोगे” इत्यादि * ॥ ३० ॥ *

* इहा लोकानोक उप त्रोटिक सर्व । उद्देव विद्यु तहते “आकाशां वायुर्व त्रो-
प्तेषः” इत्यादिक्रम द्वात्तात्पर्ति विवरणे करिते हैवे । ऐक्षण उद्देव श्वास वया—शुद्ध
कल्पनास्तक, ताहार शेवावहा ताप, ताप अधिक हैले उपोद्पादन करे, उप (ताप-यह)
अलादि डासायनिक विष्ण उद्पादन करे । किफ हृद्यालोक नमते वसन्त वार उद्पादिता ।
सेहि वास इनिक छिटा उपजाव उद्पादन करे, एवं डासायनव त्वा गक्ष्याव उद्पादन
करे । अना कथाय, शुद्धक्रिया उप हृद्ये ताप हय ताप उक्त वा पूर्णोद्धत हृद्ये तग हय ।
उप वा अमोक उप हैले उप हय (ऐसव्य उक्तिक्रादिके उप हृद्यालोक वला याह) ।

यहणहृगि यः प्रघनकियामसुदेकः, याह्नहृगि सा घन-
त्वाप्तिः स्थील्यास्तिका । “पाटोऽस्य विश्वा भूतानि विषादीऽस्या-
सृतं दिवी” ति श्रुतेऽप्यभाना लोकाः पादमात्रं, भुवःस्वरादयः
सूक्ष्माय लोकास्तिपादः । तेषु अष्टतमो महत्तमय सत्यलोकः ।
स च यैराजमहदामप्रतिष्ठितः । यहणहृगि सर्वाः यहणकियाः
महदामनि निबहास्तात्तो याह्नहृगि सत्यलोकाभ्यन्तरे निबहाः
सर्वे स्थूलसूक्ष्मलोकाः । यहणी तामसाभिमानः स्थितिहेतुः,
याह्ने तटभिमानपतिष्ठा महर्षणारथा तामसी गक्षिलीकधारण-
हेतुः । उक्तच—

“मध्ये ममल्लादगङ्गस्य भूगोलो व्योग्यि निष्ठति ।

शहन दृष्टिते याहा एकद्वालीन अवल जिन्दाव उद्भव, ताहा शाहन दृष्टिते
घनता प्राप्ति वा हृषता । “एই दिव्य ओ छृत मकल औहार चतुर्थीश भाज एवं
अमृत निवालोक तिन-चतुर्थीश”—एই अप्ति हैते आना याम ये, दृश्यमान
लोक मकल चतुर्थीश एवं चूबः-यवानि लोक मकल अवशिष्टे जिपाद । ताहा-
देव (निवालोकेव) मध्ये यहउम ओ श्रेष्ठतम लोकेव नाम गजालोक । ताहा
विवाटि पूर्ववेव बृहितहे अतिष्ठित, कावण बृहितव नाकांकावीरा सत्यलोके
अतिष्ठित थाके । शहन दृष्टिते देखा याम, समष्ट शाहनकिया बृहितवे निवक,
अर्थात् ताहाइ यून आत्म, उज्ज्ञल शाहन-दृष्टिते समष्ट यून ओ यज्ञ लोक मकल
निश्चल सत्यलोकाभास्तरे निवक । शहने तामसाभिमानहे शिदिन हेतु, उज्ज्ञल
शाहन दृष्टिते निवाटि पूर्कवेव तामसाभिमाने अतिष्ठित सकर्त्तव नामक तामसी
शावर्णीकि लोक धारणेव चेत् । वथा उक्त हैवाचे—“त्रक्षाणुव मध्ये चूपोग,

इस वा तामसाभिक ऊवा नामावकेव थारा कह हैवेष थक है । उक्त शाप हैतेव एই दृ-
ष्टि देखा याम, यथा—अद्यमे काहन-मलिन हैते सर्वकामी एवल शक, उद्यमे आर्य वा आप-
लक्षण वासु, उद्यमे देवः उद्यमे ये वा अत्यवादी वादाविक ज्ञावेव उद्यम शवह, परे
हाथार गम्भात अवहा याहा अन्यवादहर्षी गम्भाविक आप ।

विभाणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम् ॥” इति ।

तथाच—“द्रष्टृदृशयोः सद्वर्यणमहमित्यभिमानलक्षणं” मिति । अनया सद्वर्यणात्यधारणगत्या सत्यलोकाभ्यन्तरे निबद्धाः स्थूल-लोका विद्वरन्ति वर्त्तन्ते च ॥ ३१ ॥

स्थूलसूक्ष्मलोकसर्गानन्तरं धार्थप्राप्तौ लीनकरणा जीवाः अक्षकरणाः सूक्ष्मवीजरूपाः प्रादुर्बन्धुः । कर्माशयवैचित्रया-

अक्षेत्रं पत्रमधारणशक्तिव द्वारा विद्युत् हइया आकाशे अवडान करितेहेह”, अन्यत्र यथा—“जट्टा ओ दृश्येर सकर्यण, ‘आमि’ एहेन्नप अभिमान-लक्षणं” । एই सकर्यण, शेष नाग वा अनन्त नामक तामस धारणशक्तिव द्वारा इक्षु सत्यलोकाभ्यन्तरे निबद्ध हइया सूललोक सकल वर्त्तमानं आছे ओ विचरण करितेहेह ॥ ११ ॥

सूल ओ इक्षु लोक सकलोन्न अभिव्यक्तिव पर धार्यप्राप्ति होत्वाते लीन-करण जीव सकल व्यक्तिकरण हइया प्रथमे सूक्ष्मवीजकप (देहात्महेन्नेर पूर्वी-वस्त्रां) हइया आत्महृत् हइल । सेहि सूक्ष्मवीज-जीव सकल कर्माशय्येर

* तूल वा इक्षु देह एहेन्नेर पूर्वी जीव देतावे थाके, ताहाइ सूक्ष्मवीजताव । मृत्युवार पर इक्षु आठिवाहिक शरीर एहेन्नेर अवावहित पूर्वी देहेन्न अवस्था हह, ताहा दूरिते ए दिवदेव द्वारा हहते पावे । योगकावे आছे ये, एक जीवादे कृत कर्मेव अधिकारे नामावाले शुभ्रपूर्वी इक्षुर्वीर्जित उपग्रह कर्मसंकारेर सहित शिलात् हइया त्रिक मृत्युकाले “देह युग्मण एक श्रव्येर्विलित हइया” उत्तित हह । सेहि पितीहृत संस्कारेर नाम कर्माशय, ताहा हहते यथोपग्रह शरीर एहेह हह, अर्थात् कृष्ण सकल विकलित हह । सेहि पितीहृत संस्कारेवहै सूक्ष्मवीज । इक्षुर्वीर एहेन्नेर समर्पण सूईकण सूक्ष्मवीजकण पूर्वीवस्त्रा हह । प्रेतशरीर सकल चित्तप्रथान । ताहादेव डोगकाल आगत्यवर्जप । उक्ष्यु देव-प्रणेर एक माय अवस्थ । सेहि जागरणेर पर एवन उक्ष्युतिव पर्याप्तज्ञवे निद्रा आसे, तथा चिक्षेत्र आडाडा सह ताहादेव शरीरात् लौब हह (कारण ताहादेव शरीर चिक्षेत्रान) । निद्रार पूर्वी श्रम्भवद्य ताहादेवात् कर्मसंकार पितीहृत हइया उत्तित हह । सेहि पितीहृत-संस्कारपूर्वीक उक्ष्युतिहृत, लौबकरण, प्रेतशरीरिगण देतावे थाके, ताहाओ एहेहात् सूक्ष्मवीजताव । तादुप उक्ष्युतिहृत, सूक्ष्मवीज लौबगण एप्रहृति अद्यादेव आत्महृत हइया ब्रह्मपर्वती लोके याह । अद्याप पूर्वक आत्महृत हइया एवन अद्यकेर इन्द्रजे (आधारित ब्रह्म) याह, परे श्रोगदेवगि देव (देवक वा अद्यक अद्यनीर शरीराप्रहृत) वर्त्तक आत्महृत

दैवमानुषतिर्यगुह्यत्प्रकृत्यापूरितैर्विचित्रकरणैः ॥ समन्वितास्ते
सूखमवीजजीवा अभियाज्जिषुः । तेष्वसंज्ञेषु वीजजीवेषु मध्ये
ये त्वोपपादिकदैहवीजा जीवास्ते सहसा प्रादुर्बभूतुः । काल-
पर्यायादुद्दिजदैहवीजा जीवा अत्युर्बरभूमियोगात् स्वत एव
अरीराणि परिजग्नुः । सृतियावेयं भवति—

“मित्रा तु पृथिवीं यानि जायन्ते कालपर्यायात् ।

उद्दिज्जानि च तान्याहुर्भूतानि हिजसत्तमाः ॥” इति ।

तथाच—“उद्दिज्जा जन्तवो यदत् शुक्रजीवा यथा यथा ।

अनिमित्तात् सम्भवन्ति ॥” इति ।

बैचिज्ञ-हेतु देव, नाथ, तिर्यक् औ उडित् जातीय आगीर करणक्रत्तिर
सारा आपूरित (द्रुतवाः विचित्र-करण-जीव-युक्त) हहेवा अभियाज्ज हहेयाछिल ।
सेह अमज्ज वीज-जीवेव मध्ये याहारा उपगानिक-देहवीज (पितामातार
संयोग वातिरेके याहारा हठांश आचूर्त हय, ताहारा उपगानिक जीव),
सेह जीव सकल सहसा आचूर्त हहेयाछिल । कालक्रमे पृथिव्यादि लोक
सकल उपग्रोगी हहेले उडिज्ज-देहेव दोषहृत जीव सकल अद्यार्कर भूमि-
संयोगे अतह शरीर परिग्रह करियाछिल । ए विषये श्रृङ्खि यथा—“याहारा
कालपर्याये पृथिवी तेव करिया उर्धित हय, हे द्विसत्तमगण ! ताहादेव
नाम उडित् ।” अस्त्र यथा—“उडिज्जगण, शुक्र जीवगण योमन अवारणे ज्ञायाव

हहेव, ताहाए यश्चाविकार कर्त पूर्व शुल्करीहितगे दिक्षित हय । सेह इत्यवील मीदगण
पक्षीय विशेषानुग कर्मणःकारेव बैचिज्ञ-हेतु विचित्र अकृतिर, द्रुतवाः विचित्र-शूरीय-
एहणोपग्रोगी हहेव । मर्मादिते जीवगण एवये उक्तप्रकार शुक्रजीवतावे अभियाज्ज हय ।
परेह इत्य लोके उपगानिक पश्चीरिगण आचूर्त हय । शुल लोकेर उडिज्जादि आपिण
यदित माध्यकृतः उपगानिक वहे, तथाच आदिम विवित (उपग्रामेर आर्द्धा ओ तापादि
सकलेर अद्यापग्रोगी)-हेतु उपगानिकरणे आचूर्त हय । परेह आदिम विवित सकलेर
उपग्रोगिता छास हहेले उक्तारा केवलमात्र जनक-हष्ट धीलहहिते उपग्र हहेते शाके ;
केह केह वा अक्षिकूल विवित-स्त्रे लूप्त हहेया वाह ।

अथान्ये प्राणिन समजायन्त । प्राणिषु येऽस्फुटवरकरणा
तथा चातिप्रबलाऽवरकरणा तेष्वेकायतनस्थिता जननीयता
भवति । स्फुटवरकरणप्राणिषु प्राणशक्तेर प्रावल्याद्विधा विमला
जननीयत्वं तर्तते । तस्मात् स्त्रीपुमेद इति ॥ ३२ ॥

इति सास्ययोगि श्रीहरिहरयति विरचित
सास्यतत्त्वालोक समाप्त ।

ॐ

“इत्यादि” । अनन्तव अन्त आणिगम उपनिषद् हहमाछिल । आत्रै सकलेव मध्ये
याहादेव ब्रह्मरण वा गाढिक दिकेव करण अफूट एव अब्रह्मरण वा तामस
दिकेव करण प्रवण ताहादेव जननीयता एकदेहहिता । आत्रै याहादेव
ब्रह्मरण सकल फूट, ताहादेव आणशक्तिव अप्रावल्य हेतु जननीयता द्विधा
विभक्त हैया अवश्यान कवे । ताहा हहिते श्री ओ पूर्वय भेद हय ॥ ३२ ॥

इति सांख्ययोगि श्रीहरिहरयति त्रुत सा ख्यतवालोक समाप्त ।

* उक्त यष्टिविद्युक सा ख्यात्वा० हहिते पाठ्यक देखिबेन वे शुद्धे आद्येह ताव परे
तावल्या० ओ परे वाटिष्ठ ए कु हहिया० तूलोक शुल्पाद्वित निवस्तुत हहियाहे । पाञ्चाङ्ग
तूलिद्यावाव वत हहाव अमुकप तूलोकेव ए लिख रणेव उप वा ता हहिले आदिते उप
पाणिक यव तुमे आत्रै सकल आद्युत हह । पाञ्च भागलेव Evolution वा अभिवादि-
व देव महित एविय व वे भेद ओ नान्य अ हे ताहाव विचार करिया देखान याहिते ह ।
शास्त्रमते येवन ए लै॒ ए व द्वहप्रकाव अर्थ॑ उपगाधिक ओ द तापितृष्ण व लाशिज पाञ्च क्षु
म ६७ त हा शोङ्कत प्रवेसेर नाम Ab ogenes s ओ द्वितीयेर नाम B ogenes s
द्वितो पाञ्चाङ्ग प्रतिगम्य वलेव वर्तमाने उपगाधिक जन्म वा Ab ogenes s एव उपाहरण
प्राप्त्या वाय ना तुष्टप आदिते ताहा श्रीकार्य व लन । Huxley यलिशा हन— If the
hypothes s of evolution is true living matter must have arisen from non
living matter for by the hypothesis the condition of the globe was at one
time such that living matter could not have existed in it ** But
living matter once originated there is no necessity for further origina-
tion अ ग्रन्थ एव ना B ogenes s फूट्य हहप्रकाव Agamogenes s वा एकमवक्त-

সত্ত্ব কর এবং Gamogenesis বা উত্তুজনক(পুরুষ)-স্ত্রী-সম্বন্ধ করে। নিম্ন-প্রাচীয় উদ্বিদোভি আণুবীত Agamogenesis সাধারণ নিয়ম এবং উচ্চশ্রেণীর প্রাচীয়তে Gamogenesis সাধারণ নিয়ম বলা যাইতে পারে। পাঞ্জাঙ্গা অভিব্যক্তিবাদের মতে আবিত্তে উপপুরোচক খন হবে এককোষারুক বা Protozoa শ্রেণীর লাভি প্রাচীয়ত হইতে হইতে কোটি কোটি বৎসরে বিকাশক্রমে সামৃদ্ধ্যাতি উৎপন্ন করে। ডাবটাইন অবর্তিত এই মতের অমানবীকরণ পরিষ্কারণ বলেন, পুরুষীর লৃপ্তি ও অল্পলৃপ্তি প্রদিগশের যে ক্রম বেদ্য য য, তাহা নিম্ন হইতে উচ্চ পর্যাপ্ত পর পর অন্ত তেহ-সম্পন্ন অর্থাৎ সকল বিষ প্রাণী অথবে উচ্চত হইয়া বাহনিমিত্ব শ কিছু পরিবর্ত্তন এক উচ্চত শার্শ্বত উপনীত হয়, এইগুলে জনশপথ নথেরাত্ম নামবদ্ধাতি হইয়াছে। আণুবীত পুরুষ ইত্যকার ক্রম দেখিয়া ইত্যাদিগুলি এ নিয়ম অঙ্গ ক বল। শুরু পুরুষীর হিতিকাল শইয়া বিচার করিলে ঐ বাব কক্ষক সম্ভ বোধ হয় বটে, কিন্তু সামুদ্রিকগুলি, যৌবানা অন্তর্ভুক্ত ক্ষয় ক্ষাণ কারণ শইয়া বিচার করিন তাহাদিগুকে আরও উচ্চবিদ্বেষের বিচার করিতে হব। ব্যক্তত: অভিব্যক্তিবাদের এপর্যাপ্ত কোনও অমানু পাওয়া যাই নাই, অর্থাৎ একজাতীয় আণুবীতে বাগনিমিত্বাল অঙ্গজাতীয় হইয়াছে, তাহার কোনও অমানু এপর্যাপ্ত পাওয়া যাই নাই, ইবং Palaeontology বা অত্যাখণিকবিদ্যা হইতে এমন অবান্দও পাওয়া যাই বে একজাতীয় আণুবীত লক্ষ লক্ষ বৎসরেও পরিবর্ত্তিত হয় নাই। Prof. Owen ১৮১০ সালে Geological Societyতে একপ্রকার Petrodactyle (অর্থাৎ পল্কালুলি এইজাতীয় আণুবীত কক্ষক সূর্যুৎপন্ন ও কক্ষক পক্ষীর মত, ইহাদের পক্ষ বাহুদের কাঁচ এবং উপরের বাসামে বক্তব্যগুলি অনুলিপি থাকিত) বিশৃঙ্খল করিতে যাইয়া বলিয়াছেন যে, ঐ প্রাচীয় প্রতিবিম্ব Lias কাল হইতে Chalk কাল পর্যাপ্ত অপরিবর্ত্তিত ছিল, অর্থাৎ ঐ দুই ক্ষেত্রে আপুর্ণ Fossil Petrodactyle একক্ষেত্রে দেখা গুলি। আদ্য পক্ষগুলি লক্ষ লক্ষ বৎসর সময় সহজানে উত্তুজনির নিমিত্ত আপুর্ণ হইলেও দেখা দায়ক প্রত্যাখণ্ট প্রাচীয় হইয়াছে কাহাক বেহ দেখাইতে পারেন না। কিন্তু অব্দতরণগুলি সূর্যুৎপন্ন ক্ষুরুরঞ্জাত সম্ভাবণ কখনও বিভিন্ন এক জাতি উৎপন্ন করে না। তাহারা হয় বক্ষ হয়, নয় কক্ষক পুরুষে আর্দম সূর্যুৎপন্ন ক্ষুরুরঞ্জি জাতিতে প্রত্যাখণ্ট করে; যদিও সামুদ্রিকস্থানে একজাতীয় আণিশয়ীর পরিবর্ত্তিত হইয়া ভিন্নজাতীয়তা আপুর্ণ হইতে পারে, কিন্তু পুরুষীর আণুবীত সকল যে সেইক্ষেত্রে উৎপন্ন হইয়াছে, তাহা সিদ্ধ ন.হ। ব্যক্তত: আণুবীত জাতি সকল অধ্যয়নের অভিযোগে, অন্তর্ভুক্ত বৃক্ষমূল পুরুষ, অপরিবর্ত্তিত জাতিমূলসাহে আণুবীত সকলের অসংখ্য তেম ও জন্ম হয়। শব্দোব্ধুতশেষে মূল হেতু শব্দীয় নহে, তৌবেই শব্দীয় অবস্থার সূচীয় বর্তমান। জৈবকর্মাত্মক প্রতিবিকাশের তাঁতবাসুসারে শব্দের সম্ভ অকার শব্দোব্ধুত হইতে পারে। উচ্চবিকাশের হেতু পক্ষিকে, তোগশূরীর দীর ('সাংখীয় আণতবৰ' শইয়া) তোগশূরে উচ্চজাতিতে জন্মগ্রহণ করিয়া জনশপথ উচ্চত হয়। সেইরূপ অবস্থাতও হইতে পারে। ইহাই বস্তুত্বের অভিব্যক্তিবাদ। একজাতীয় আণুবীত পরীর পরি বর্তিত হইয়া অঙ্গজাতীয় পরীর উৎপন্ন কোন কোন ক্ষেত্রে সরু হইলেও, তাহা সাধারণ

वहे । उपगानिक-जन्म जमे सर्वविशेष तार उच्चरातीर प्रवीरो आविते आहुत्त हैके पारे । ताहाते अद्द आदो उडिज्जाति, परे उडिज्जीघी ओ परे आविशासी जाति उडुव दीकार्य । अजागतिर बांस मध्यकोर जन्म शास्त्र ओ युक्ति सद्वत, उद्भावापे यदेवजाति अंशविशेष उৎपन्न हैके पारे । पृथिवीव आठीन अवहार एकप उपयोगिता हिं, याह तेस्त्रिकाह अजैव पर्वार्थ हैते उडिज्ज आणी समृत हैइच्छिल । ताहा सहवगत्त हैले, अद्वीत अहं करिहा न नाजाघीर उडिज्जार्थ ये एकदा समृत हैते पारे, ताहाओ अस्त्र वहे । उपगानिक जन्म पितायातार योग व्याडिरेके अकाराव अन्म । ताहा ट्रिक Abiogenesis नहे, तवे Abiogenesis उहार असर्वत ।

सांख्यीत आण्डात्ते (१६ पृष्ठ) देखाने हैइवाहे ये, उडिदे आणेर अतिप्रावल्य, गत्त जातिते निय आवेस्त्रित ओ कोन कोन विशेषियेर अद्द विकाश । आहुत, भोगप्री अतिर एक लक्षण एही ये, ताहादेर कतकाणलि करणेर अतिविकाश एवं कतकाणलि योटेही विकाश आके ना । प्रवीदेर मध्ये याहादेर आप ओ नियहिकेर उद्भवित्ते (जन्मेस्त्रियेर) अतिविकाश, ताहारा एकाकी इ संसान उंगाळन करिते पारे । वेळ Gemmiparous, Fissiparous अहृति आति । सद्युक्तिकार आठी गडे घट्टार आणी अव असव करे । अठेव ताहार जन्मेस्त्रिय पूव विकलित विलित हैवे । अजूना मधुकर राजी पूर्वीष व्याडिरेकेर संसान उंगाळन करिते पारे (यहारा पूर्वांतीष हय) । एही अनवके Parthenogenesis वाल । एकप अनेक नियाणी आहे, याहादेर समूहार करण्यात्ति देहांगावि नियकार्थेर्ह लर्यवसित, ताहारा एकाकी वा समृत हैइवा, उडवार्थकारे संसान उंगाळन वरे । उक्कप्राणी जातिते उक्क उक्क करण सकण अवेक विकलित, ताहादेर समृत पक्क देहांगाते पर्यवसित नहे, अजूना आहीचा एकाकी संसान उंगाळन करिते पारे ना, हैही व्याडिर अद्देश्य नहय । अनवकार्थेर्ह उडव व्याडिर खार्यात्तिवाह यावार विलेत, पूर्वीजेही सर्वदिक उडवह वोष हय । वारल याताके गत्त धर्म विलिते ये लक्ष्यावार करिते हय, ताहा पिताव वीज-मन्द-डिकार सवत्तुल, उडवां पितृवीजही अथाव ओ उडवत्तद । यातार गत्त गोवळ-काय देखिया असूयान हय, सात्तवीष अकृत आदि वीज साह, ताहा अकृत दीवेर शोषक माझ । उडवव्य वोष हय त्रीवीव वा Ovum चिद्रुद्धमेर नार आहार्यपूर्व आके । पूर्वीज उडवदे अवेळ करिया उद्भावा एवं आहुतम अव ना शोषणेर याता पूष्ट हैहा पूर्वांगी हय । याहे "उडवा वीव अववे पितृव्यवहे आके, परे वीज सह रत्ते याव" विलया उप यष्ट हैइवाहे । "कर्त्तव्य" मे विलय विशेषकणे विविवार हैक्का रहिल ।

ତତ୍ତ୍ଵନିଧ୍ୟାସନଗାଥା ।

—०—

ବିମୋହମୈରେୟବିଦୁଷୁଷ୍ଟି-
 ଦେଦର୍ଶ ଦାରଦ୍ରବିଣାଦିମାୟାମ ।
 ଶବ୍ଦମୃଜ୍ଞାରୂପରସାଥ ଗନ୍ଧ
 ଇତ୍ୟେ ବାହ୍ୟ ଖଲୁ ଧର୍ମମାତ୍ରମ ॥ ୧ ॥
 ଶୁଣାସ୍ତ୍ରୀ ଯେ ସୁଖଦୁଷ୍ମମୋହା-
 ଶାଦାମରଜ୍ଜାହମହୀ ନିବଦ୍ଧ : ।
 ଛିତ୍ତା ବିରାଗୀଣ ଶୁଣୀଅପାଶ୍
 ପଶ୍ଚାମି ବାହ୍ୟ ହୃଦୟମାତ୍ରମ ॥ ୨ ॥

ତତ୍ତ୍ଵନିଧ୍ୟାସନଗାଥା ।

ତୌତିକ ଜ୍ଞାନ ସକଳ ବ୍ୟାବହାବକରିତ ; ତାହାର ଅକ୍ଷତପଙ୍କେ ଶବ୍ଦାଦିଶୁଣ-
 ଶାଲୀ ପକ୍ଷକୁତ୍ୟାତ୍ । ଅତଏବ କୃତତ୍ୱ-ସାକାଂକାବେଳୁ ଯୋଗୀ ତୌତିକ ଭାବ
 ତ୍ୟାଗ କବିରା କୃତଭାବେ ଅଗ୍ରକେ ଦେଖିତେ ଶୁଣେନ । ତାହା ଯଥ—ପୂର୍ବେ ଆୟି
 ବିମୋହକପ ଶୁଦ୍ଧ ଦ୍ୱାରା ଦୂଷିତଦୃଷ୍ଟି ଥାକାତେ ଦାବୀ-ଧନୋଦି । ଅଶେଷ ତୌତିକ
 ଜ୍ଞାନକପ ମାତ୍ରା ଦର୍ଶନ କବିତାମ , ଏକଣେ ତତ୍ତ୍ଵଧାନପ୍ରସମ ଦୃଷ୍ଟିତେ ବାହ୍ୟଗତ କେବଳ
 ଶବ୍ଦ, ଶର୍ଷ, ଜ୍ଞାନ, ବସ ଓ ଗନ୍ଧ, ଏହି ପକ୍ଷପକ୍ଷର ଶୁଣେର (ନୀଳ-ଶୀତାଦି) ସମଟି
 ସଲିଯା ପ୍ରତିଭାତ ହିତେହେ ॥ ୧ ॥

ଶୁଦ୍ଧ ଦୁଃଖ ଓ ମୋହ-ଜ୍ଞାନ ଯେ ତିନ ଶୁଣ ବା ଶୁଣରୁତି (ପଙ୍କେ ତିନ ତାର), ତଦା-
 ଅକ୍ଷ ବଜ୍ରବ ଦ୍ୱାରା ଆୟି ନିବନ୍ଧ ଉହିଦ୍ୱାହି । ବୈବାଗ୍ୟେ ଦ୍ୱାରା ମେହି ଶୁଣମୁହୂର୍ତ୍ତ ପାଶ
 ଛେଦନ କବିରା ବାହ୍ୟକେ ଅବିଶେଷମାତ୍ର ଦେଖିତେହି । ତତ୍ତ୍ଵାତ୍ମତ ଶୁଦ୍ଧାଦିଶୁତ୍ର ;
 ଅତଏବ ତତ୍ତ୍ଵାତ୍ମତ ପ୍ରତିଧାନ କରିତେ ହିଲେ ବାହ୍ୟଗତ ଆମାକେ ଶୁଦ୍ଧ, ଦୁଃଖ ଓ
 ମୋହ ଦିତେ ପାରେ ନା, ଏଇକପ ଧ୍ୟାନାଭ୍ୟାସ କରିତେ ହିବେ ॥ ୨ ॥

सद्गुतनीलरक्तादिकुहकं प्रविलीयते ।

तन्मात्रतत्त्वबुद्धगा तु यथावश्या खरांशुना ॥ ३ ॥

क्षिद्राणि करणानि स्युः अभिमानरुहस्य मे ।

यैर्भीमा यान्ति वायान्ति सदा विषयजिज्ञागाः ॥ ४ ॥

खालाने हरम्मितारज्ज्वा बद्धस्य प्रतिभाति मे ।

वाह्यसञ्चालनात् सर्वो विषयस्तापदायकः ॥ ५ ॥

निविष्टमात्रे करणस्तरूपे

अन्तस्थसञ्चाधिगते च चित्ते ।

दिग्देशभानं समपेयते हि

शब्दादियुक्तं शृगहृष्णकिव ॥ ६ ॥

गङ्गात (काठिन), नौल, लाल अरुडि अपंध्य झूलुणाघक ये कुहक, ताहा उच्चार्तहज्जानेव द्वारा प्रविलीन हय। येमन शृद्धेय द्वारा कुञ्जाटिका नाम हय, तज्ज्ञप ॥ ३ ॥

उच्चारेव पत्र इत्तिहतइ अविधेय, ताहा यथा—आमार अभिमानकृप शुहेव करण सकल छित्रस्तरूप, ताहाव डिग्गा भीषण विषयकृप जिज्ञग सकल निहत आसा याओया करितेहे। जिज्ञग अर्थे कुटिलगति सर्प; त्रिलो-
चुक विषय सकलउ सेहेकृप। तद्वधे कार्याविषय अनुर हहेते बाहिरे याव, एवं बोधाविषय बाहिर हहेते अनुरेआमे ॥ ४ ॥

इत्तिहकृप आगाम द्वा बकनकाठे अस्तिताकृप रक्षूर द्वारा आमि वद। बाहुविषयेव द्वारा गङ्गाणित हस्ताते आमार ये वेदना हय, ताहाह ताप-
मात्रक विषय। एहेकृपे इत्तिहकै अभिमानस्तरूप बोध करिया इत्तिहतव
अनुशासन करितेहय ॥ ५ ॥

चित्तादिकरणेव अनुपत्तहे निरिष्ट हहेले एवं आत्म-सदाव धारणकृम हहेले,
पश्चादियुक्त ये बाहु दिल्लेख बोध, ताहा शृगहृष्णकाय ताह ममादृ अगगत हय।
यत दिन आनुष्ठाने अवहान करियाव सामर्थ्य आ भयो, तत दिन दित्तारामि-
शुक वाह्यस्त्राई दण्डार्थ बोध हय, एवं विष्णामारिशुक्त आनुष्ठान अनीक यणिया
बोध हय। इत्तिहतवेव अविगम हहेले इत्ताव विष्टीत हय ॥ ६ ॥

ज्ञाताहसेवान्मि तथा च कर्त्ता
मव्यंन्दियालामहसेव निष्ठा ।
मदाधितिष्ठानि तदस्मिभावं
ममाहताचः करणप्रधानम् ॥ ७ ॥

अतन्यमात्माधिगमप्रजात-
महो सुखं स्वामविभासमुत्तम् ।
सुधावसिक्तं हि मदीयमर्ज-
मानन्दनाच्यूष्मिम तलोति ॥ ८ ॥

अस्मीति-सृतिसत्त्वान-भानु-भात-मनोऽस्मरे ।
मदा तिष्ठानि संलीन-वितक्त-अहनारके ॥ ९ ॥

इतिहत्त्वेर पव असुःकरुणत्व अमुद्धोय । ताहा यथा—आमि ज्ञाता,
आमि कर्ता, समउ इतिहत्त्वेर आमि निष्ठा, अर्थात् “आमि” एই भावेर उपर
समउ प्रतिष्ठित रहियाछे । इतिहत्त्वान ताग करिया देह “आमि”-क्रप
करणप्रधान बुद्धिते सदा अवश्चित रहिलाम ॥ १ ॥

अहो ! आमिहक्तप बुद्धित्वेर असुत्वे, अत्त्र, आत्माधिगम-प्रजात,
आम्बुद्ध-एकाश-समुद्र अथ उत्थित हय । ताहा घावा आमारु समउ (अर्थात्
अध्यात्मताव सकल) अथाव घावा अवसिक्त हइया एই आनन्दात्मर उत्स सञ्चात
करितेछे ॥ ८ ॥

“आमि” एইप्रकार भानाम्बुद्धक शृति-शर्येव घावा दद्याकाश एकाशमान
हय, एवं वितक्तक्तप शह ओ तात्रका विलीन हय । तात्पुरुष एकाश ओ नैर्वल्य-
सुकृत दद्याकाशे सदा अधिष्ठान करिया रहिलाम । आमिह-प्रत्ययेर एकतान
प्रवणेर घावा अच्छिष्ठाशृत्य अन आकाशवद् शृत्य हय, एवं बोधेर घावा
एकाशित हय । शर्याएकाशे येमन शह ओ तात्रवा विलीन हय, सेहजप
आम्बुद्धिर घावा मनोङ्गम आकाशे वितर्दानि विलीन हय, एवं विगल सात्रिक-
तात्रवर्ग आलोके दद्याकाश पूर्ण हय ॥ १ ॥

मार मार सदास्मीतिमात्र रुद्धाखिलष्ट खम् ।
कदाभिनिविशे चेयश्चिन्मात्र केवल पदम् ॥ १० ॥

ॐममित्येतन्महामन्त्र सर्वतत्त्वार्थवाचकम् ।

सहृद्योकारतोऽदृश्य मममकार दृश्मि योजयेत् ॥ ११ ॥

इति साम्बूद्धयोगि श्रीहरिहरयति विरचिता
तत्त्वनिदिध्यासनगाथा समाप्ता ।

“ଆନି” ଏଇକପ ପ୍ରତ୍ୟମାତ୍ର ଅବଶ କରିବାର କବିତା ଯାତ୍ର ଈଞ୍ଜିର ରହୁ କବିଦୀ
କବେ ପରମ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସଙ୍ଗପ ଚିମାତ୍ର କୈବଲ୍ୟ ପଦେ ଅଭିନିବିଟି ହିଁବ ୨ ॥ ୦ ॥

‘ওমসম্ম এই নহামত সাতে উদ্বার্থের রাচক। ওবারেব দ্বাৰা দৃশ্য সহত
কৱিদ্বা অৰ্পণ দৃশ্য ক্ষিতে অবধাননৃতিকে উঠাইয়া মনস্কাব দৃশ্যক্ষিতে
যোগ্যিত কৱিবে * ॥ ১ ॥

* এই প্রোব সকলের অর্থনৈতিক উভয়ধারার মন ন লেগ গ টেক হটেছে। অথবা জুত
তুবধান ধরা—বাগ স্বার্থের আশ্চর্য দে নাই। সরিগুলি ভাষা বেবল শব্দ স্মর্ণ উপ রস পূর
গুচ্ছমাত্র ইহা ধান করিবে। ১৯৫৩বে উভয়ধারার ধরা—ব ইবিষ্টক বৈরাগ্যাদি'র অন্তর্গত
জ্ঞানিত করিবা ভাষিবে বে প্রকাশ কেবল আবার ইন্সিডেন্স উদ্বেক্ষণাত্ম নাই, অর্থাৎ শাহ
তাহাদের অঙ্গপত্নী। ১৯৫৩'র ইল্ল ধান ধরা—ধান করিবে দে সন্ত ইলিয়াস আলার
অভিযানের বৃহস্পতি মাস অর্থাৎ শাহ তাব শাহ কেবল ইলিয়াস অভিযানের উপকরণ।
তৎপরে অন্য করণ উভয়ধার ধরা—সমষ্ট করণের অধিষ্ঠাত্রী যে আরি একজ অসু ত ত হাব
অমূলক্ষণ করিবে। বেগ পর্যাপ্ত উপলক্ষ করিবা হ না শুরা স্থুতির অভ্যাস করিবে।
স্থুতিধারা আদৃত হইলে মিচালন ব। অব্যবস্থিত ধারা দি স্বপ্নগুনা বোধ প্রাপ্তির উপলক্ষ হয়।
কারণ স্থুতি একগুচ্ছ অমূলক, তাপ্তা বিকুলাপ্রবাণী ধারা তিতে উদ্বৃত ব রি ত পাই ন
অমূলক বা বোধ প্রকল্প হিতি হয়। অদ্বাচ কুবল ধারা প ১০ হইল ব তৃষ্ণুর ঘোল ক
হয়। অন্য ক ব্যবস্থল এব পোগ কার্য উচ্চারণ বাচক আনন্দ প্রকল্পসূর্য ক তিব স পথে
সম্মাহিত করিব অর্থ ৬ অন্যবশেষের ধারা অর্থ ও ত ব ত চিত সরাশনপুর আনন্দ প্রচার
পুর পুর প্রচার করিব। অন্যান্য ধারা লিঙ্গাচ হইলে উভয়কাঁকড়াই হয়।

महायोगेश्वरसूत्रम् ।

—४८—

ॐ नमाम्यकार्ये प्रविलीनलिङ्ग-

मात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ।

अनादिसत्त्वात् खलु वसुजात्या

मुक्तोऽप्यनादिः मुक्तपोऽस्ति स त्वम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षं गरलं दुःखं सुखं मध्याहितो गरः ।

तयीर्धीता विभो न त्वं गरदोऽसि कृपामय ॥ २ ॥

अनादिकर्म-पवित्राकाजन्यैः

सुखेय दुखैरभिहन्यमानः ।

धात्वा प्रभो त्वा परिगान्तिमेमि

प्रिष्ठस्तस्त्वं निखिलाचामासि ॥ ३ ॥

महायोगेश्वरसूत्रोत्र ।

यिनि अलीनोपादि, अक्रिय ओ आश्रातेह आश्रावे अनलोकन बरेन,
ताहाके नमस्कार । वद्व जाति अनादि विद्यमान वलिया अर्थात् विशेष कारण
अनादि वलिया, सेहि वाचण हइते यत्प्रकाश कार्य हइते पाए, सेहि “अबाद”
सबलउ अनादि विद्यमान । अतएव वक्तव्यातीय चित्त वेशन अनादि, मुक्त-
आत्मीय चित्त ओ सेषक्तुप अनादि विद्यमान आছे । सेहि अनादि विद्यमान ये
मुक्त पूर्व, तिनिइ तुमि । तदतः अनादि मुक्त दैद्यर मुक्तिहयकप, निर्जाग-
कामिष्ठै ताहाव उपासनाय साहस्री हन । साधावणे सद्गुण दैद्यन वा हिवन-
गर्डलेह उपासना करिते समर्थ ॥ १ ॥

इह एताह प्रवृत्त यज्ञप, एवं युग (वाय) यद्युमिश्रित प्रवृत्त यज्ञप । अत
एव हे तुपामय देव । तुमि युग ओ इहावे दाता, श्रुतवाः गवद मण ॥ २ ॥

हे एतो । अनादि कर्मद्व विपाद अत मे युग ओ इह, ताहाव दाता
अडियाठ ग्राम्य हहत, आनि तोराके धान कविष्ठा सर्वातः शाष्टि गाई ।
एतो । उज्ज्ञ तुमि समष्ट अग्र अपेक्षा आवाव प्रियुतम् ॥ ३ ॥

इच्छैकं साधनं ते हि क्रियास्तिसमयः क्षणं ।
स्त्रीवौधकस्तितो यस्ते नानोपायपरिग्रहः ॥ ३ ॥

किं कामये त्वदनु सम्प्रमोक्ष
अद. किलामाभिनिवर्त्तनीयम् ।
लिङ्गं न मे लाययसि प्रभो त्वं
नामाऽकृत. शाश्वतिको यतः स्यात् ॥ ८ ॥

इच्छाइ तोमार एकमात्र कार्येव साधन एवं शब्दावच्छिन्न काल क्रियासिद्धिव समय । अतएव तुमि माना उपायं परिग्रहं करिया बार्यं मिष्ट कर, इहा अबोध करित, कारण ताहाते तोमार ऐश्वर्ये दोषारोप बरा हर । (यद्रकामावसाद्यित्वं द्वये ऐश्वर्येर घारा इच्छामात्रेह तदेवंशात् एकत्रितु ओ विकृति अडीष्टजपे परिणत करा याव, तज्जन्त दीर्घकालव्यापी नानाविध उपायेर घारा तुमि कार्यं मिष्ट कर, इहा तोमार ऐश्वर्ये दोषारोप व्यतीत आन कि हइते गावे ?) ॥ ७ ॥

हे औडो ! तोमार निकट कि कामना करिब ? तोमार निकट कि विमुक्ति कामना करिब ? ना,—ताहाओ करिते पावि ना, केनना ताहा निजेर घारा अभिनिवर्त्तनीय । तोमार एकत्रि विश्रवक्षणे ऐश्वर्यं द्वले तुमि यदि आमार युक्तादि लिङ्गरौपं लय कर, तबे त आनि चूक्त हइते पावि । ना,—ताहा हइले शाश्वत मोक्ष हय ना, कारण लिङ्गलम्भ निष्ठकृत ना हइले ताहा शाश्वतिक वा नित्य हर ना, तज्जन्य तुमि शूक्त हइले शामार लिङ्गलम्भ कर ना । (विषोपम वाह शूद्र त तोमार निकट कामना करितेह पावि ना, किं चुक्तिओ कामना करिते पावि ना)। कारण चुक्ति पव बैराण्य-मूलक, अर्थात् वेष्टामूलक वाह ओ आत्यन्तर्व सम्प्रत विषय त्याग एविया ये निवदत्तादेह इति, ताहाइ चुक्ति, अतएव चुक्ति पवेष्टाकृत हइते पाले ना । तज्जन्य तोमार निकट ताहा प्रार्थना करिले, “सद अठाव दाओ” एइलप निर्वर्थक कथा बला हय । आव चुक्तिवेत्रे ऐश्वर्येर घारा यदि उपाधिलम्भ हय, ताहा हइले ताहा नित्य हय ना, येहेतु सेहि पुर्व्य ऐश्वर्यं संहरण करिल आवार उपाधि चाक्त हइले । (अतएव दोष नीज खाकिया नाम बलिया द्विषय गम्भीरेर उपादि शम्भ करेन ना) ॥ ८ ॥

चिन्मात्रभित्त्वे भवान् हि गीतः
 स्वस्यो यतस्त्वं तुतं श्रुतो ते ।
 लिङ्गं तयैश्च आपि रुद्धवान् यत्
 श्रेयः परं किञ्चित्ति दर्शयन् त्वम् ॥ ८ ॥
 आसङ्गमिच्छामि निरन्तरालं
 खप्राप्तिर्हन्त तु बाधते माम् ।
 प्राप्यामनि त्वां समनुप्रविष्ट
 विच्छेदवक्त्रः प्रिय शास्यतीय ॥ ९ ॥
 त्वदामकीर्तने चेतो वाचि चापि ग्रवर्तते ।
 परानुरक्तिमेवमि त्वक्ता तदप्यहो कदा ॥ १० ॥

तूमि आश्रुह बलिया अतिते चिन्मात्रज्ञपे गीत हईयाह । आब तोमार
 सर्वेश्वर्यासूक्त उपाधिओ अतिते ज्ञत हईयाहे ; अर्थात् ईश्वर यग्न गर्भदाई
 आश्रुह, तथन ताहाके चतुर्थतत्त्व वा आश्रा एवं ईश्वर उत्पन्नह बला याव ।
 सर्वेश्वरता अपेक्षाओ परमश्रेयः कि, ताहा प्रदर्शन करिबार जन्य तूमि सेइ
 ऐश उपाधिओ उन्न करिया बिराजमान आह ॥ ९ ॥

तोमार सहित अस्तरानशृण्ड मिळन इच्छा करि, किञ्च हाय ! तथन इन्द्रियरूप
 आवृति वा बेडा आमाके बाधा देव । हे ईश ! प्रियतम ! तोमाके आश्रु-
 मध्ये अहुप्रविष्टज्ञपे आप्त हईले विच्छेदज्ञप बक्ति निर्वाणे हय । (इन्द्रिय-
 आह वा बाह ज्ञपे तोमाके आप्त हईले अत्यन्त मन्त्रिकषेर मस्ताबना नाह,
 काव्य आवि ओ तूमि उत्पन्नेर मध्ये इन्द्रियगण धाकिया याव , श्रुतरां विच्छेद-
 आलाओ सम्यक् उपशास्त्र हय ना । आश्रु मध्ये तोमाके पाईलेइ पूर्ण मिळन
 हय ओ बिरुद्ध दहन शनित हय) ॥ १० ॥

(यद्यन सम्यक् ज्ञपे तोमाते यन गृह्ण कविया पराहृतकि करिते चाह,
 तथन तोमार नाम उच्चार । ओ बहु हईया याव , कारण तोमातेह यदि सम्यक्-
 ज्ञपे यन थाके, ताहा हईले बापिलिये उहा याहिते पारे ना ।) हे अतो !
 तोमार मार कीर्तने मन बापिलिये औ अवर्तित हय । अतएव ताहाओ त्याग
 करिया फ्रवे तोमाते अनन्याचित्तता-कृप गप्ता अहुरक्ति लाभ करिब ॥ ११ ॥

त्वां त्वन्निवेदितालाङ्गं कदा स्मृतिसुधाप्रुतः ।

आनन्दायुकणान् सुव्वन् अधितिष्ठामि चानिशम् ॥ १२ ॥

प्रणिधानात् समाप्नोमि कैवल्यं परमं पदम् ।

अनवच्छिन्नकालात्त्वं कदाधिराजसे यतः ॥ १३ ॥

ओम् ममित्येतन्महामन्तं महायोगिश्वाचकम् ।

स्मृतिमुलाय चीकारात् तिष्ठेन्ममकारतम्भतः ॥ १४ ॥

इति सार्वयोगि ओमरिहरयति विरचितं

महायोगिश्वरम्तोत्तमामम् ।

हे नाथ ! तोमाते है आशनिवेदनपूर्णक, तोमार शृतिक्ल पश्चात् व्याघ्र छाड़ा आप्नावित हैगा, वहे आनन्दाञ्छकणा त्याग बनिते बनिते निवाहव तोमाते है अवस्थान कविव ॥ १२ ॥

अनवच्छिन्न काल हैते हुमि ये शोषणदे अधिराजमान आह, तोमाते अग्निधान कनिशा कवे आनि सेहै कैवल्याकूप पदम् पद आपु हैव ॥ १३ ॥

उम्मम एই मठामध्य महायोगेश्वरेव बाचक । तनाधो उकालेव धारा ऊहान स्मृति अर्थात् तदमध्यक्षे नले याहा धारणा कबिते पाव सेहै भाव उत्त्रोलित कविवे, आव एकताम मूलनकालेव धारा सेहै भावे अवस्थान कविवे ॥ १४ ॥

* शुद्धज्ञानेर उपास्य महायोगेश्वरेव अग्रवान् अग्नाली कथित हैतेहे । अवग्न योग्य शुद्धवेर उपयुक्त, अग्रवान् आचृत्यप्रिवाशक, अग्रव अद्विक्षायुक्त व्याम अद्विक्ष व्याव व्याग्नक, उपेव निदेवश्य नद्यन एक भगवानेव मूर्त्ति अशु चतुर्व वर्तिवे । अस्तु ओ वाह सदल भाव व्यापित हेतु महेश्वरके नेहै शूर्तिः अविवात निश्चय कविता ऊहा ५ निजके तद्यु क्षिटि वरिवे । एहकपे तद्यु या आपवाके या शास्त्रव्याये ऊहाके गुणप्रोत्ताव व्युत्त अव पादन व व्रत ऊहार निवा० श्वित दीप्त न्याय निश्चल चि त्वा० स्वित आर्चित दिलाहया पत्रमात्तागमपूर्णक वामवादि सदनदेवश्य ऊहाते है अवस्थाव कविवे । एहक प ऐक्य-ऊहास अभास कविते कविते, "येमन एই शुद्धव शक्प्रशिष्ट आमिव सेक्षकूप" हत्तावार खातिक्षेव आप्तचेष्टाव अधिग्रह हैहा कैवल्य हय । ये हारा आनन्दप्रेव उपायेश कामनापूर्णक सद्य ईवरेव साकार्त्ताव वामवा वरेव, ऊहाविश्वक भगवान् हिरण्यगर्भ, ऐकाद्विको उ फ्रद धारा आवर्तित हेतु सेहै योर शूर्तिः अविवात हैगा, अक्षीष्ट उपदेश अदान वरेव । गर्विष्ट उगवानेव विश्व धारव वरिता साप्ताः इतरा श्वेतकव चा

পারিভাষিক-শব্দার্থ।

চূর্ণ = এই শাস্তি পাঠদালীন পাঠকগে নিয়মিত অসাধ্যগুলি দ্বন্দ্ব ব্রাহ্মণেন।

পদাৰ্থ = পদেৰ দ্বাৰা বাঢ়ি অভিহিত হয় (ভাৱ এবং অভাৱ)।

বন্ধু = ভাব পদাৰ্থ (ভৰা ও উ') = সম্পৰ্ক।

দ্রব্য = ওধেৰ আপৰ (আহুৰ ও বাহু)।

গুণ (সব, বৃজঃ ও তমঃ বাতিপুরু) = দ্বাৰা বাচাব আপৰকৰণে অভোত হৰ = দ্বাৰাৰ পুনৰ্ভাৱ = ধৰ্ম (বাহু এবং আহুৰ)। বুঝ বাহু গুণ = বোধৰ, ক্রিয়াৰ এবং ভাগ্য। মূল আহুৰগুণ = প্ৰথা, অনৃতি ও ছিটি।

বিময় = বাত ও আহুৰ কলণেন ব্যাপাৰ (নোম্যবিময়, কাৰ্য্যবিময় ও ধাৰ্য্যবিময়)। **বোধ্য** = প্ৰমেয় এবং অহুভাব্য। **কাৰ্য্য** = বেছে এবং বৃজঃ। **ধাৰ্য্য** = ভৰা (শৰীৱাদি) এবং শক্তি। **অনেয়** = গৃহমাণ (প্ৰকাশ বা শক্তাদি) এবং অগৃহমাণ (অহুনেয় ও আপৰ)। **বেচ্ছ-বিময়** = কল্পেক্ষিয়াবিময় কাৰ্য্য। **স্বতঃক্রিয়াবিময়** = প্ৰাণাদিৰ কাৰ্য্য। [সনত বিময় বাহু এবং আভ্যন্তৰ।]

বোধ = ভানামাত্ৰ = আয়বোধ বা অপ্রকাশ, অনাপ এবং অহুভব। **অমাণ্ড** = কলণবাহু ভাৰেৰ বোধ। **অনুভব** = বৰণগত ভাৰেৰ বোধ।

কলণ = বুলি হট্টে সমান পৰ্যাপ্ত যে সকল আয়শকি পুনৰ্বেৰ ভোগ এবং অপৰ্যাপ্ত ক্রিয়াৰ সাধকতন, তাৰামা।

শক্তি = ক্রিয়াৰ পূর্ণ এবং পৰ অবহা। **আন্তৰশক্তি** = সংঘাৰ বা তদাধাৰ দন। **বাহুশক্তি** = ভাড়াৰ, অৰ্থাৎ ক্রিয়াৰ উপশমাবহা।

ক্রিয়া = শক্তিৰ ব্যক্তিবহা = বাহুক্রিয়া (দেশাপৰ) এবং আন্তৰক্রিয়া (কোলাপৰ)।

অল্পাসনমাধ্য। বিনি উচ্চাবাত্রে কত বহালু ব্যাপাৰ সাধন কৰিবলৈ পাইবেন, তিবিলৈ বিশ্ব ধাৰণ কৰিয়া ঐকাণ্ঠিক ভাঙ্গেৰ সাক্ষাৎ হচ্ছে পাইবেন না, ইহা বশা বিচ্ছান্ত অনুস্থৰ। এইজন 'সাক্ষাৎ-বিগ্রহাবাৰ'সাক্ষাৎ কোৰণ বাবু বৰ্ণনাৰ পৰ্যাপ্ত পাইবাটি বাবু না। তচ্ছ সৰ্বত ও সমৰ্মেৰবৰ্ণিত পুনৰ অপৰ সাধাৰণ অনুস্থৰ কৰণাবেৰ ভৰা ক'ৰ্ত্তা কৰিবৰম। আব ও উন্ম পৰমধৰ্মই প্ৰচুৰ কল্পণা, অগ্রামেৰ বিকট কেৰলৰ পৰিধানহৰই আপৰ কৰা বাইতে পাৰে, মচেৰ (ঠাকুৰ উপাধনাহ তোণ বিষ্ট হইলেও) ঠাকুৰে জেপন্টামেৰ বিদ্যুকৰ্ত্তা বলা শেষাৰ্থাৰ বাব, বেংকু অসমৰ অপলাব না কৰিয়া আহুই বোৰ বাহু উপতোষ দিছ হৈলা। 'বাহুপহণ্ড' কুতাহাৰ 'ভাৰঃ সন্তুষ্টি' (মোগভাৰ)।

পরিশিষ্ট ।

— ৬ —

সংক্ষিপ্ত তত্ত্বসাক্ষাৎকার ।

১। সাংখ্যীয় তত্ত্ব সকল কিন্তু সাক্ষাৎকৃত হয়, তাহা এই অঙ্গের প্রতিপাদ্য বিষয় বা হইলেও, কয়েক স্থল বিশদ করিবার জন্য তাহা বলা আবশ্যিক । চিন্তকে কোন এক অভীষ্ট বিষয়ে ধারণ করার নাম ধারণা । পুনঃ পুনঃ ধারণা করিতে করিতে চিন্তের এই ক্ষণ স্বত্বাব হয় যে, তখন এক বৃত্তি একতান্ত্বাবে উদ্বিদিত হয় । সাধারণ অবস্থায় এক ক্ষণে যে বৃত্তি উঠে, পর ক্ষণে তাহা হইতে তিনি আর এক বৃত্তি উঠে, এই ক্ষণে তিনি বৃত্তির অবাহ চলে । ধারণা অবস্থায় ক্ষণহাস্তী বৃত্তি সকলের অবাহ চলে বটে, কিন্তু সেই বৃত্তিগুলি একক্লগ । পূর্ব ক্ষণে যে বৃত্তি, পর ক্ষণে ঠিক্ তজ্জগ আর এক বৃত্তি । ধ্যান-বস্থায় একই বৃত্তি বহুক্ষণহাস্তী বলিয়া অভীত হয় ; তাহার নাম একতান্ত্ব । বিষ্ণু বিষ্ণু জলের ধারার আয় ধারণা, আর তৈল বা মধুর ধারার আয় ধ্যান । ইহার ভিত্তি অসম্ভব কিছুই নাই ; সকলেই অভ্যাস করিলে বৃত্তিতে পারেন । প্রথমে অতি অল্প সময়ের জন্য চিন্ত একতান্ত্ব একতান্ত্ব হয়, কিন্তু পুনঃ পুনঃ যদি অভ্যাস করা যায়, তবে ক্রমশঃ অধিকাধিক কাল চিন্তকে একতান্ত্ব বা অভীষ্ট একতান্ত্ব ভাবে নিবিষ্ট রাখা যায় । ইহা মনস্ত্রের প্রসিদ্ধ নিয়ম । যত অধিক কাল চিন্ত একতান্ত্ব হয়, ততই তাহা (একতান্ত্ব) প্রগাঢ় হয়, অর্থাৎ অন্ত সকল বিষয়ের বিষ্ণতি হইয়া কেবল ধ্যেয় বিষয় জ্ঞান্যমানকণে প্রতিভাত হইতে থাকে । অভ্যাস-বৃক্ষ হইতে সেই একতান্ত্ব যখন এত প্রগাঢ় হয় যে, শরীরাদি-সহ নিষেকেও বিষ্ণত হইয়া সেই জ্ঞান্যমান ধ্যেয় বিষয়েই যেন জরুর হইয়া যাওয়া যায়, তখন সেই অবস্থাকে সমাধি বলা যায় । প্রবৃক্ষ পাঠক ইহাতে কিছুই অবুকৃত দেখিতে পাইবেন না । এই সমাধি-সিদ্ধি অভীষ্ট ছক্ষে, কর্মাচিত্ত কোন সমুচ্ছ ইহাতে সিদ্ধ হয়, কারণ সর্বপ্রকার বিষয়-কার্যমা শূন্যতা এবং অসাধারণ ধীশক্তি ও প্রয়োগ সমাধি-সিদ্ধির পক্ষে প্রযোজন । বায় বা অভ্যন্তর যে কোন ভাবকে সমাধি-বলে অভ্যন্তরে পোচে করিয়া রাখার নাম সাক্ষাৎকার, ইহা পাঠক প্রণ রাখিবেন ।

୨। ମୂର୍ଖାଧିକ୍ରମୀ ସାଥେ ଧ୍ୟାନିତିରିକ୍ତ ସର୍ବ ବିଷୟରେ ମାନ୍ୟ ବିଦ୍ୱତି ହେତୁ ମହତ୍ତ୍ଵ ଶରୀର ଭାବେରେ ବିଦ୍ୱତି ହୁଏ, ତତ୍ତ୍ଵନ୍ୟ ଶରୀର ଜଡ଼ବୁଦ୍ଧି ହିଁଯା ଅବହାନ କରେ । ଏହି ହେତୁ ଶରୀରର ଅସ୍ତ୍ରବ୍ୟନ୍ୟତା (ଆସନ ପ୍ରାଣାମାଦିବ ଦ୍ୱାରା) ମୂର୍ଖ ସିଙ୍ଗିର ଅନ୍ୟ ଏକାଶ ଆବଶ୍ୟକ । ଶରୀର ସର୍ବପ୍ରକାରେ ଜଡ଼ବୁଦ୍ଧି ହିଁଲେ, ଶରୀରର ଶକ୍ତି ବା କର୍ମ ସକଳ ଶରୀର ନିରାପେକ୍ଷ ହିଁଯା କାର୍ଯ୍ୟ କରିବେ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ସାଧାରଣ କ୍ଷେତ୍ରର ଭ୍ୟାଙ୍କ ଅବହାନ ଦେଖା ଯାଉ ବେ, ଆବେଶକ ବାକ୍ତିର ଶକ୍ତିବିଶେଷେ ଦ୍ୱାରା ଆବିଷ୍ଟ ବାକ୍ତିର ଚନ୍ଦ୍ରାଦି ଇଞ୍ଜିନ୍ ଜଡ଼ବୁଦ୍ଧି ହିଁଲେ ଦଶନାଦି ଶକ୍ତି ଫୁଲେଛିଯ ନିରାପେକ୍ଷ ହିଁଯା ବିଷୟ ଗ୍ରହଣ କରେ । ମୂର୍ଖ ସିଙ୍ଗି ହିଁଲେ ଯେ ସେଇ ଶରୀର ହିଁତେ ଉତ୍ସର୍ଗଭାବ ମାନ୍ୟ ଓ ମିଳି ବାକ୍ତିର ଆସନ୍ତ ହିଁବେ ଏବଂ ଉତ୍ସର୍ଗକପ ଅଲୋକିକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଯେ ଅସ୍ତ୍ରଭିଚାରୀ ହିଁବେ, ତାହା ଆବଶ୍ୟକ ନା ବଲିଲେଓ ବୁଝା ଯାଇବେ । ସାଧାରଣ ଅବହାନ କୌନ ଶୁଣ୍ଟ ବିଷୟ ବୁଝିବେ ଗେଲେ ଆମରା ମନ ହିଁର କବି, ଶୁଣ୍ଟ ଦ୍ୱାରା ଦେଖିବେ ଗେଲେ ସେଇକପ ଚକ୍ର ହିଁର କରି ତତ୍ତ୍ଵଶାସ୍ତ୍ର ମୂର୍ଖମାନଙ୍କ ଚରମ ହିଁରତା ଯଥନ ହୁଏ, ତଥନ ସେଇ ହିଁର ଚିତ୍ତେ ଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନ ବିଷୟରେ ଚରମ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ତତ୍ତ୍ଵଶାସ୍ତ୍ର ଯୋଗହତକାର ବଲିଯାଛେ— “ତତ୍ତ୍ଵଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଜାଲୋକ ” । ଶୁଣ୍ଟ ଯେ କମାଦି ବାହୁ ବିଷୟେ ଚିତ୍ତ ଆହିତ କରିଯା ରାଖା ଯାଏ, ତାହା ନହେ, ଚିତ୍ତେ ଯେ କୌନ ଭାବ ବା (କରମଙ୍କପ) ଯେ କୌନ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିଷୟରେ, ଅଭୀଷ୍ଟ କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏକଭାବେ ଅନୁଭବ ଗୋଚର କରିଯା ରାଖା ଯାଏ । ତାହାତେ ସେଇ ବିଷୟ ଅନ୍ୟ ସକଳ ହିଁତେ ପୃଥକ୍ କରିଯା ମୟକ୍ରକ୍ରମେ ପ୍ରଜାତ ହୁଏଯା ଯାଏ । ଏଇକପେ ମନ ବୁନ୍ଦି ଓ ଇଞ୍ଜିନ୍ଯାଦିବ ତତ୍ତ୍ଵ ବିଜ୍ଞାତ ହୁଏଯା ଯାଏ । ଇଞ୍ଜିନ୍ଯାଦିର ତତ୍ତ୍ଵ ବିଜ୍ଞାତ ହିଁଲେ ମୂଳ ହିଁତେ ତାହାଦେର ଶ୍ରୁତି ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିଯା ତାହାଦେର ଚରମୋକର୍ଷ କରା ଯାଏ । ତାହାତେ ଜ୍ଞାନ ସର୍ବଜ୍ଞତାଓ ଲାଭ ହୁଏ ।

୩। ଏକଥେ ମୂର୍ଖାଧିକ କିମ୍ବା ତତ୍ତ୍ଵ ସକଳେ ମାନ୍ୟକାବ ହୁଏ ଦେଖା ଯାଉଥିବା ଅଧିକ ଭୂତ ମାନ୍ୟକାବ କବିତେ ହୁଏ । ମନେ କର ତେଜୋଭୂତ ମାନ୍ୟକାବ କରିବେ ହିଁବେ । କୌନ ଏକଟୀ ଦ୍ୱୟେର କମ୍ପେ (ମନେ କର ଏକଟୀ ଫୁଲେର ଲାଲ କମ୍ପେ) ଦର୍ଶନଶକ୍ତି ନିବିଷ୍ଟ କବିତେ ହୁଏ । ସାଧାରଣ ଅବହାନ ଚିତ୍ତ କଣେ କଣେ ପରିଣତ ହୁଏଯା ଯାଏ ତତ୍ତ୍ଵନ୍ୟ ସେଇ ଲାଲ କମ୍ପେ ଚକ୍ର ଥାବିଲେଓ ହୁଏ ତ ୫ ମିନିଟେ ଗାଚ ଶତ ବୃତ୍ତି ଚିତ୍ତେ ଉଠିବେ । ତାହାତେ କମ୍ପେର ସମେ ସମେ ଫୁଲେର ଅନ୍ୟ କୁଣ୍ଡଳେର ଜ୍ଞାନ ମନୀର ହୁଏଯା ଉଠିବେ । ଯାହାତେ ଏଇକପ ମନୀର ଭାବେ ସହ ଧର୍ମ ଏକତ୍ର ଜ୍ଞାନ ଯାଏ, ତାହାକେ ଭୌତିକ ଦ୍ୱାରା ବଲେ । କିନ୍ତୁ ମୂର୍ଖାଧିକରେ କ୍ଷେତ୍ର

মাত্র সেই লাল কপে চিত্ত নিবিষ্ট করিলে শব্দাদি সমস্ত ধৰ্ম বিমৃত হইয়া কেবলমাত্র অগতে লালকপ আছে, এইকপ প্রতাক্ষ হইবে। হুল অর্থাৎ তদর্থ-ভূত বহু ধর্মের সঙ্গীর্ণ জ্ঞান তখন থাকিবে না, অর্থাৎ ভৌতিক জ্ঞান যাইয়া ভূতসাক্ষাৎকার হইবে। শব্দসাক্ষাৎকারকালে বাহে ধারাবাহিক শব্দ পাওয়া যায় না বলিয়া অনাহত-নাম নামক পদকে প্রথমতঃ বিষয় করিতে হয়। বাহ শব্দের ধারা কর্ত ব্যবন উল্লিঙ্ক না হয়, তখন অপ্রতিজ্ঞামূলক যে বহুপ্রকার শব্দ হিসচিতে শুনিলে শুনা যায়, তাহাকে অনাহত-নাম বলে। অবশ্য সমাধি-সিদ্ধ হইলে আব ধারাবাহিক বাহ বিষয়ের প্রয়োজন হয় না; তখন কণমাত্র যে বিষয় গোচর হয়, তদাকারা চিত্তবৃত্তিকে থিব নিশ্চল রাখিবা, তাহাতে সমাহিত হওয়া যায়। যেমন অনেক গোক একবাব আলোকের দিকে চাহিলে, চঙ্গু বুজিয়াও করকক্ষপ আলোক দেখিতে পায়, তজ্জপ। বায়ু, অপ্ত ও ক্ষিতি, ভূত সকল এইগুলিকালে সাক্ষাৎকৃত হয়। যখন বেটো-সাক্ষাৎ করা যায়, তখন বাহঘণ্টী-তন্মুক বলিয়া প্রতীক হইতে থাকে। সাধারণ বা ভৌতিক জ্ঞান অপেক্ষা তাহা উৎকৃষ্ট; কেননা সাধারণ জ্ঞান অহিত চিত্তের, তাহা হিত চিত্তের। সাধারণ জ্ঞানে এক ধৰ্ম কণমাত্র জ্ঞানগোচর থাকে, তাহাতে দীর্ঘকাল অতিশূলকপে থাকে।

৪। তৎপুরে তন্মাত্র সাক্ষাৎ করিতে হয়, তাহার অণ্ণালী দিবিত হই-তেছে। অনে কর, ক্লপত্যাত্র সাক্ষাৎ করিতে হইবে। এক সুস্থ দ্রব্যও যদি হিতচিত্তে দেখা যায়, এবং অন্ত সকল পদর্থ ছাড়িয়া কেবলমাত্র তাহাই মনি জ্ঞানে ভাসমান থাকে, তবে তাহা জগত্যাপী (অর্থাৎ Field of vision-পূর্ণ) বলিয়া বোধ হইবে। কাব্য তখন অন্ত কোন পদাৰ্থের জ্ঞান থাকে না। মেস্মেরাইজ কবিবার সময় আবেগ ব্যক্তি যখন আবেশকের চঙ্গু দিকে চাহিয়া থাকে, তখন যতই সে মুঠ হয়, ততই সে আবেশকের চঙ্গু বড় দেখে। শেষে অতিশূলক হইলে প্রায়শঃ সেই চঙ্গু যেন জগত্যাপী বলিয়া বোধ করে। সমাধিতেও তজ্জপ। অনে কর, একটা সবিবায় চিত্ত হিত করা গেল। প্রথমতঃ তাহার আকৃত্য ক্লপ-ময় তেজোভূত সাধাৎকৃত হইবে। তৎপুর অতিশূলকপে এবং জগত্যাপী বলিয়া সেই সর্বশেষের রূপ জ্ঞানে ভাসমান হইবে। গবে পুনশ্চ চিত্তকে অধিকতব হিত করিয়া সেই ব্যাপী কপের কুসু একাংশমাত্রে দর্শনশক্তিকে পর্যবেক্ষিত করিতে হইবে। তাহাতে সেই একাংশ পূর্ণবৎ ব্যাপককপে অতিভাত হইবে।

এই প্রজিয়া যতবার করা যাইবে, ততই দর্শনশক্তি অধিকতর হিসেবে হইতে থাকিবে। হিসেবে সম্ভব হইলে অর্ধাংক কিছুমাত্রও চাকল্য না থাকিলে, দর্শনজ্ঞান বিলুপ্ত হয়। কেমনা রূপ ক্রিয়াভূক, সেই ক্রিয়া দর্শনশক্তিকে ক্রিয়াবতী করিলে তবে ক্রপজ্ঞান হয়, আর দর্শনশক্তি হৈর্য্যাতে যদি স্মৃতিশক্তি ক্রিয়ার বারাও ক্রিয়াবতী হইতে না পারে, তবে করিপে দর্শনজ্ঞান হইবে? স্মৃতি বা স্মগ্রহীন নিজার সময় ইন্দ্রিয়গণ জড় হওয়াতে, এই জন্য বিষয়জ্ঞান বিলুপ্ত হয়। স্মাদিক্ত হৈর্য্যের ঘারা বিষয়জ্ঞান বিলুপ্ত হইবার অব্যবহিত পূর্বে যখন ইন্দ্রিয়ের অতিমাত্র সূক্ষ্ম চাকল্য বাহকতা বা গ্রাহকতা থাকে, তৎকালীন যে বাহজ্ঞান হয়, তাহাই তত্ত্বাত্ম। পূর্বোক্ত প্রণালীতে ক্রপজ্ঞান বিলুপ্ত হইবার পূর্বে অতিশ্রী দর্শনশক্তির ঘারা যে সেই সর্বপক্ষের সূক্ষ্মতাব গৃহীত হইবে, তাহাই কৃপতন্ত্র-সাক্ষাৎকার। সাধারণ আলোক এরপে দেখিতে গেলে প্রথমেই নীলাদি সংশ্লিষ্ট ক্ষেত্র উচ্চতায় বিভক্ত হইবে। পরে নীল পীতাদির আর তেই থাকিবে না, কারণ তখন অতিশ্রী হেতু নীল পীতাদি ক্ষেত্র সুমন্ত উচ্চেক, এক ও সূক্ষ্ম ভাবে গৃহীত হইবে। নীল পীতাদির মধ্যে যাহাতে অধিক ক্রিয়াত্মা আছে, তাহা অধিক-ক্ষণব্যাপী তত্ত্বাত্মজ্ঞান উৎপাদন করিবে মাত্র, কিন্তু সমস্ত হইতে সেই এক-প্রকারের জ্ঞান হইবে। স্মৃতিক্রিয়ার সমাহার সূলক্ষিয়া, তত্ত্বজ্ঞ তত্ত্বাত্ম নীল পীতাদি ধর্মাশ্রম সূলভূতের বারণ। আর নীল-পীতাদি শূন্য বলিয়া তত্ত্বাত্মের নাম অবিশেষ। কৃপমাত্রা আলোকবৰ্জনে নহে, অক্ষকারবৰ্জনেও নহে। দুটিরোধশূন্য অক্ষকার বা উজ্জ্বলবৰ্ততাশূন্য আলোক করনা করিতে পারিলে, তত্ত্বাত্মিক ক্ষণের ক্ষতক ধারণা হইবে। শূন্যাত্ম তত্ত্বাত্মও ঐক্ষণে সাক্ষাৎকৃত হয়। ক্রপাদিশুণ্ডের সেই স্মৃতিশূলী স্মৃতিশূলী পরমাণু।

৫। তত্ত্বাত্মের পর ইন্দ্রিয়তর-সাক্ষাৎকার হয়। চৃততর সাক্ষাৎ করিয়া পরে কৌশলজ্ঞমে ইন্দ্রিয়গণকে অধিকতর হিসেবে করিলে বেদন তত্ত্বাত্মতর স্বরূপ হয়, তেমনি তত্ত্বাত্মসাক্ষাৎকারে ইন্দ্রিয়গণকে স্থপ করিয়ে, তত্ত্বাত্মের সূলভূত বা চৃততর পুনর্ক্ষণ গৃহস্থান হয়। তত্ত্বাত্ম সাক্ষাৎকারকালীন যে অন্ত ইন্দ্রিয়চাকল্য থাকে, তাহাও হিসেবে করিলে বাহজ্ঞান বিলুপ্ত হয়। যখন বাহজ্ঞান বিলোপ করিবার ও ইন্দ্রিয়তিমান অধ করিয়া তত্ত্বাত্ম ও সূত্ততিজ্ঞান উন্নিত করিবার কুণ্ডলতা হয়, তখন ইন্দ্রিয়তর সাক্ষাৎ করিবার সামর্থ্য থামে।

মুক্ত-তত্ত্বাত্ত্ব সাক্ষাৎকারে করিলে শূন্য ব্যবহার-মুচ্চ লোকিকগণের নাম গো-ঘট-পাণ্ডানিরূপ আস্তিজ্ঞান থাকে না, তখন বাহ্যিকগুলি কেবল প্রাহ্মণিয়োগ্য সর্ববিশেষশূন্য বলিয়া প্রতিভাত হয়। বাহের সেই প্রাহ্মণ ইন্দ্রিয়ের চাঁপাণ্য বলিয়া বিজ্ঞান হয় । তখন চিন্তকে অস্তমুখ বা আমিহাতিমুখ করিলে, বিষয়-জ্ঞান যে প্রকাশনীল ‘আমিহের’ উপর অতিষ্ঠিত এবং আমিহের সহিত সম্বন্ধ— ইন্দ্রিয়স্থিতা অধিতা চাল্যমান। ইন্দ্রিয় যে বিষয়জ্ঞান উৎপাদন করে, তাহা অফুটকৃপে বিজ্ঞানাকার হয়। ইন্দ্রিয়াদি যখন সম্যক্ষ ক্রিয়াশূন্য হয়, তখন তাহা হইতে অভিমান উঠিয়া যায়; সম্যক্টেহৰ্য বা ক্রিয়াশূন্য ব্যাখ্যার প্রয়োগ করিলেই ইন্দ্রিয়াভিমান ও তৎসঙ্গে বাহ্যজ্ঞান আসে, ইহা ধ্যায়িগণ যখন অস্তিত্ব করিতে পারেন, তখন ইন্দ্রিয়গুলি যে অভিমানাত্মক এবং জ্ঞান যে অভিমানের চাঁপাণ্যবিশেষ, তাহা সাক্ষাৎ প্রজ্ঞাত হন। ইন্দ্রিয়তত্ত্ব সাক্ষাৎকার করিয়া তাহা অশুধ্যান করিলে সম্ভত ইন্দ্রিয়গুলি যে কেবল অভিমানের চাঁপাণ্য-তেমনি, তাহা বিজ্ঞাত হওয়া যায়। এই সর্বেন্দ্রিয়-সাধারণ অভিমানের নাম যত্থ অবিশেষ বা অশ্রীভাবাত। কর্মেন্দ্রিয় ও প্রাণেও যে অশ্রীভাবাত, তাহাও ঐ প্রণালীতে সাক্ষাৎকৃত হয়। অর্থাৎ (সমাধি-কালে) শরীরকে সমাগৃহণ করিলে তাহা হইতে অভিমান উঠিয়া যায় এবং জ্ঞানাত্মক করিলে অভিমান আসে, ইহা অভ্যন্তরে সাক্ষাৎ অস্তিত্ব করিলে কর্মেন্দ্রিয় ও প্রাণের অশ্রীভাবাত্মক বিজ্ঞাত হওয়া যায়। ইন্দ্রিয়তত্ত্ব-সাক্ষাৎকারবাদুন্ত সমাধির নাম সামন্ত; তাহাতে অতীব আনন্দ পাওত হয়। কাবণ শক্তিশালী করিলেই আমাদের আনন্দ হয়; ইন্দ্রিয়তত্ত্ব সাক্ষাৎকার করিলে যখন তাহাদের উপাদানের উপর আধিগত্য হয়, তখন তাহাদের চতুর্মোক্ষক, শুভত্বাং জ্ঞানশক্তি ও কার্যশক্তির

* এবং বিষ অবহার সকোচ বিকাশনী বাহ্যিক্য হইতে যে বিজ্ঞান হয়, তাহাও শূন্যত্বসংস্থ হরণাত্মক, অর্থাৎ অধিক পূর্ণ সকলের অবাহ বা সম্মত পক্ষপ। এতোব্যাপ্তি যৌহায়া নিষ্ঠ করিতে প্রয়োজনীয়েন, তাহারা স্ফুরিত বিজ্ঞান বা বৈদ্যনাশিক-বাদ স্বীকৃত করিব। দিয়াছেন। পরবর্তী কোন কোন বৌদ্ধ-সম্প্রদায়ও ঐমতাবলয়ী ছি নন। ক্রিয়াশূন্য সকোচ বিকাশনী বা pulsauve বেশ, তাহা গৱেউজ হইবে। ক্রমনিক বিজ্ঞান অবশ্য বিশেষে স্ফুরিত সহাব বলিয়া প্রতীত হব।

ପରମ ଉତ୍କର୍ଷ, ସୁତରାଂ ପଦମାନନ୍ଦ ଲାଭ ହେ । କର୍ଣ୍ଣ ବାକ୍ ଆଗାମି ସମ୍ମତ କବଣଗଣ ଅଶ୍ଵିତାର ଏକ ଏକପ୍ରକାର ବିଶେଷ ବିଶେଷ ବ୍ୟାହନ ବଲିଆ ସାଙ୍ଗାଂକାର ହେ, ତାହାଇ ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ ଇଞ୍ଜିନ୍ୟୁତତବ । ସଥନ ତାହାତେ କୁଶଲତାବଶତଃ ସକଳେର ମଧ୍ୟେ ସାମାଜିକ ଏକ ଅଶ୍ଵିତାବ ଅବଧାବଗ ହେ, ତଥମ ତାହା ଇଞ୍ଜିନ୍ୟେର କାରଣ ଅନ୍ତଃକରଣେବ ସାଙ୍ଗାଂକାବ । ପୁରୋହିତ ଉଚ୍ଚ ହଇବାଛେ, ସମାଧି ବଲେ ସେମନ ସାହୁବିଷୟ ଜ୍ଞାନ ହିନ୍ଦୁ ରାଧିରୀ ବୋଧ କରା ଯାଏ, ସେଇକ୍ରପ ବେ କୋନ ଆଶ୍ରମ ଭାବରେ ହିନ୍ଦୁ ରାଧା ଯାଏ । ଇଞ୍ଜିନ୍ୟୁତବେଳେ ପରି ସେ ଆଶ୍ରମ ଭାବ, ତାହା ହିନ୍ଦୁ ରାଧାଇ ଅନ୍ତଃକରଣ ସାଙ୍ଗାଂକାର । ଇହା ବିବେଚ୍ଯ, କାରଣ ମନେ ହିତେ ପାରେ ଅନ୍ତଃକରଣେର ଘାରା କିଙ୍କପେ ଅନ୍ତଃକରଣ ସାଙ୍ଗାଂକାର ହିତେ ପାରେ ? ଇଞ୍ଜିନ୍ୟୁକାରଣ ସେଇ ଅଶ୍ଵିତାର ସେ ଚକଳ ଓ ହିତିଭାବ, ତାହାଇ ଅହଂତର ଓ ମନତର, ବା ଦ୍ଵିତୀୟ ଓ ତୃତୀୟ ଅନ୍ତଃକରଣ । ତାହାର ଅକାଶଶୀଳ ଭାବରେ ବୁଦ୍ଧିତବ । ତାହା ଜ୍ଞାତା, କର୍ତ୍ତା ଓ ଧର୍ତ୍ତା ‘ଆମି’-ସକଳ । ଅର୍ଥାଂ ବିଦ୍ୟା ବ୍ୟବହାରକାରୀ ସେ ଆମିତି, ତାହାଇ ବୁଦ୍ଧିତବ । କେବଳମାତ୍ର “ଆମି” ଏଇକ୍ରପ ଅତ୍ୟାଧୁମକାନ କବିଲେ ବୁଦ୍ଧିତବେ ଯାଓଯା ଯାଏ । ବ୍ୟାସୋକ୍ତ ପକ୍ଷଶିଖାଚାର୍ଯ୍ୟର ବଚନ ଯଥା—“ମେଇ ଅଗ୍ନ୍ୟାତ୍ (ହୃଦିଗମ୍ୟ) ଆୟାକେ ଅନୁଚିତନ କରିଯା କେବଳ ‘ଆମି’ ଏଇକ୍ରପେ ମଞ୍ଚଜ୍ଞାତ ହୋଯା ଯାଏ ।” ଇଞ୍ଜିନ୍ୟୁତବ ସାଙ୍ଗାଂକ ହିଲେ ଅନୁଭୂତି ହେ ସେ, ଆମିତେର ଶହିତ ଇଞ୍ଜିନ୍ୟୁଗଣ ଅଭିମାନେର ଘାରା ମସକ । ଇଞ୍ଜିନ୍ୟୁଗତ ଚାକଳ୍ୟ ହିତେ ପ୍ରତିନିଧିତ ଜ୍ଞାନ ହିତେଛେ, ଅର୍ଥାଂ ‘ଆମି’କେ, ପ୍ରତି ନିଯମିତ ଜ୍ଞାତା କରିତେଛେ । ତେହିଁ ହିତେ ଅବଧାନକେ ଉଠାଇଯା ମେଇ ଆତ୍ମହେ ସମାହିତ କରିଲେଇ ବୁଦ୍ଧିତବ ବା ମହତ୍ୱ ସାଙ୍ଗାଂକୁତ ହେ । ଉତ୍ସ ଜ୍ଞାତାଭାବ ଅତୀବ ଅକାଶଶୀଳ, ତାହା ଇଞ୍ଜିନ୍ୟୁହିସ ସର୍ବ-ଅକାଶେର ମୂଳ, ସୁତରାଂ ମେଇ ଭାବେ ସମାହିତ ହେଯା ଆୟା କରିତେ ପାରିଲେ ଜ୍ଞାତହେତୁ ବା ଜ୍ଞାନେର ଅବଧି ଥାକେ ନା । ସାଧାରଣ ଅବହାୟ ଯେମନ ଜ୍ଞାନ ମନ୍ଦୀର ଇଞ୍ଜିନ୍ୟୁଗଥମାତ୍ରେ ଅବଲଦନ କରିଯା ଉତ୍ସତ ହେ, ମେ ଅବହାୟ ତାହା ହେ ନା । ତମଙ୍କ ତଗବାନ୍ ପତଞ୍ଜଲି ବଲିଆଛେ—“ତଥନ ସମ୍ମତ ଆଦରବ ମୂଳ ଅପଗତ ହେଯା ଜ୍ଞାନେର ଅନୁଷ୍ଠାତା ହେ ବଲିଆ ତେହିଁ ଅନ୍ତରଃ ହେଯା ଯାଏ”, ଅର୍ଥାଂ ସାଧାରା ଅବହାୟ ଯେମନ ତେହିଁ ଅସ୍ମୀମ ଏବଂ ଜ୍ଞାନ ଅନ୍ତରଃ ପ୍ରତୀତ ହେ, ତଥନ ତାହାର ବିପରୀତ ହେ । ଏହି ମହତ୍ୱ-ସାଙ୍ଗାଂକାରେର ସକଳ ଶମ୍ଭୁକଙ୍କପେ ନା ଜାନିଲେ ସାଂଖ୍ୟୀଯ ଅନେକ ଶମ୍ଭ ବିଦ୍ୟେର ସଧାରଣ ଜ୍ଞାନ ହିତେ ପାରେ ନା । ମହାଦ୍ୱାରା ସରି ଆମିହିତାବକ୍ରପ, ତଥାପି ମେଇ ଆମିହି ଜ୍ଞାତା ଅର୍ଥାଂ କ୍ଷେତ୍ରବାବେ ଆଜାମେର ଘାରା ଅନୁବିକ୍ଷ । ତାହା ସମ୍ଯକ୍ ଦୈତ୍ୟନଶ୍ଶ୍ଵର ବୋଧାକ

নহে। সেইজন্য মহমাঝ-সাক্ষাৎকারে সর্বব্যাপিহতাব থাকে, যেহেতু উহা সার্বজ্ঞের সহিত অবিনাভাবী। ভাষ্যকার বেদব্যাখ্যা তাহার এইকপ স্বক্ষণ বর্ণন করিয়াছেন, যথা—“ভাষ্য, আকাশকল, নিষ্ঠব্য মহার্গবৎ শাস্ত, অনন্ত, আমিষ-মাত্র”। এই মহমাঝ সাক্ষাৎকারিগণকে অন্ত দ্বৈত বলে, শিব-বিকৃতি লোকাদীশগণ এইরূপ। বৈদিক সর্বোচ্চ লোকের নাম শতালোক, মহমাঝ সাক্ষাৎকারিগণ তথার প্রতিটিত হইয়া থাকেন। অনায়মস্পর্শীয় সর্বা-বহুর মধ্যে ইহাতে পৰমানন্দ-শান্ত হয়। ইহার নাম বিশেষ। সাম্প্রতি সমাধি ও ইহাকে বলে। সমাধিজল পুরিপূর্ণ সাক্ষাৎকারের পূর্বে, এই মহমাঝ-ভাবে ধারণা ও ধ্যান প্রবর্তিত করিসেও, সেইপরিমাণ আনন্দের পূর্বাভাস পাওয়া যায়।

৬। মহমাঝভাবও পরিণামী, যেহেতু তাহা বিষয়ের (সর্বাঙ্গতা ও অন্ত-জ্ঞানের বিষয়ের) জ্ঞাতা। অর্থাৎ তৰাত্মক অকাশ অনায়ভাবকৃত উভ্রেকের ধারা অমূলিক, স্ফুতবাঃ পরিণামী। ব্যুৎপানে সেই পরিণাম অঙ্গীর হৃল, বা বেন যুগপৎ অনেকায়ক। সমাধিষ্ঠাবা মহমাঝা সাক্ষণ্য কবিলে, তাহা স্মার্তিহৃষি হইলেও বর্তমান থাকে, অভাব হয় না। সেই পরিণামের ধারা অকাশে বা আয়চেতনায় পবিষ্ঠেন্দ্র আরোপিত হয়। যখন ঘোগী ব্যাঘ্যভাবে স্মৃত্যাহিত হইয়া ইন্দ্ৰিয়ানি-সম্পর্ক জয়, সার্বজ্ঞ্য-খ্যাতি হেতু উভ্রেককেও সম্যক্রমে নিকল করেন, তখন অনায়ভাবমূল্য, স্ফুতবাঃ অপরিচ্ছিন্ন, স্ফুতবাঃ অপরিণামী বে ব্যাঘচেতনায় প্রবহান হয়, তাহাই পুরুষতত্ত্ব-সাক্ষাৎকার। অপরিণামী প্রকাশ আব শবিগামী বৃক্ষিক্ষণ বৈধয়িক অকাশ, এই উভয়ের ভেদ জ্ঞানের নাম বিবেকখ্যাতি, উহা সৎগুণবৃত্তি বা জ্ঞানের চরণ। সর্বপ্রকার অনায়মস্পর্ককে নিরোক্ত করাব নাম পৱ বৈদ্যব্য, উহা চেষ্টা বা বংজোগুণবৃত্তির চরণ। এবং ক্ষয়বর্গের মুক্ত্যকৃ নিরোধভাবে অবহানের নাম নিরোধ সমাধি, উহা হিতি বা তমোগুণবৃত্তির চরণ। বিবেক-খ্যাতি, পন্ডিতব্রাগ্য ও নিরোধ, এই তিনই অবিনাভাবী এ এক বা তৃণ্যবল। অতএব ক্ষয়বর্গের সেই প্রলীনাদহাতে সহ, দৃঢ়ঃ ও তমোগুণ একতা বা সাম্য প্রাপ্ত হয়। সেই শুণসাম্যলক্ষিত অব্যক্তাবহাতে স্ফুতদৰ্শী সাংখ্যগন অনায়ভাবের চরণ অবহা বা প্রকৃতি বলেন। ক্ষয়বর্গকে প্রলীন করা বা সৃষ্টি পদার্থকে না জানাই প্রকৃতিতত্ত্ব-সাক্ষাৎকার। অতএব পুরুষ ও প্রকৃতি-

ଶାକାଂକାର ଅବିନାତୋବୀ ହଇଲା । ଏଇରନ୍ୟ ପରମାର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟିତେ ପୁରୁଷଙ୍କ ଏକମାତ୍ର ଜୀବ, ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଅମ୍ବ ।

“ଶୁଣାମାଃ ପରମଃ କଳାଃ ନ ଦୃଷ୍ଟିପଥ୍ୟଚୃତି ।

ଯତ୍ତୁ ଦୃଷ୍ଟିପଥ୍ୟ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ତଥାତ୍ରେ ସ୍ଵତ୍ତୁଚ୍ଛକମ् ॥”

ଯୋଗଭାଣ୍ୟୋକ୍ତ ଏହି ସାଂଖ୍ୟମିକାତ୍ମ, ଏବ—

“ଅବ୍ୟକ୍ତକ୍ରେତ୍ରଲିଙ୍ଗଃ ଶୁଣାମାଃ ପ୍ରତ୍ୱାଗ୍ୟମ୍ ।

ଶାନ ପଶ୍ୟାମ୍ୟାହ୍ୟ ଲୌନଃ ନିଜାନାମି ଶୁଣୋମି ଚ ॥”

ଇତାପି ସାଂଖ୍ୟଚୃତି ହିତେ ଜାନା ଯାଏ ଯେ, ପ୍ରକୃତି ଭାବରପେ ଶାକାଂକାରହୋଣ୍ଟ ନହେ । ପ୍ରକୃତି ଶାକାଂକାର ଅର୍ଥେ ଜାନ ଓ ବୈରାଗ୍ୟେର ଦ୍ୱାରା କରଣ ଓ ବିଦୟ ମର କରିଯା କେବଳୀ ହେଲା । ଅତଏବ ସାଂପ୍ରଦାୟିକଗଣ ସାଂଖ୍ୟୋକ୍ତ ପ୍ରକୃତି ଶାକାରେ ଡିଇ ଅର୍ଥ କରିଯା ସାଂଖ୍ୟପଦ୍ମେ ଯେ ଦୋଷାନ୍ତୋପ କରେନ, ତାହା ସର୍ବଧା ଭିତିଶ୍ଵର ।

୧ । ଅନ୍ତଃକ୍ରମେର ଲୌନାବହା ହିଲେଇ ଯେ କୈବଲ୍ୟ ମୁକ୍ତି ହେ, ତାହା ନହେ । ଅତ ଅବହାତେଓ ଅନ୍ତଃକ୍ରମ ଲୌନ ହିତେ ପାରେ । ତଥାତ୍ୟ ସାଂମିକ ଲାଭେର କାରଣ ଗ୍ରହମଦ୍ୟ (୫୫ ପୃଷ୍ଠା) ଉଚ୍ଚ ହିଲାଛେ । ତଥାତୀତ ପ୍ରକୃତିଲାଗ୍ର ଓ ବିଦେହ-ଶୟ ନାମକ ଅବହାତେଓ ଐନ୍ଦ୍ରିୟ ହେ । ଯୀହାରୀ ସାଂଖ୍ୟିତ ସମାଧି ସିକ୍ତ ମହାବ୍ୟାକେଇ ଚରମ ଶତ ବନ୍ଦିଆ ନିକଟ କରିଯା ଦେଇ ଆନନ୍ଦମୟ ଆଶ୍ୱଭାବେଇ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ-ବୁଦ୍ଧି, ତୀହାରୀ କମାପଲାଞ୍ଚେ ସଥନ ଅନାୟ ବିଦୟ ମଧ୍ୟକ୍ ଲୌନ ହେ, ତଥନ ପ୍ରତ୍ୟାନୀତଃ କବଣତ୍ୟ ହିଲା କୈବଲ୍ୟବସବ୍ୟାହୀନ ଥାକେନ । କାବ୍ୟ ଅନାୟ ବିଷୟକ୍ରତ ଶ୍ରଦ୍ଧାତମ ଉତ୍ସେହ ନା ଥାକିଲେ ମହତେର ଅଭିବାନ୍ତି ଥାକିତେ ପାରେ ନା । ପୁନଃସର୍ବକାଳେ ତୀହାରୀ ପୂର୍ବକପେ ଅଭିବାନ୍ତ ହନ । ତୀହାରାଇ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ । ବୁଦ୍ଧି ଓ ପୁନର୍ବେବ ବିବେକଧ୍ୟାତି ନା ଥାକାତେଇ ତୀହାଦେର ପୁନର୍ବଧାନ ହେ । କୈବଲ୍ୟ ମୁକ୍ତିତେ ବିବେକଧ୍ୟାତି ପୂର୍ବକ ଲାଗୁ ହେ ବନ୍ଦିଆ ଆର ପୁନର୍ବଧାନ ହେ ନା । ଦେମନ ତୁଳ୍ୟ-ଶକ୍ତିର ଦ୍ୱାରା ବିପରୀତ ଦିକେ ଆହୁଟ ଦ୍ୱାରା ହିର ଥାକେ, ଦେଇକପ ବିବେକଧ୍ୟାତି ଓ ପରାବୈରାଗ୍ୟେର ଦ୍ୱାରା ଚିନ୍ତେଇ ଉତ୍ସାହ ରହିତ ହିଲା ଯାଏ । ବନ୍ତତଃ ବିବେକଧ୍ୟାତି ଓ ପରାବୈରାଗ୍ୟେର ଦ୍ୱାରା ଚିନ୍ତେଇ ଉତ୍ସାହ ରୋଧ କରିତେ କରିତେ ସଥନ ନିଯୋଧ ଚିନ୍ତେଇ ସଭାବ ବା ଭୂମିକା ହିଲା ଦୀଢାଇ, ଦେଇ ଅବହାର ନାମହି କୈବଲ୍ୟ-ମୁକ୍ତି ବା ଶାଶ୍ଵତୀ ଶାସ୍ତ୍ର । ସାଧାରଣ ଲୋକେ ହିଲାର ଉତ୍ସକର୍ଦ୍ଦେର ଦର୍ଶ ମୋଟେଇ ଅବଧାରଣ କରିତେ ପାରେ ନା । ତାହାଦେର ଭାବା ଉଚିତ ଯେ, ସର୍ବଜ୍ଞାତ୍ମତ ଓ ସର୍ବଭାବାଧିଷ୍ଠାତ୍ମତ କମ ଐରଦ୍ୟ ହିତେଓ ଉହ ଇଠ ଅବହା । ବିଦେହଲାନଗଣ ଓ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପ୍ରକୃତି-

তাহা সাক্ষাৎ করিতে হইবে। পরে কর্তৃক ক্ষণ ব্যাপিয়া সেই ক্রিয়া-প্রবাহের প্রকৃতি সাক্ষাৎ বিজ্ঞাত হইয়া, একটী বিশেষ কালে অর্থাৎ কর্তৃকগুলি নির্দিষ্ট পরিণাম একত্রিত হইলে ক্রিয়া হইবে তাহার অনুধাবন করিলে, মনসাচিত্তে তাহা সম্যক্ষ দেখা যাইবে। এইক্রমে ছাই দিন, দশ দিন, বা দশ বৎসর পরে সেই লোহের কি পরিণাম হইবে, তাহা বিজ্ঞাত হওয়া যাব। ইহা একটী সহজ ভবিষ্যৎ-জ্ঞানের উদাহরণ। মনে কর, ১০ বৎসর পরে সেই লোহখন লাইয়া একজন লোক ছুরি নির্মাণ করিবে। বর্তমানে তাহা আনিতে হইলে বাহুভূ-সাক্ষাৎকারের মধ্যে পরিচিতের পরিণামও সাক্ষাৎ করিতে হইবে। বাহুভূবের জ্ঞান চিন্তণ প্রতিনিয়ত পরিণত হইয়া যাইতেছে। এক একটী চিন্ত-পরিণামের নাম বৃত্তি। বৃত্তির মধ্যে যাহা সম্ভিক্ষ বা প্রবলজ্ঞিয়াবতী হয়, তাহাই আমাদের অন্তর্ভুব-গোচর হয়। যাহা সূক্ষ্মজ্ঞিয়াবতী, তাহা চিন্তে অক্ষাতভাবে বিদ্যুত হইয়া থাকে। [সাধারণ পরিচিতজ্ঞ (Thought-reader) ব্যক্তিগামীয়াই তোমার জীবনের এমন অভৌত ঘটনা বলিবে যে, হয়ত তোমার তাহা মনে নাই, এবং তুমি মনে যাহা না ভাবিতেছ, এক্ষণে ঘটনা ও অনেক ঘটনাই দিবে। ইহাতে অভীত-বৃত্তি সকল যে সূক্ষ্মজ্ঞপে জিহ্বাবতী হইয়া (কারণ ক্রিয়া-ব্যক্তি বৃত্তি অনুজীবিত থাকিতে পারে না) চিন্তে থাকে, তাহা প্রমাণিত হয়।] সমাধি-বলে আনশঙ্কি অব্যাহত হইলে পরিচিতের সম্মত অভৌতাদি ভাব বিজ্ঞাত হওয়া যায়। যেমন চক্ষু করকপরিণাম দৃশ্যকে যুগপৎ দেখিতে পায়, অধিক পার না ; সমাধি-নির্মল জ্ঞানের জ্ঞেয় পদার্থের দেক্ষণ সহীর পরিচিত বিভাগ নাই, তচ্ছারা যেন যুগপৎ জগৎক যাবতীয় লোকের চিন্ত বিজ্ঞাত হওয়া যাইতে পারে। বাহুভূবের যেমন বর্তমান ধর্মের সূক্ষ্মাবস্থা সম্যক্ষ বিজ্ঞাত হইয়া ভবিষ্যদ্বর্ষের জ্ঞান হয়, সেইক্রমে চিন্তেরও বর্তমান ধর্ম বিজ্ঞাত হইয়া তাহার অবশ্যস্থাবী পরিণাম-পরম্পরা-ক্রমে ভবিষ্যৎ যে কোন ধর্ম বিজ্ঞাত হওয়া যায়। এখন এই একটী নিয়ম খাটাইয়া দেখিলে পূর্বীক উদাহরণ বুঝা যাইবে। মনে কর, সেই লোহখন লাইয়া ১০ বৎসর পরে এক ব্যক্তি ছুরি গড়িবে। সাক্ষাৎকারেচ্ছাকে সেই ভবিষ্যদ্বয়টাকে বর্তমানে সাক্ষাৎ করিতে গেলে সর্বথা ও সর্বতঃ গ্যাত্তিঃ প্রজ্ঞাচক্ষুর দ্বারা সেই লোহের পরিণাম-ক্রম এবং দশবর্ষব্যাপী পার্থিব সম্মত মানবের চিন্ত-পরিণাম-ক্রম সাক্ষাৎ করিতে হইল। তবুগো দেশ, কাল ও নিমিত্ত ব্যক্ষ-

देखे याहांन सहित सेइ लोहधग्ने गमक प्रतिपत्ति हইবে, तাহাকে কল
কলিশেই সেই লোহগড়ের ছুবিকা-পদিগাম-দৃশ্য চিত্পটে উদ্বিত হইবে।
ইহা দার্শনিক-শিগাশ্ত সাধারণ পাঠকের নিকট অপৰ বোধ হইবে, কিন্তু
ইহা ব্যতীত চিত্রের ভবিষ্যৎজ্ঞানের আর যুক্তিশূল উপায়-ব্যাধা নই।
নিম্না সাহিকানি ভেদে তিনপ্রকার (মোগভাণ্যে বিশৃঙ্খ বিবরণ প্রষ্ঠা), তথা
সাধিক নিম্নার সময় অন্ত সময়েন অন্ত চিত্র কখন কখন অচ্ছ' হয়। যদ্যও
অচ্ছ জ্বোল হ্যাব সমাধিক ও নিম্নাব তেব। তবেও প্রযুক্তি নিম্না অচ্ছ
বটে, কিন্তু সমাধিক হ্যাব হিৰ। আৱ তাগ্ৰৎ অচ্ছ হইলেও অহিম। আৰ্য্যার
অচ্ছতা হেতু আগ্ৰৎ ও নিম্নাবহাব মহায়ত্বাবেল যাহা প্ৰকাশ্যবিদ্য, তাৰ
প্ৰকাশিত হয় না। তবে সাহিক নিম্নার বচিং অন্ত সময়েৰ অন্ত (১৩২) চিত্রযুক্তি উঠিতে
বে সময় লাগে, ততশ্চ) অচ্ছ, হিৰ ও প্ৰকাশ্যনীল তাৰ
আসিতে পাৰে। সেই চিত্র দাবা সেই কালেই ভবিষ্যৎজ্ঞান হয়। পূৰোই
বুৰান হইয়াছে যে, চিত্রেৰ এক সূলযুক্তি হইতে যে সময় লাগে (অৰ্থাৎ সূল
তিন মণি), সেই সময়ে কোটি কোটি সূলবিদ্যুতী বৃত্তি উঠিতে পাৰে। সূল
প্ৰভাৱ হেতু ভবিষ্যৎজ্ঞানেৰ পূৰ্বোক্ত ক্ৰম সাধাৰণ চিত্র ধাৰণা কৰিতে পাৰে
না, শেষ দৃশ্যটাই শোচৰ বৰিতে পাৰে। এইন্পে অপৰকালে কখন কখন
ভবিষ্যৎজ্ঞান হয়, এবং সুমন্ত ভবিষ্যৎজ্ঞানই এই 'উপায়ে হয়।

১০। অতীতজ্ঞানেৰ অন্তও ঐপ্ৰকাৰ নিখল চিত্রেৰ অয়োজন। বিষ্ণু-
মান জ্বোল অভাৱ ও অবিশ্বাস জ্বোল ভাব হয় না, এই নিয়ম প্ৰয়োক
অবক্রচেতা বাকিই বুঝিতে পাৰেন। ভবিষ্যদ্বৰ্ষ যেমন বৰ্তমানেৰ অবহা-
বিশেষ, তেমনি বৰ্তমান ধৰ্মও অতীতেৰ অবহা-বিশেষ। যেমন বৰ্তমানেৰ
পৰ পৰ অবস্থা সাধাৰণ কৰিলে ভবিষ্যৎকে উদ্বিতকপে জানা যাব, সেইন্দ্ৰিপ
বৰ্তমানেৰ পূৰ্ব পূৰ্ব পৰিণাম ক্ৰম সাধাৰণ কৰিলে অতীতে উপনীত হওয়া
যাব। ভগবান् পতঞ্জলি বলিয়াছেন—“বন্ধতঃ অতীত ও ভবিষ্যৎ বিষ্ঠমান
আছে, কেবল ধৰ্ম সকলেৰ পথ ভেদে ঐক্যপ ব্যবহাৰ হয়”। সাধাৰণ অবহা-ব্ৰহ্ম
আমৰা যেন কুন্ত গৰাক্ষেৰ সম্মুখে গম্যমান জ্বোলৰ হ্যাব অংশে অংশে জ্বোলৰ
ধৰ্মকে দেখি। আৱ একটা সূলৰ দৃষ্টিস্তেলে দুৱা ইহা বিশদ হইতে পাৰে।
নদীতীৰে উপবিষ্ট বাকি যেমন একটা বানেৰ তৰঙ্গ দেখিয়া তাৰাতে আকৃষ্ট-
দৃষ্টি হইয়া গীৱক, সেইন্প সানন্দ বৈবাঘাতিমানে, “বৰ্তমান” নামৰ এক

ব ক্রিয়া তরঙ্গে থাবা আবশ্যিক হইয়া রহিয়াছি। তাহাতে আমাদেরও জন্মে তৎসমূলী এক “বর্তমান” সূত্র বৃত্তি উদ্দিত রহিয়াছে। সেই তরঙ্গের ডিতে যেমন জলের গতি হয় না, তেমনি অতীত ও ভবিষ্যৎ বর্তমানই আছে, যথ নাই। সূলের থাবা অনাকৃষ্টবৃত্তি যোগিণী অতুগতি বা শুল্প উভয় পৰ্য্যই (অতীতানাগত) বিজ্ঞাত হন। তজ্জ্ঞ চলমজ্জানে অতীতানাগত মৌল মনেক বিদ্যুতিত হইয়া যায়। আববা এমন অনেক ঘটনাগুলানি, যাহাতে কেহ কেহ দ্রুত আচৌচের মৃত্যু পথে ঝাত হইয়াছেন (ঘটনা অতীত হইলে)। তাহা পূর্বোত্ত অণ্টালীতে প্রত্যাশ কর। জিজ্ঞাস্ত হইতে পালে, এইকপ ঘটনার কিছু পরেই যে নির্দিত বাক্তিক সাহিত্য নিম্ন দূর্ঘা উচিত। আমা দেব ভালবাসার পাত্রের সহিত বা ধাতাকে চিহ্ন করা যায়, তাহার সহিত একটা সম্মত শাপিত হয়। উহাকে *The report of Telepathy* বলে। ইহাতই দুর্ঘত পুরু কষ্টে পড়া বা বঞ্চ হইলে মাতার দৈশ্বন্ত অথবা নিঃসাতে অঞ্চলত হয়। যেহেতু কোনওবাল গমক ব্যক্তি জানোদ্রেক কর্মনীয় নহে। নিজেকালে যখন অত্যাত অর্ডাত ঘটনা যথাবৎ প্রত্যাশ হয়, তখন ঐ সময়ের থাবা উদ্বিক্ত হইয়া নির্দাতে জাতাতা যাইয়া সাহিকতা আইলে। নিজের মন্দানন্দনের জন্মও উদ্বিক্ত হইয়া ক্রমে ক্রমে সাহিক থল হয়। যাচানা এলপ ঘটনা নি.শংশে জানিতে চান, তাহারা *Night Side of Nature* নামক এই পাঠ করিবেন।

১১। ত্রিকাল জ্ঞানের কণাদ্ব কঢ়েকষী সংশ্লা আগিয়া পড়ে। তাহা অনেকের মাথা ঘুরাইয়া দেয়। “যদি ভবিষ্যতে আমি কি হইব তাহা হিব আছে, তবে আমাৰ কোন কঢ়েৰ জন্ম আমি দায়ী নহি,” এইকপ দীদা অনেকেৰ হয়। অবশ্য দাঁ ব্যদেৰ নিকট ইহা দীদা নহে। যাহাবা দ্বিতীয়কে নিজেৰ স্মৃতিকর্তা এবং ভবিষ্যত বিদ্বাতা বলেন, তাহাদেৰ পক্ষে ইহা গোলক-ধৰ্মা বটে। তাহাবা ভবিষ্যৎ হিব নাই একপ বলিতেও পাবেন না, কাৰণ তাহা হইলে তাহাদেৰ দ্বিতীয় অসৰ্বত্ব (ভবিষ্যৎজ্ঞানাভাবে) হন। আঘ সমস্ত আর্যাশান্ত্ৰে উহা মত নহে, তাহাদেৰ মতে জীৱ সৃষ্ট নহে, অনাদি, এবং অনাদি-কৰ্ম্মশে জীৱনেৰ সমষ্ট ঘটনা খটে। ইহাতে ঐ দীদা জনেক কাটে বটে, কিন্তু যাচানা দ্বিতীয়কে কল্পকলবিধাতা ও কল্পণামূল বলেন, তাহাদেৰ আপন-

ମୂର ହୁଏ ନା । କାରଣେ ଯୌବ ଦୁଃଖ ନରକ-ସ୍ଵର୍ଗା ଭୋଗ କରିତେହେ, ମେ ବର୍ଣ୍ଣି
“ଯେ ସର୍ବଜ୍ଞ ଦୈତ୍ୟ ବହ ପୂର୍ବ ହଇତେହି ଯଦି ଜାନିଲେନ ଯେ ଆମି ଏହି କଟି ତେ
କରିବ, ତବେ ଅତିଦିନ କଣାଥାତ୍ର କରୁଣାର ଦ୍ୱାରା ଯୀମ ସର୍ବ-ଶକ୍ତି-ପ୍ରଯୋଗେ ଯାଇ
ପ୍ରତିବିଧାନ କରିଲେନ ନା କେମ୍ ?” ଅତିଦୂରରେ କର୍ମଫଳନାଟା ଦୈତ୍ୟରେ ।
ଅଶ୍ରୁ, ନମ କରୁଣାଶୂନ୍ୟ ବଲିତେ ହୁଏ । ଶକ୍ତରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଇହାର ଦୋଷ ଏହିକଣେ ॥
କରିତେ ପ୍ରୟାସ ପ୍ରାଇପାଛେନ । ତିନି ବଲେନ, “ଦୈତ୍ୟର ଘେରେ ମତ ; ମେମେ
ସର୍ବତ୍ର ସମଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣ କରେ, ଦୈତ୍ୟଙ୍କ ତେମନି ଯେ ସେମନ କର୍ମ କରିଯାଇଁ, ତେମନି
ଫଳ ଦେମ ; ଯେ ଭାଲ କରିଯାଇଁ, ତାହାକେ ଭାଲ ଫଳ ଦେନ ଓ ଯେ ମରି
ଗାଇଁ, ତାହାକେ କଟିକରୁ ଫଳ ଦେନ । ତାହା ନା କରିଯାଇଁ, ଯେ ଭାଲ କରିଯାଇଁ
ତାହାକେ ମନ୍ଦ ଫଳ ଦିଲେ, ବା ଯେ ମନ୍ଦ କରିଯାଇଁ, ତାହାକେ ଭାଲ ଫଳ
ତାହାର ବୈଷୟ-ଦୋଷ ହଇତେ” । ଇହା ହଇତେଓ କରୁଣାଯମ୍ବନ୍ଦ ସିନ୍ଧ ହୁଏ ନା ; କାହାର
ଭାଲ କରିଯାଇଁ, ତାହାର ଭାଲ କରିଲେ କରୁଣା ବଳା ଯାଏ ନା, ସବରୁ ଭାଲ କରିଯାଇଁ
ଯାଏ ମାର୍ଯ୍ୟା ଥାକିଲେଓ ଯଦି କାହାରଙ୍କ ଭାଲ ନା କରା ଯାଉ, ତବେ ନିକରୁଣ ବୀର
ହଇବେ । ଅତଏବ “ହୁଏ ନିକରୁଣ, ନହୁ ମାର୍ଯ୍ୟାହୀନ” ଏ ଦୋଷ ବନ୍ଧିତ ହଇବା
ତବେ ଝି ସିନ୍ଧାନ୍ତ ହଇତେ ଦୈତ୍ୟ ଯେ ଭାଲ ଓ ମନ୍ଦ ଉତ୍ତରେର ପଙ୍କପାତଶୂନ୍ୟ,
ସିନ୍ଧ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ତାହାତେ କର୍ମହି ପ୍ରଭୁ ହଇଲ, ଦୈତ୍ୟ କର୍ମଫଳ-ଦାନେରେ
ହଇଲେନ । ଯିନି ଅତ୍ସୁ ଇଚ୍ଛା ଦ୍ୱାରା କାରଣ-ପ୍ରୟୋଗିତ ହଇଯା ଦୁଃଖୀର କଟି
ନା କରିଲେନ, ତିନି କିରୁପେ କରୁଣାମୟ ପ୍ରଭୁ ହଇବେନ ? ଅତଏବ କର୍ମ
ବିଦ୍ୟା ଦୈତ୍ୟ ଦୀକ୍ଷାରେଓ ଉଚ୍ଚ ଧୀର୍ଥ ମେଟେ ନା । ମାଧ୍ୟାଗଣେର ଦୈତ୍ୟ କର୍ମ
ଦାତା ନହେନ । “ନେତ୍ରରାଧିର୍ଭିତ୍ତି ଫଳନିପ୍ରତିଃ, କର୍ମା ତଂସିଦ୍ଧଃ” ମାଧ୍ୟା
ତିନି ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷବିଶେଷ । ତାହାର ମାର୍କଜ୍ଞା ଓ ସର୍ବଶକ୍ତି ଥାକିଲେଓ ନି
ଜନଭାବିଧିଯ ତିନି ନିଜିଯ । କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣ-ପରମପାତ୍ର ଅଗତେର ସମ୍ଭବ
ତେହେ । ପୁଣ୍ୟକାରଣ ; ତାହାରେ ସଂଯୋଗ ହଇତେ ଅନାମି ମୁଦ୍ରମାନ । ସେମନ ହାତ-କଟା-କଣ କର୍ମ କରିଲେ ତାହାର ଦୁଃଖକଣ ଫଳ-ତେ
କର, ତେମନି ମୁଦ୍ରମ ଘଟନାଇ କର୍ମମଧ୍ୟରେର ବିପାକ ହଇତେ ହଇତେହେ ।
ବିପାକେମ ଅନ୍ୟ ତୋମାର ଆଶ୍ରମତ କାରଣହି ଯଥେହି ; ପୁରୁଷବିଶେଷର ମାହାତ୍ମ୍ୟ
ପ୍ରଯୋଜନ ନାହିଁ । ତୋମାର ବର୍ତ୍ତମାନ, ଅତୀତ, ଭୟଚାର, ମନ୍ଦହି କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣ-
ପରମାର ଫଳ । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣ-ପରମପାତ୍ର ତାନାଇ ହିକାଶଜାନ । ମାଧ୍ୟା
ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଆମରୀ କାରଣେର ମହାମର୍ଯ୍ୟ ଜାନି ମନ୍ଦିରୀ କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟକୁ ଆନି

“আবি না। সমাধি-সিদ্ধিতে তাহার বিপরীত হয়। ইচ্ছা, পুরুষদার, সুমতই
সই কার্য-কারণের অন্তর্গত। অতএব আশুক ধৰ্মী হইতে সাংখ্যগণের
কৰ্ত্তব্য-মোহ বা সিঙ্গাস্ত হনিন সপ্তাবনা মোটেই নাই। তাহারা হৃত-
কবিষ্ঠাত্তর হিবতা জানিয়া, হয় নিমত্তম হইয়া নৈহস্যাসিদ্ধি মাত করেন, না
যে শিতোষ্ণ-নৌত্যমুদ্যায় অতীভানাপত-ঘটনায় অনাশঙ্ক হন।

আব একটী ধৰ্মী এই, এক ব্যক্তি কোন ত্রিকালজ্ঞকে ঠকাইবার জন্য
জড়ান্ত কবিতা, “বল দেধি, আমি এই গৃহে প্রবেশ কবিব কি না ?” তাহার
চেছা, ত্রিকালজ্ঞ যাহা বলিবে, তাহার বিপরীত কবিবে। সেই ক্ষেত্রে ত্রি-
কালজ্ঞ কিছিপে ঘটনা হিব কবিয়া বলিবে ? ত্রিকালজ্ঞ কার্য-কারণ-পৰম্পরা
প্রভাক কবিয়া জানিল যে, তাহাকে তাহা জাত করাইলে সেই কাবণ-বশে
সে তাহার বিপরীত কবিবে ; অতএব ত্রিকালজ্ঞকে সে হলে ঘটনা না বলিয়া
ধিতে হইবে যে, “আমি যা বলিব, তাহার বিপরীত কবিবে”। সে হলে যে
ত্রিকালজ্ঞ ঘটনা বলিতে পারিব না, তাহার কারণ এই যে, সেই কার্য-
কারণের শেষ কাবণ ত্রিকালজ্ঞের নিষ কর্ম অর্থাৎ “যাবে” কি “যাবে না”
এইকপ বলা। যে কর্ম আমি কবিতে পারি বা ইচ্ছা করিলে না কবিতে
পারি, তাহা কবিব কি না, ইহা কার্য-কারণ-কাননসূত্র ভবিষ্য জ্ঞানের বিষয়
নহে, অবশ্য নিজের পক্ষে। অতএব উপরোক্ত হলে ঘটনা যখন স্বেচ্ছকর্মের
উপর নির্ভর কবিত্বেছে, তখন তাহা ভবিষ্যৎকল্পে ঘোষ নহে। অর্থাৎ
“আমি (পোচ নিনিট পরে) হাত তুলিব কি না” একপ কর্ম ভবিষ্যৎকল্পের বিষয়
এব, বর্তমানে হিব কর্তব্য-বিষয়, অবশ্য নিজের কাছে। স্বতন্ত্র যে ঘটনা
ন্যজ্ঞকর্মের উপর নির্ভর করে, সে হলে সেই বাক্তিক কাছে ঐক্যপ্রকারে
ত্রিকালজ্ঞানের নিয়মের বাচ্য হয়। তজ্জন্য স্বেচ্ছাধ্য কৈবল্য মোক্ষ কোন
পুরুষের নিজের কাছে ভবিষ্যকপে গুরিত হইতে পারে না। অন্য পুরুষ
অবশ্য নিচয় কবিতে পারে। তাব-কারণ হইতে তাব-কার্য হইবে,
তজ্জন্য কার্য-কারণ-পৰম্পরা-ক্রমে অতীত সাম্বাং কবিতে যাইয়া ঘোষিগণ
কখনও সংসারের অভাব বা আদিতে যাইতে পারেন না। তজ্জন্য সামাব
অন্মাদি।

১২। সমাধি-সিদ্ধির ধারা আব বেমন অব্যাহত হয়, ত্রিয়াশক্তিও সেই-
ক্রম অব্যাহত হয়। সাধেবণ অবহৃত দেখা যাব, তুমি ইচ্ছা করিলে, আব

अमनि तोमार दाढ़ उठिल । इहा यदि हिरचिते पर्यालोचना वर, ताहा हैलेण आश्चर्य हैवे ये, इছा किस्मे तोमार ३ सेर भाँड़ी दाढ़ के छुलिए । एकटू इनकपे देखिल आनिते पाना याह दे, हत्तह उत्तेजना ! यज्ञेर मर्षदेशे धाकिया इछा कोन अज्ञातप्रकारे हत्तके तोले । यह देव उडतउठानि भाववत्तानि साधारण धर्म युक्त नात्र अद्वा अत्तेव, ताहना निकट इहा असाध नमहा । आमरा सांख्यासिद्धान्ते दे 'इयाहिवे इहा ये जातीय, वाह 'अड़ ओ सेह जातीय, एकप्रकार उद्योग एकटौ भाद्रह्यं ७ एकटौ ग्राह । कठिन कोनलग्न अहृति समउ उडधर्म एक एव प्रकार लोगह, एकाव उत्तिक अभिमान आहे, याहा आमाव अभिमानके उत्तिक दरहे । 'उत्तवा' सेह वाह अभिमान-उद्योग तिम तिमप्रकार उद्येक हहिते कठिन कोमलानि धर्म उहूत हय । वाह वा भूतानि अभिमानेर तिम तिम प्रकार चांगलाई नानाप्रकार वाहधर्म्मेर शक्तप ॥ । आमादेव कवयशक्तिरप अलि

* आधुनिक बैज्ञानिकगण थोरे धीरे उद्यगः प्राचीन वार्षनिकगणकर्त्तुक विवृत वह उद्येव निष्टेवर्ती हैत्येहम् । Nicola Tesla नामक अग्निक बैज्ञानिकेर निहोकृत उत्तिक हहिते उहा प्लै युक्त याह । 'According to the adopted theory first clearly formulated by Lord Kelvin all matter is composed of a primary substance of inconceivable tenuity vaguely designated by the word ether. The atom of an elementary body is differentiated from the rest of the substance, which fills all space by movement as a small whirl of water would be in a calm lake. All matter then is merely whirling ether. By being set in motion at ether becomes matter perceptible to our senses the movement arrested the primary substance reverts to its normal state and becomes imperceptible.' This theory of the constitution of matter is not merely a beautiful conception, which in its essence is contained in the old philosophy of the Vedas but a physical truth. Then, if ether whirl be shattered by impact or slowed down and arrested by cold, any material whatever it be would vanish into seeming nothingness and conversely if the ether be set in movement by some force, matter would again form. Thus by the help of a refrigerating machine

ଦାରା ଅଭିହତ ହେଉଥାଏ ବୋଧ ଉତ୍ପାଦନ, କବେ, ଏବଂ ଯାହା ପ୍ରସରିତ, ତାହା ନିଯନ୍ତ୍ରିତ ନେଇ ବାହୁ ଚାଙ୍ଗଲେ ଉପସଂକ୍ରାନ୍ତ ବା ନିଲିତ ହେଇତେହେ । ନେଇ ନିଲିତ ବା ଉପସଂକ୍ରାନ୍ତ ଅବହାଇ ଧାରକ ଅଭିମାନ । ଇହାରାଇ ଅର୍ଥା, ଅବୃତ୍ତି ଓ ହିତି ନାମକ ଅନ୍ତଃକ୍ରମେର ମୂଳ ଦୟାତ୍ମକ । ସାଧାରଣ ଅବହାଇ ଆମାଦେର ଶରୀରେ-
ଜ୍ଞାନାୟକ ଅଭିମାନ ସହୀର୍ଣ୍ଣ ଏକ ଭାବେ ବାହେର ସହିତ ନିଲିତ । ଅର୍ଥାଂ ଆମାଦେର ଶରୀରକେ ଧାରଣ, ଚାଲନ ଓ ଶରୀର ସମ୍ବିନ୍ଦ୍ରିୟ ବିବନ୍ଦେର ଶରୀର, ଏହି କହିବାରେ ସହୀର୍ଣ୍ଣ ଭାବମାତ୍ରେ ଅବହିତ । ମେଷ୍ଟେରିଜ୍‌ନ୍, ମେରାର୍ଡିଆଲ, ପରଚିତଜ୍ଞତା (Thought reading) ନାମକ ଫୁଜ ନିଜିତେ ଅପବେର ଶରୀର ସେହାପୂର୍ବକ ଚାଲନ ଓ ଅସାଧାରଣ ଶରୀର ପ୍ରଭାବ ହୁଏ ହୁଏ । ମହାଭାବତେବ ବିପୁଲେ-
ପାଖ୍ୟାମେ ଆଛେ, ବିପୁଲ ସୀର ଗୁରୁପର୍ବୀକେ ଆବିଷ୍ଟ କରିଯା ତାହାର ମୁୟ ଦିଯା
ନିଜ କଥା ବଳାଇଯାଇଲେ । ପୂର୍ବେ ଦେଖାନ ହେଇଥାଏ, ନମାଧି-ବଳେ ଇତ୍ତିର,
ଶକ୍ତି ନକଳକେ ମର୍ମରକ୍ଷପେ ମୂଳ-ଶରୀର ନିରପେକ୍ଷ କରିଯା ଯାଏ ଏବଂ ଯଥେହୁ
ନିଯୋଜିତ କରିଯା ଯାଏ । ଏଥିନ ଯେମନ କେବଳମାତ୍ର ଶରୀରେର ଚାଲକ ବ୍ୟକ୍ତି
ଚାଲନ କରିତେ ପାରା ଯାଏ, ତଥିନ ନମତ ପ୍ରଯକ୍ଷକେ ହେଇରଣ୍ଡେ ଚାଲିତ କରିଯା ଯାଇବେ ।
ଏହି ପିଲି ବାହୁମନ୍ୟରେ ଅଧାନତଃ ହୁଇଏକାର, ଭୂତବଶିହ ଓ ତମାତବଶିହ ।
ନୀଳ-ପୀତାଦି ଭୂତଶ୍ଵରେର ଉପର ଆଧିପତ୍ୟ, ସନ୍ଦାରୀ ଜ୍ଵଯେର ଆକାରାଦି ଓ
କାର୍ତ୍ତିଯାଦି ଧର୍ମ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କରିଯା ଯାଏ, ତାହା ମହାଭୂତବଶିହ (ଏବଂ ଭୌତିକ-
ବଶିହ) । ଆଏ ଯାହା ଦୀର୍ଘ ନୀଳକେ ପୀତ ବା ପୀତକେ ରକ୍ତ ଇତ୍ୟାଦିକପେ ପରିବର୍ତ୍ତନ
କରିଯା ଯାଏ, ତାହା ତମାତବଶିହ । ଅଲୋକିକ ଶକ୍ତିର ଚରମ ପ୍ରକ୍ରିତିବଶିହ, ତମାରୀ
ଭୂତ ଓ ଇତ୍ତିରକେ ସେହେଜକପ-ପ୍ରକ୍ରିତି କରିଯା ନିର୍ଧାର କରିଯା ଯାଏ । ଏକଣେ
ଏକଟା ଉଦ୍‌ଦ୍ଦୟାରଣ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଯା ଯାଇବା । ଯୋଗହତେ ଆଛେ, (ନମାଧିର ଦୀର୍ଘ) ଉଦାନ
ଅର କରିଲେ ଶରୀର ଲାଗୁ ହୁଏ । ଗ୍ରହମଧ୍ୟ ଓ ସାଂଖ୍ୟୀର ପ୍ରାପ୍ତବେ ଅଦ୍ୟିତବେ

* Miss Chando Leigh Hunt ଓ ଏବଂ Animal Magnetism-ନାମରେ ହୁଅଥାଏ
ଏ ନିରିଦ୍ୟ ପିଲା ହେବ ଯେ, Baron Du Potet ନାମକ ଅନ୍ତଃକ୍ରମେ ରେମ୍ବେରିକ-ଶକ୍ତି ମର୍ମର
ଏକରମ ଫୁଲନିର କବନ କଥିନ ଏକଥିନ ଶକ୍ତି ଆହୁର୍ତ୍ତ ହେବ ଯେ, ତିନି ଦେଇ ହେଇ କୁଳିବାର
ହେଇଥାଏ କରିଯା ଆପନି କୁଳିଯା ଦାଇତ । ଏକରମ କାହାକୀ ଏକଥିନ ଇତ୍ୟାଦିକ
ଶକ୍ତିର ଦୋଷକ ହିନ୍ଦି କରିଯା ଦିବର ବା ଦେଇ ଅବକ୍ଷେତ୍ର କରିଯାଇ କରିଯାଇ କରିଯାଇ ।
ଇହା ଏକରମ ହେଇଥାଏ ଶକ୍ତି ପାଦ-ଶରୀର ଯା 'ଦ୍ୱ' ଅବଶ ହେଇଥାଏ କରି ଦାଇ ।

হইয়াছে বে, উদান শরীরের ধাতুমধ্যস্থ বোধজনক। বোধ সকল শরীরের সর্বত্ত্বান্ব হইতে উথিত হইয়া উর্জে সম্পত্তি বোধ-ত্বানে যাইতেছে। অতএব উদান ধান করিতে হইলে সর্বশব্দের অন্তঃস্থল হইতে এক ধারা উর্জে যাইতেছে, এইস্থলে বোধ করিতে হব। সর্বশব্দব্যাপী সেই উর্জাধারা তাখানাতে সমাহিত হইলে অভিমান শক্তি শব্দের-ধাতুতে উপসংক্ষান্ত হইয়া তাখাদের (গুরু প্রভৃতি অভিভূত কবিয়া) প্রকৃতি পরিবর্তন করিয়া শরীরকে উখানবৈম-প্রভৃতি বা লম্বু বরে। অর্থাৎ শব্দের ধাতুর পৃথিবীর অভিমুখে গমনকল্প বে করিয়া আছে, উর্জাভিমুখ-ক্রিয়াশীল অভিমানের উপনংক্রান্তিল ধারা তাহা অভিভূত ও অবৌনীকৃত হব, তাখাতেই শরীর লম্বু হয় ॥

১। অগতের সমস্ত ধন্তেই অলোকিক জ্ঞান ও শক্তির উপর অতিপিত। সনাতন ধর্মের ত কথাই নাই। বৌদ্ধধর্মের প্রসারণ অলোকিক শক্তি-প্রদর্শনে নাধিত হইয়াছিল। অটল-কাণ্ঠপ, বিদ্যার-গ্রাহা প্রভৃতির পরিবর্তন অলোকিক শক্তি-প্রদর্শন করিয়া সাধিত হইয়াছিল। খৃষ্টান মুসলমানাদি ধর্মের অবর্তকগণ অলোকিক শক্তি-প্রদর্শন করিয়া অচুচর-সংগ্রহ করিয়াছেন। সর্বধর্মপ্রমিজ সেই অলোকিক শক্তি কিন্তু কিন্তু হয় ও কেন হয়, তাহা বোগশাস্ত্রে ভাগবান् পতঞ্জলি স্মারক গুরুত্বপূর্ণক বিশিষ্ট গিয়াছেন। সেই বিদ্যুত বিষয়ের সমস্ত তত্ত্ব এই গুড়-ওই মধ্যে বলা সম্ভবপ্র নহে। ইহা পাঠ করিয়া পাঠকের জিজ্ঞাসা উদ্বোধিত হইলে তিনি যদি বোগশাস্ত্রের মুগ্ধীর অলোচনা করেন, তবে তাহার সমস্ত তত্ত্বই বিদ্যুত হইবে।

* শাহরা মুখোজ্জে "Eddies in ether"-গৰ্ভে বাহুতচ কমনি করিতে পারেন, তাখাদের এ বিষয় বুঝা তত কঠিন হইবে না। শরীরের উচ্চ মাংসাদি সমস্তই বিশেষ বিশেষকার "Eddies in ether", তাখারা বর্তবানের আদাদের শক্তি বিশেবের ধারা বিষ্ণুত হইয়া রহিয়াছে। সেই বিশেষ-শক্তি নাধারণ অবস্থার একমাত্রভাবে সেই "Eddies in ether"এক উপর প্রযুক্ত রহিয়াছে। Etherএর ক্রিয়া সমাক কৃত করিলে বাহুতচ ঘূর্ণ হইয়া যাইবে, যাই সেই ক্রিয়া বিশেষকারে কৃত অধ্যয়া উত্তোল করিলে অর্থ নয় বা তত বা পাইবার্থিত হইয়া থাইবে। অতএব প্রাপ্তত ও অব্যাহত শক্তির ধারা ইতু মাংসাদিগণ "Eddies in ether"কে লক্ষ তাণ্ডা-পূর্ণক আরাদে করিলে পরীক লম্বু হইতে পারিবে। আরাদের নিছিটেও এই কারণ কথম কখন শরীর লম্বু হব।

ମାନସେର ଇତିହାସ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରିଲେ ଦେଖା ଯାଉ ଯେ, ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଆଚୀନ ମାଂଧ୍ୟନମ୍ବ ହିତେ ସର୍ବ ଜଗଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଧର୍ମନୌତି ପ୍ରାଣ ହିବାଛେ । ଅନାଧାରଣ ଶର୍ତ୍ତି-ଶାଳୀ ପୁରୁଷେ ବିଦ୍ୟାମ ଅତି ଆଚୀନ କାଳ ହିତେ ମାନସ-ମନାଙ୍କେ ପ୍ରଚଲିତ ଆଛେ । ତାହାର ସ୍ଵର୍ଗପତନ-ନିର୍ଣ୍ଣୟରେ ଜଣ୍ଠ ଆଦୋ ସାଂଖ୍ୟଗଣୀ ଶୁଭାର୍ଜିତ ସୁକ୍ଷମ ଅବଲମ୍ବନ କରେନ । ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଦୈଖ୍ୟରେ ଓ ଜଗତକାରଣେର ପ୍ରକ୍ରିୟା ପରିବର୍ତ୍ତନ କରୁଥିଲେ ଧର୍ମନୌତିର ଆଚରଣ କରେ । ସାର୍ଵଜନୀନ ମୈଆଁ, କୃତ୍ତବ୍ୟା, ମୁଦ୍ରିତା ଏବଂ ଅପର୍କର୍ତ୍ତ ହିବାଓ ଦ୍ରୋହତ୍ୟାଗ (ଉପେକ୍ଷା) ପ୍ରଭୃତି ଶ୍ରେଷ୍ଠନୌତି ସକଳ ଆଦୋ ସାଂଖ୍ୟ-ଗଣ ବା ମୁମ୍ବୁକୁ ଧ୍ୟାନ ଆଚରଣ କରିବେନ । କିନ୍ତୁ ତାଦ୍ଵାନ ମୌତିଥ ପୂର୍ଣ୍ଣଚର୍ଚ୍ଛାନ୍ତର କରିଲେ କୈବଲ୍ୟେର ମନ୍ତ୍ରାବନା ମୋଟେଇ ଥାକେ ନା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୌକ୍ଷୟରେ ସାଂଖ୍ୟୋର ଉପର ହୁଅପିତ । ତ୍ରିପିଟିକେର ଆଦିମ ଧର୍ମନୌତି ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରିଲେ ସାଂଖ୍ୟୀର କୈବଲ୍ୟ ସହିତ କୌନ୍ସି ପାର୍ଥକ୍ୟ ଲକ୍ଷିତ ହେ ନା । ଅର୍ଥ ଘୋଷାଦି ପରାଚୀନ ପ୍ରତିକାରଗଣ ବୌଧିଦ୍ୱୟର ମୁଖେ ଅବଶ୍ୟ ନିଜ ନିଜ ହତି ବଲାଇବାଛେନ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ପ୍ରଧାନତଃ କିରାପେ ଶାନ୍ତି ହୁଏ, ତାହାରଇ ଉପଦେଶ କରିଯା ଶିଳ୍ପାଛିଲେ, ଆଧୀକ୍ଷିକୀ ବା Metaphysics ମସକେ କିଛି ବଲେନ ନାହିଁ । ବସ୍ତୁତଃ ବୁଦ୍ଧଦେବ ସାଂଖ୍ୟମତ୍ତକେ ସାଧାରଣ ଗୋଚର କରିଯା ଗିଯାଛେନ । ସାଧାରଣେର ଜଣ୍ଠ ଆଧୀକ୍ଷିକୀ ବିଶ୍ୱାର ଅବତାରଣା ମୋଟେଇ ଉପଯୋଗୀ ନହେ । ଦେବନ ଅସୁନୀତିନ କାଳେ ଶିଳ୍ପଗଣ ଅବତାର ନିଷ୍ଠାଗ କରେ ଓ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ସକ୍ଷୀଯ ଶ୍ଵର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ, ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୌକ୍ଷୟର ଲେଇକପ କରିଯା ଗିଯାଛେନ ଓ ପରମପାଦ ବିବାଦ କୁରିଯା ନାନା ଦର୍ଶନେର ହଟି କରିଯା ଗିଯାଛେନ । କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ-ପରମପାଦ ଅଗତେନ ଉତ୍ସବ-ମୟ, କର୍ମ, ସଂହିତି, ବାହେବ ହୃଦୟଧିକ୍ୟ, ଚିତ୍ତନିରୋଧ ("ନିର୍ବିକାଳା ଭୁବତେ ସେବନିତିତା" ପ୍ରଜ୍ଞା-ପାଦମିତା), କୈବଲ୍ୟ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ଵର ନୈତ୍ୟାଦି ସାଧନ ଓ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆନ୍ତରମ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ମୁଗ୍ଧ ବିଦ୍ୟରେ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପୂର୍ବତନ ସାଂଖ୍ୟୋର (ଏବଂ ଉପନିଷଦ ଧର୍ମର) ନିକଟ ରଖି । ଶ୍ରୀକଣାନ୍ତେର ଓ ବୌଦ୍ଧ ଦୃତଗଣେର ବାରା ପାଞ୍ଚାତ୍ୟ ଦେଶେ ଶ୍ରେଷ୍ଠତମ ଧର୍ମନୌତି ସକଳ ପ୍ରସାରିତ ହୁଏ । ସହାରାଦ ଅଶୋକେର ଶିଳ୍ପାଲିପିତେ ଆଛେ, ତିନି 'ଅନ୍ତିରୋକ'-ନାମକ ଯୋନ ବା ଶ୍ରୀକ ନନ୍ଦପତିର ନିକଟ (ଧର୍ମ-ଲେଖକୀୟ) ଦୂତ ପ୍ରେସ୍‌ର କରିଲେନ । ଅନ୍ତିରୋକ ବା Antiochus ଶିରିଯା ଦେଶେର ଅଧିଗ ଛିଲେ । ଆଶେଷ-ଆଶାରେର ଦେମାନୀ ସିନିଟିକସ ନିକ୍ଷେତ୍ର ଦିନିଯାମ ଆଦ୍ୟଯାପନ କରେନ । ତାହାର

বংশধর “অন্তিযোক” অশোকের সমসাময়িক (খৃঃ পৃঃ ২৪৬) ছিলেন। এইজনে
ভাবতীয় ধর্মনীতি এনিয়া মাইনর দেশে প্রচারিত হয় ও গর্বে খৃষ্টিকৃতক
সেমেটিক-জ্ঞাতীয়দের প্রাচীন ধর্ম সুসংহত হয়। খৃষ্টিকৃত যে নথাব
হয়, তাহাতে বৈশ্যাংকি প্রের্ণ ধর্মনীতি এবং ভগবৎপ্রেম বা Devotion এই দুই
বিশেষ। কিন্তু এই দুই খৃষ্টের নবোঙ্গাবিত নহে, পূর্বেই ভাবত হইতে
পিয়াছিল। বস্তুতঃ ধর্মপ্রবর্তনিভাগণ প্রায়ই নৃতন কিছুর উত্তৰ করিয়া যান
না, কিন্তু বর্তমান ধর্মনীতির নব্যকৃ আচরণ করিয়াই অসাধারণ লাভ করেন;
ইহা সম্প্রদায়কগণের অরণ রাখা কর্তব্য। সমাধির অসাধারণ শক্তির বিষয়ও
বৃষ্ট অবগত ছিলেন। “যদি তোমার সৰ্বপের ভাব অভ্যন্তর মাঝে ‘কেবল’
ধাকে, তবে তুমি যদি পর্যবেক্ষণে সরিতে বল, তবে তাহা সরিবে,” খৃষ্টের এই
উক্তি এবং তাহার অলৌকিক-শক্তি-প্রদর্শন হইতে ইহা জানা যায়।
S. Beal চৈনীয় বুদ্ধচরিতের অনুবাদগ্রহে বলিয়াছেন, গ্রাহণ যাহাকে
‘কেবল’ বলে, তাহাকে বৌদ্ধগ্রন্থ সনাধি বলে। অতএব অগত্যের সমস্ত প্রধান
ধর্মসম্প্রদায় সমস্ত শুভতর বিষয়ে প্রাচীন সাংখ্য ও যোগের নিকট খৃণী।

তত্ত্বসাধনের বিশ্লেষ ও সমবায় প্রক্রিয়া।

(অনুলোম ও বিলোম প্রণালীর মুক্তি।)

১৪। সাংখ্যত শালোক এহে সংক্ষেপে তব সকল প্রতিপাদিত হইয়াছে।
তাহাতে বিশ্লেষ ও সমবায় প্রণালীর মুক্তি (Analytical and Synthetical
Method) একত্র বিলাইয়া উপপাদিত হইয়াছে। পাঠকগণের বোধ-
নৌকর্যার্থ এখানে সংক্ষেপে পৃথক্কৃতে এই দুই প্রণালীর দ্বারা তব সকল
উপদয় করিয়া দেখান বাইতেছে।

অনুলোম বা বিশ্লেষপ্রণালী (ANALYSIS)।

১৫। ধাতু, পার্শ্বণ, অল, বাতাস প্রভৃতির নাম তোতিক জ্ঞব্য। শব্দ,
স্পর্শ, রূপ, রস ও পক্ষ, এই পাচটো শৃণপুরঃসর আবদ্ধা তোতিক জ্ঞব্য জ্ঞাত
হই। যথিচ ক্রিয়া ও জড়জ্ঞতা মানক অগত্য ছইপ্রকারের ধর্ম তোতিক
সংযোগে পাওয়া যায়, তথাপি তাহারা শব্দাদি-ধর্মের অঙ্গগতভাবেই বুঝ হয়।

ধৰ্মস্থৃত কোন বাহ্যিক কল্পনায় হইতে পাবে না। অতএব আপাততঃ বাহ্যিকার আশ্রয়ীভূত পদার্থকে, অঙ্গের বা অকল্পনায় বলিতে হইবে। পরে উহার যত্নপ নিরূপণীয় (১১৭ পৃষ্ঠ দ্রষ্টব্য)।

১৭। যাহার 'দ্বাৰা আনুৱা বাহ্যিক ব্যবহার কৰি, তাহার নাম বাহ্যিক কৰণ। তাহারা ত্ৰিবিধি; জ্ঞানেন্দ্ৰিয়, কৰ্মেন্দ্ৰিয় ও প্ৰাণ। জ্ঞানেন্দ্ৰিয়ের দ্বাৰা জ্ঞেয়ুক্তপে, কৰ্মেন্দ্ৰিয়ের দ্বাৰা কাৰ্যাকৰ্ত্তপে ও প্ৰাণ সকলেৰ দ্বাৰা। ধৰ্ম্য-কৰ্ত্তপে বাহ্যিক ব্যবহৃত হয়। জ্ঞানেন্দ্ৰিয় পঞ্চ—কৰ্ণ, বৰু, চক্ৰ, ইমনা, নাম। কৰ্মেন্দ্ৰিয় পঞ্চ—বাক্ত, পাণি, পাদ, পায়, উপহ। প্ৰাণও পঞ্চ, যথা—প্ৰাণ, উদান, ধ্যান, অপান ও সনান। জ্ঞানেন্দ্ৰিয়ের শব্দাদি' বিষয়ের নাম জ্ঞেয়বিষয়। বাক্যাদি বিষয়ের নাম কাৰ্য্য-বিষয়। বাহুভূত বোধাধিষ্ঠানাদি পঞ্চ শাৰীৰিকাংশগণ প্ৰাণেৰ ধৰ্ম্য-বিষয় (৪৯ পৃষ্ঠ দ্রষ্টব্য)।

১৮। বাহ কৰণ ব্যতীত আৱও একপ্ৰকাৰ কৰণ পাওয়া যাব। তাহা বাহেৰ সহিত সাক্ষাৎভাবে সম্বন্ধ নহে। তাহা অভ্যন্তরে থাকিয়া বাহ-কৰণার্পিত বিবৃত ব্যবহার কৰে। যেমন চিন্তা, উহা অন্তরেই কৃত হয়, কিন্তু বাহ-কৰণার্পিত গো-ষটাদি বিষয় নইয়াই কৃত হয়। বাহ-বিষয় ব্যবহার-কাৰি সেই আনুৱ কৰণেৰ নাম চিন্ত। চিন্ত নিয়ন্তৰিত হইয়া থাইতেছে। সেই এক একটা চিৰ-পৱিত্ৰাদেৰ নাম বৃত্তি। অতএব চিন্ত বৃত্তিমূলেৰ সমষ্টিযত্নপ হইল। চিন্তেৰ বৃত্তি সকল ছই-প্ৰকাৰ, শক্তি-বৃত্তি ও অবহা-বৃত্তি। যাহাৰ দ্বাৰা কিম্বা হৰ, তাহাৰ নাম শক্তি বৃত্তি, আৱ জিহ্বাকালে যে ভাবে চিন্তেৰ অবহান হৰ, তাহাৰ নাম অবহা-বৃত্তি। অনাণাদি পঞ্চপ্ৰকাৰ মূল শক্তি-বৃত্তি আছে (তাহাদেৱ ভেদ ও লক্ষণ ২৩৩৫ পৃষ্ঠ দ্রষ্টব্য)। অপৰ সম্বন্ধ বৃত্তিই তাহাদেৱ অস্তৰ্গত। তাহারা যথা—প্ৰমাণ, অনুভৱ, চেষ্টা, বিকল্প ও বৃত্তি। অবহা-বৃত্তি যথা—সুখ, দুঃখ, মোহ; বোগ, বেৰ, অভিনিবেশ, আগ্ৰহ, ব্ৰথ, নিৰ্জা (৩৬৩১ পৃষ্ঠ দ্রষ্টব্য)।

১৯। চিন্ত ও সম্বন্ধ বাহ-কৰণেৰ^১ মধ্যে প্ৰথা, প্ৰবৃত্তি ও দ্বিতি অথবা বোধ, কিম্বা ও দ্বিতি (ধাৰণবৃত্তি) সামাজিকাদে আপন হওয়া যাব। যে কোন কৰণবৃত্তি বা চিন্তবৃত্তি দেখ, তাহাতে এককৰ্ত্তব্য না একনকৰ্ত্তব্য বোধ, কিম্বা ও দ্বিতি পাইবে। অতএব তিনি ভিৰ কৰণ ও চিন্তবৃত্তি সকল সেই প্ৰথা, প্ৰবৃত্তি ও দ্বিতিৰ ভিৰ ভিৰ অকল্পনাত সংযোগস্বাত্ৰ হইল। বোধ, কিম্বা ও

ধাৰণাপূৰ্বকি আসে। অৱশ্য, ক্ৰিয়া ও হিতি দ্বারা বৃক্ষ হইতে প্ৰাণ পৰ্যাপ্ত সমস্ত কৰণশক্তিতে আৱ কিছুই পাওয়া যায় না।

২০। অন্তঃকৰণেৰ বৃত্তি সকল দেশব্যাপী নহে, তাহাৰা কালব্যাপী। ইচ্ছা ক্রোধাদিৰ দৈৰ্ঘ্য অস্থাদি নাই, তাহাৰা কতককাল ব্যাপিয়া চিত্তে থাকে মাত্ৰ। বাহ্যিকিয়া যেমন দেশান্তর প্ৰাপ্যমানতা, আন্তঃকৰণক্ৰিয়া সেই-কৃপ কালান্তৰ-প্ৰাপ্যমানতা, অৰ্থাৎ অন্তঃকৰণেৰ ক্ৰিয়াকালে বৃত্তি সকল পৰ পৰ কালে অবস্থিত হয়, পৰ পৰ দেশে নহে। অতএব কালব্যাপী ক্ৰিয়া অন্তঃকৰণেৰ ধৰ্ম হইল, দেশব্যাপী ক্ৰিয়া বাহ্যজ্ঞব্যেৰ ধৰ্ম হইল।

আমৰা পূৰ্বে দেখাইয়াছি যে, বাহ্যজ্ঞ্য (ভূত ও তন্মাত্র) বিশ্লেষ কৰিয়া কৃপ ইন্দোশ্যুন্ত এক মূলাধাৰ পদার্থেৰ ক্ৰিয়ামাত্ৰ পাই, যে ক্ৰিয়া ইন্দ্ৰিয়গণকে উত্ত্ৰিক কৰিলে কৃপবসানি জ্ঞান হয়। কৃপ ইন্দোদি ব্যতীত বিভাগজ্ঞান থাকিতে পাবে না। বিভাগ ও কৃপাদি জ্ঞান অবিভাগ্যী, অৰ্থাৎ একটী থাকিলে আৱ একটী থাকিবে, একটী না থাকিলে আৱ একটী থাকিবে না। বাহ্যজ্ঞব্যেৰ মূলভাৱ কৃপবসানিশ্যুন্ত, স্বতন্ত্ৰ বিভাগশ্যুন্ত, কিন্তু তাহা ক্ৰিয়াশীল। অতএব বাহ্যন্ত-অৰ্থ বিভাগশ্যুন্ত অথচ ক্ৰিয়াশূন্ত পদাৰ্থ হইল। উপৰে সিদ্ধ হইয়াছে যে, অন্তঃকৰণজ্ঞব্যেই বিভাগশ্যুন্ত ক্ৰিয়া সম্ভব হয়। অতএব বাহ্যৰ মূলভাৱ অন্তঃকৰণজ্ঞাতীয় পদাৰ্থ হইল। সেই বাহ জগতেৰ মূলাধাৰ অন্তঃকৰণ বে পুৰুষেৰ, তঁহাৰ নাম বিৱাটু পুৰুষ। (৬১ পৃষ্ঠ ও ৬৭। ১০৯ পৃষ্ঠ অৰ্থব্য।)

ইন্দ্ৰিয়জ্ঞপে পৱিণ্ড অন্তঃকৰণেৰ ক্ৰিয়া হইতে জ্ঞান হৈব। শব্দাদি বাহক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা ইন্দ্ৰিয়ক্ৰিয়া উত্ত্ৰিক হয়। সজ্ঞাতীয় বস্তুই পৱন্পৰেৰ উপৰ ক্ৰিয়া কৰিতে পাবে, তজ্জ্বল বাহ্যমূল অন্তঃকৰণজ্ঞাতীয় হইল। অন্তঃকৰণ ত্ৰিগোৱৰক, অতএব বাহ্যজ্ঞ্য (বাহ) মূলতঃ গ্ৰাহতাপন্ন বৈযোজ্যাতঃকৰণেৰ উপৰ বিবৰিতি) এবং আত্মৰ ভাৰ সকল, সমস্তই মূলতঃ ত্ৰিগোৱৰক বলিয়া সিদ্ধ হইল।

২১। বৃক্ষাদিতে শুণ সকলেৰ বৈযোগ্য বা নূনাদিকৰণে সংযোগ প্ৰদৰ্শিত হইয়াছে। বোৱ অৰ্থে ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা অন্তঃকৰণেৰ জ্ঞাতী বা

যে অস্তঃকরণ, তাহার এই অব্যক্তিগত নাম প্রকৃতি। এখনের নামা ও তদান্তর অস্তঃকরণ-লয় ছইশ্বরাবে হয় ; (১) নিবোধ-সমাধি-বলে ও (২) গ্রাম-লয়ে (৬৬ পৃষ্ঠা দ্রষ্টব্য)। ভাবপদার্থের অভাব অঙ্গায় বলিয়া এই অব্যক্তি প্রকৃতি অভাবকরণ নহে ; অতএব বাহু ও অধ্যায় ভাবে অব্যক্তকরণ চরণ স্থগ্ন অবহা সিন্ধ হইল।

২২। পূর্বে ব্যক্তভাবে মধ্যে আনিষ্টভাব যে প্রধান, তাহা উপপাদিত হইয়াছে। অস্তরে প্রতিনিয়ত যে পৱ পৱ বোধবৃত্তি সকল উঠিতেছে, তাহাদের সহিত এককরণ বোক্ত্বাত্যন্ত সমুদ্ধিত থাকে। কারণ বোকা ‘আনিষ্ট’ বাতীত বিষয়-বোধ অস্তুব। বোক্ত্বভাবে মধ্যে ছই-প্রকার বৈধ পাওয়া যাই, এক অনাঞ্চলিক, ‘আর এক আঞ্চলিক। অনাঞ্চলিক বৈষম্যের জিয়ার দ্বারা উদ্বিক্ত হইয়া বৃত্তিপ্রবাহকরণ যে পরিগমজ্ঞান বোধ বা জ্ঞানবৃত্তি হয়, তাহা অনাঞ্চলিক। আর অনাঞ্চলিক সহিত সংংৰোগ নাই থাকিলে (ওগুনাম্বে) বোধের যে স্বয়়কল্পে অবহান বা স্বক্ষপবোধ, তাহাই আঞ্চলিক, বা স্বপ্রকারণ, বা চৈতন্য, বা চিতি-শক্তি, বা চিত্। যদি বল,

নিরমিথিত মৃষ্টাদের দ্বারা সাংখ্যীন্তব বিভাগ-প্রণালী মূলকরণে বুঝা যাইবে। মনে কর, একটি পুরুষ হচ্ছিত বসে। তাহার তব একপে বিশেষণীয়, যথা—প্রথমতঃ তাহাতে যে মানবিক চিত্ত রহিয়াছে, তাহা মূলতঃ ফল, পুল, অঙ্গ, পত্র ও লতা প্রকরণ ; তবথেক ক্ষতক্ষণিতে মৃক্ষণের আধিক্য, ক্ষতক্ষণিতে মডের, ক্ষতকে খেতের আধিক্য। সেইকরণ আমাদের যতপ্রকার শক্তি আছে, তাহা এখনে বাহু হইতে বিভাগ করিয়া দেখিলে দেখিতে পাই, তাহারা তিনপ্রকার ; জ্ঞানেক্ষির, কল্পেক্ষির ও প্রাণ—প্রবাণ-ধিক, জ্ঞানাধিক ও হিত্যাধিক। আবার দেখি, তাহারা ফলাদিক প্রায় অতোকে পুরুষ প্রকাৰ। বদ্রের ফল পুলাদিকে বিভাগ করিয়া দেখিলে দেখি যে, তাহারা ক্ষতক্ষণিতে মৃত্যের (টোনা ও গড়েন) বিশেষ বিশেষপ্রকার সংহান-জেব দাত। স্তুতিগ্রন্থকে বিভাগ করিলে দেখা যাই, তাহারা ক্ষতক বেষ্টি খেত, ক্ষতক বেষ্টি রক্ত ও ক্ষতক বেষ্টি কুকু। পুরুষ তাহারা আবার তিন তাৰ, সেই তিন তাৰ আবার তিন বৰ্ণের, খেত, রক্ত ও কুকু। তবের দিকে দেখিলে দেখা যাই, বাহু করণগুলি সেইকরণ অস্তঃকরণত্বের বিশেষ বিশেষ পরিণাম বা সংহান ত্বের মাত্র। অস্তঃকরণত্বের আবার পুরুষ মৃদ্ধাধিক, অহং রচোধিক এবং বন : তথোধিক। কিন্তু বুদ্ধি, অহং ও বন : এই তিনে খেত, কুকু ও রক্ত এই সূত্র দিবাতীপ্র মৃত্যের প্রায় মূলতঃ নত, রক্ষণ ও ত্যোগে রহিয়াছে। খেত, রক্ত ও দুক্ত সূত্র যেমন সেই চিত্ত-বিচিত্র বদ্রের মূল উপাদান, সেইকরণ ওগুয়েও সমস্ত ক্রমেই মূল উপাদান।

গৈলে একই বোধ বাহ্যিক-কালে পরিচ্ছিন্ন হয় ও বাহ্যজ্ঞান অহিত হইলে অপরিচ্ছিন্ন হয়, অতএব স্বায়বোধ অস্ত ও পরিদানী হইল। নিম্নদিক্ষু হইতে চিতিশক্তিকে দেখিতে গেলে ঐক্য (অর্থাৎ বৃত্তিসাক্ষণ) দেখা যায় বটে, কিন্তু প্রকৃত পক্ষে তাহা নহে। বৃত্তিবোধ ও স্বায়বোধ অতঙ্ক ভাব। বাহ্যবোধ বা নির্জেকেই নিজে জান। কথন পরকে জানা হইতে পাবে না, বা পরকে জান। ভাব কথনও নিজেকে জানা হইতে পাবে না। অতএব স্বায়বোধ বা পুরুষ এবং বৃত্তিবোধ বা বুক্ষি একজনে অভীরুমান বিভিন্ন পদার্থ (পুরুষ তত্ত্বের বিশেষ বিবরণ ১১০ পৃঃ প্রষ্ঠা)। এইজনে বাহ্য ও আস্তর সমস্ত পদার্থ বিশেষ করিয়া দ্রুই চরম পদার্থে উপনীত হওয়া যায়, এক—পুরুষ, যাহা আমিত্বের প্রকৃত প্রকৃত, আব এক—প্রকৃতি বা অনাশুভাবের চরম প্রকৃত। অব্যক্ত ভাব পুনশ্চ বিশেষযোগ্য নহে এবং স্বায়বোধও নহে, অতএব তাহাদেল আব কাবণ নাই। যাহাল কাবণ নাই, তাহা অনাদি ও নিত্য বর্তমান পদার্থ। বিশেষপ্রণালীর দ্বারা এইজনে দ্রুই নিষ্কাবণ নিত্য পদার্থ সর্বভাবের মূলপ্রকৃত বলিয়া সিদ্ধ হইল।

বিলামি বা সমবায়প্রণালী (SIVATHEIS)।

২৩। অতঃপর সমবায়প্রণালীর দ্বারা অর্থাৎ পূর্বোপপত্র পুরুষ ও প্রকৃতি হইতে ফিল্মে সমস্ত আস্তর ও বাহ ভাব উৎপন্ন হয়, তাহা বিচারিত হই এইজন অত্যাব হইত এবং সেই পাও পৃষ্ঠের অভাবে বলি পাটের 'আবিহ' নাশ হইত, তাহা হইল পূর্ব নিয়ম বাধিত হইত। কার্যবিক উদ্বাহনের দ্বারা অস্মিন্ত নিয়মের অপরাধ হইতে পারে না। এইজন অস্মিন্তের ক্ষণে সকলের অতিরিক্ত, প্রত্যেক ক্ষণের লক্ষে তাহার নোরাহনি হয় বা, ইহা সিদ্ধ হইল।

অত্যন্তে শিক হইতে পুরুষ সিদ্ধ করিয়া দুর্বা সরল ও ইনিচার্জ কামক। চিত্তের বৈর্য হইলে যে কোন আস্তর বা বাহ বোধ অবলম্বন করিয়া থাকা যাব (১০ শৃষ্টি)। তথ্য লাল রূপ অবলম্বন করিয়া থান করিলে কেবলবাত জাজলামান লালক্ষণ রূপতে আছে বলিয়া প্রতীতি হইতে পাবে। সেইজন অস্তরে অস্তরে বিশেষজ্ঞে হিঁড়চিত্তের দ্বারা বিচার করিয়া 'আবিহ অত্যাবাজ অবলম্বন করিয়া সমাহিত হইলে কেবল যে জাজলামান 'আবিহ অত্যাবাজ থাকিবে কাহাই পৌত্র বোৰ।' বলিষ্ঠে পাই না, তথ্য কিছুই থাকিবে না। কাবণ শূন্যবস্থন করিয়া থান প্রযোজিত হয় মই আমিদাবলম্বন করিয়াই কয়া হইয়াছিল। চিক ক্ষক্ষিদ হিৰ কৰিতে পৰিয়া এইজন ভাবনা করিলে ইহা সিদ্ধ হয়।

ଗେଛେ । ଅତୋକ ଜୀବେଇ ଏହାତି ଓ ପୁରସ୍ତେର ମଧ୍ୟରେ ଭାବ ଦେଖା ଯାଉ, କାରଣ ତଥୀତିତ ଜୀବର ହିତେଇ ପାଇଁ ନା । ଏହାତି ଓ ପୁରସ୍ତ ଅନାଦି-ବିଦ୍ୟନାନ ମନ୍ଦାର୍ଥ ବଲିଆ ମେଇ ନଂମୋଗଭାବରେ ଅନାଦି । ପୁରସ୍ତଧ୍ୟାତି ବା ବାସ୍ତବୋଧ-ଭାବେ ଅବହାନ କରିଲେ ନଂମୋଗୋପନ କରନ୍ତାବି ବିନୌନ ହୁଏ । ଆବ କରନ୍ତାବି, ସାଙ୍ଗଭାବେ କ୍ରିୟାନ୍ଵିନ, ଧାକିଲେ (ଅର୍ଥାତ୍ ସଂମୋଗବିହାସ) ପୁରସ୍ତେର ବ୍ୱତ୍ତିନାକପ୍ର-ଅଭୀତି ହୁଏ । ପୁରସ୍ତଧ୍ୟାତି ହିଲେ ନଂମୋଗେର ଅଭାବ ଏବଂ ପୁରସ୍ତେର ଅଧ୍ୟାତି ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୱତ୍ତିନାକପ୍ରକଳ୍ପ ଅଧ୍ୟାତି ଧାକିଲେ ନଂମୋଗ ଓ ତଥକ୍ରିଆ ଦେଖା ବାବ ବଲିଆ ମେଇ ପୁରସ୍ତେର ଅଧ୍ୟାତି ବା ବିପରୀତ ଜାନ ବା ଅବିନ୍ୟାଇ ନଂ-ଦେଖେର ହେତୁ ବଲିତେ ହିବେ । ନଂମୋଗ ଯେବନ ଅନାଦି, ମେଇକଳ୍ପ ଅବିନ୍ୟାଃପ ଅନାଦି । ନଂମୋଗ ଅନାଦି ବଲିଆ ତତ୍ତ୍ଵନିତ ଜୀବଭାବ (କର୍ମାଦି ଅଭ୍ୟଦେଶ ମହିତ) ଅନାଦି । “ଧର୍ମୀ ନକଳେର ଅନାଦି ନଂମୋଗ ହେତୁ ଧୟମାତ୍ରେର ଅନାଦି-ନଂମୋଗ ଆଛେ,” ମହାଚନ୍ଦ୍ର ପକ୍ଷପନ୍ଥାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏ ବିଷୟେ ଏହି ଶୁଣି ଅର୍ଦ୍ଧନ କରିଛାହୁଁ । ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନାଦି କରନ୍ତ ନକଳେର ଲକ୍ଷ ଓ ଉତ୍ସପନ୍ତି କେବଳ ଅଭିତବ ଓ ପ୍ରାତିର୍ଭାବ ନାହିଁ । ଗୋପବନ ଏହିତେ ଆଛେ—“ଅବିନ୍ଦୀ ଏବ ବିଲୀରସ୍ତେ, ଅବି-ନ୍ଦୀ ଏବ ଉତ୍ସପନ୍ତେ” । ଶୁଣି ଦ୍ୱା—“ତୁମ୍ହା ତୁମ୍ହା ବିଲୀରସ୍ତେ” ଇତ୍ୟାଦି (ଶିତୋ) ।

୨୫ । ସାଙ୍ଗଭାବର ପୁରସ୍ତ ଓ ଏହାତିକଳ ହୁଇ କାରଣ । ଏକ ଅବିକାରୀ +

* ଅବିଦ୍ୟା କରେ ବିପରୀତଜାନ, ଜାନଭାବ ନାହେ । ଜାନ ନକଳ ବ୍ୱତ୍ତିନାକଳ, ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିପରୀତଜାନକଳ ନରୁହର ନାମ ଅବିଦ୍ୟା ହଲ । ଅନ୍ୟକରେ ବେଳପ ଅବିଦ୍ୟା ଆଛେ, ମେହିକଳ ବିଦ୍ୟା ବା ସଂକଳନାତିର ଦୀର୍ଘ ଆଛେ । ସାଙ୍ଗଭାବ ଅବିଦ୍ୟାର ପ୍ରୟୋଗ ହେତୁ ବ୍ୱତ୍ତିନାକଳାତିର ଧ୍ୟାନ ଆନ୍ତ୍ରିକ କାର୍ଯ୍ୟ ଆବଲ୍ୟେ ଦ୍ୱାରି ନକଳ ଏତ ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ସିତେ ଧାରେ ଯେ, ଅନ୍ତରାଳ ଅନନ୍ତର୍ଯ୍ୟବ୍ୟବ ହୁଏ । ନିମୋଧ ବଳେ ଧ୍ୟାନ ବା ସ୍ଵତ୍ତୁଗାଲକ ଅବଳ ବା ବାହୁଦିନ ଅବିଦ୍ୟା, ମନ୍ତ୍ରାହୁଦିନ ହିନ୍ଦୁନା କୈବଳ୍ୟ ହୁଏ ।

+ ଗୁରୁଧର୍ମରେ ଦ୍ୱାରା ହୁଏ ପୁରସ୍ତ ବା ଜୀବଭାବ ନିର୍ମିତକାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ । ପୁରସ୍ତାର୍ଥ କି, ତାହା ଉତ୍ସପ-କଳେ ବ୍ୱାଚ ଆବଶ୍ୟକ । ନାମାହତେ—ପୁରସ୍ତଧିତିର ଏକତିଃ ଅବତତେ । ଲେଖ ପୁରସ୍ତଧିତିର ହେତୁ ଏହାତି ଯେ ଶ୍ରେଣୀ ପାଇୟା ଏବର୍ତ୍ତିତ ହେ, ତାହାର ପୁରସ୍ତାର୍ଥ । ପୁରସ୍ତାର୍ଥ ଦୁଃଖକାର, ତୋଗ ଓ ଅଗର୍ବନ୍ଧ । ଏ ଉତ୍ସପରେ ତୋତ୍ତାବାନ୍ତ କୈବଳ୍ୟାର୍ଥ ଅବୃତ୍ତକ । ପୁରସ୍ତଧିତିର ଏହ ଦୁଇ ହେତୁ ବିଜାହ କରିଲେ ଏ ବିଷୟ ଶ୍ରଷ୍ଟ ହିବେ । ଆବି ଚିତ୍ର ଏହ ଲୀନ କରିଲେ ‘କୈବଳ ଆବ ହୁଏ । ମେଇ ଚିତ୍ରାବଳରେ ଦେଖ ଫଳ ‘ଆମାର’ କୈବଳ । ଲେ କମ ଚିତ୍ରାବିତେ ଅନ୍ତର ନା, କାରଣ ତାହାର ଲୀନ ହୁଏ । ତାହା ‘କୈବଳ ଆନିହେ’ ଶାଇଦା ଶ୍ୟାମନିତ ହୁଏ । ଅତ୍ୟନ୍ତ ନର୍ହି ଉତ୍ସପନ୍ତ ତୋତ୍ତା (ବୋଗତା ଯ) । ପୁରସ୍ତକେ ଦୋଷମଳେର

বোকা ঘোকার না করিলে কে তাহার তোক্তা হইবে ? বুক্সাদিয়া হইতে পাই না, কারণ তাহার মৌল হয়। বুক্সাদিয়া লহুই বদন বোক, তখন নিজেদের মধ্যে মূলহেতু বুক্সাদিয়া হইতে পারে না। হত্তরাং কৈবল্যের অন্য অবস্থার (এবং সেই কারণে তোকের অন্য অবস্থার) মূলহেতু পুরুষার্থ। পুরুষকে তোক্তা না বলিলে কাহার মোক ? তাহারও ফিছ বাবহা থাকে না। বুক্সাদিয়া নব চৃত্যা হয়। তজ্জন্ম বক্সাবহার পুরুষকে হথ ছান্দের অপারামার্থিক তোক্তা এবং কৈবল্যাবস্থায় শাশ্বতী পাদিয়া পারমার্থিক তোক্তা ঘোকার না করিলে বাহুলতা হয়। এই তোক্তাদের মুন্ড পুরুষের বহু ঘোকার্থা। অর্থাৎ যখন বেহ বৃক্ত কেহ মূল হিত্তাদিয়া বিনান্ত জাব দেখা যাই, তখন তাহাদের তোক্তা পুরুষ তিরিয়া, ইহা লাগবত ঘোকার্থা। যখন রাম ও শান মূল হইবে, তখন রাম ও শানের একপ বোধ হইবে নায়ে, আমরা এক হইয়া গেলাম। কারণ রাম শাশ্বতী সমষ্টি দৈত্য পদগৰ্ভকে জুলিয়া দেবল নিজেকে দেখিলে তবে মূল হইবে, এবং জ্ঞানও তক্ষণ করিলে মূল হইবে। যখন তাহাদের পরমার্থতঃ ‘এক হইয়া বাওয়া’ বোধ হওয়া অসম্ভব, তখন তাহারা যে এক হইবে একপ বিদিয়ার বিদ্যুমাত্রও অশান নাই। যদিতে পার, তাহারা যে বহ হইবে, একপও ত কোন অশান নাই। অবগু পারমার্থিক মৃষ্টিতে মোন মূল পুরুষ অবা বহ মূল পুরুষ সন্তু উপলভ্য করিবে না বটে কাহা সা খামতে তখন দেবল নিজেকেই ওহ বৃক্ত অনন্ত তিন্তাত্র দেখিবে, তবে বাবহারমৃষ্টিতে যে বহবের বিশেব কাবণ আছে এব বহ না বলিলে যে বিশেব দেব হয়, তাহা ন পৃষ্ঠ অবশিষ্ট হইবারাহে। কেহ বলিবেন এ বিষয়ে অতি ই অবান। কিন্তু আজ কখনও অপেরের বিধয় উপদেশ করেন না, আর অতাৰ্থ যে সা খাপকেও সুসন্ধান, তাহা ন পৃষ্ঠে অৱিদ্যা। অনেকে ‘বহ অমালি সন্তু অনন্তব’ বিদিয়া বিবেচনা করেন, কিন্তু কেন অমালি, তাহার কোন মুষ্টি দেখাইতে পাইলেন না। কেহ কেহ মৃষ্টান্ত দেন যে, ‘এক সূর্য যেমন বহ মালে আত্মিষ্ঠিত হয় এক পুরুষত তক্ষণ’, ইহা মৃষ্টান্তবাজি হত্তা, অমাল নহে। সূর্যোর মৃষ্টান্ত স খোরাত বহব-বিষয়তে দেন। উহীয়া বলেন ‘যেন্ন সূর্য মণ্ডল বহযুগ্ম অথচ এককণে অতীবনাম, পুরুষগণও তক্ষণ। এই এককণে অতীত হইলেও ব্যতুক; যহ বিষয়ের সমাবেশনাই। এতোক হাব হইতে সেই এক এক বৃষ দেখা যায়। আর এতোক হাব হইতে এক একটা দর্পণ দিয়া যদি এক হাবে সমষ্ট সূর্যাপতিবিদ্যকে উপন্যুপতি কেলা যাই তাহা হইলে তথাপ এক ইর্য হইবে। অতএব সূর্যকে একজ সমাবিষ্ট বহ বহ এককণ বিষন্মতি বলা যাইতে পারে, পুরুষও তক্ষণ। অনেকের পক্ষে মৃষ্টান্ত ব্যক্তি বুঝিয়ার আর উপায় নাই বটে, কিন্তু যাহারা সুস্মৃতিপে তব অবগত হইতে চান তাদুল প্রাপ্তকগণের নিকট অন্ধরোধ তাহারা যেন এইঘোকার পুল্প বিষয়ে বাহু মৃষ্টান্তকে অসম্ভবকণ না, আনিয়া ও ত্যাহা তাগ করিয়া সাক্ষাৎকারে উপলক্ষ্য করিত’ চেষ্টা করেন। আহত এক বিষয় অৰ্টেব্য। সমগ্ৰশব্দের পক্ষে অর্থাৎ সোজাসাধনের পক্ষে পুরুষের বহবাব বা একইবাব ইহাত সধ্যে যে কোন ব্যৱহৃত কুল উপযোগী। উহার কোন

ନିଖିତକାର୍ଯ୍ୟ, ଆଏ ଏକ ବିଦ୍ୟାରୀ ଉପାଦାନକାର୍ଯ୍ୟ । ଏହି ବିବିଧ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଥାକାତେ ସାହୁଗାନେ ଐତିହ୍ୟ ଦେଖା ଯାଏ, ସଥା ପୁରୁଷାତ୍ମୀ ଏକାଶପୁଣ୍ଡିଲ, ଅନ୍ତରୀ ସଥି ହିତିଶ୍ଵଳ ଏବଂ ଉତ୍ସମକ୍ଷାମୀ କିମ୍ବାନେ ଭାବ (୧୫ ମୃଷ୍ଟ ମୁଠେବା) । ଏକମେ ଆଧ୍ୟତ୍ତିକ ସାହୁ କି ହଇବେ, ତାହା ଦେଖା ଯାଉକ । ଅନ୍ତରୀ ଅନାମ୍ବାତାବ, ମୋହର ଚୈତନ୍ୟର ସହିତ ସମ୍ମୂଳ ହଇଲେ ଅବଶ୍ୟ ଏହି ହଇବେ; ଅନାମ୍ବାବ ସହ ହେଉଥା ଅର୍ଥେ ତାହାର ବୋଧ ହେଉଥା ଅନ୍ତରୀ ଚେତନାବିଂ ହେଉଥା । ଅନ୍ତରୀରେ ବୋଧର ଅବିକାରୀ ହେତୁ, ଝୁମ୍ବା ଅନାମ୍ବାବୋଧ ତାହାତେ ଆରୋପିତ ହେଉ ଯାଏ । ଇହାତେ ‘ଆମି’ (ବୋକା କଟାଦିଯୁଦ୍ଧ) ଏକକମ୍ ଭାବ ଅର୍ଥାତ୍ ବୁଦ୍ଧି ହୁଏ । କାରଣରେ ଲିଙ୍ଗ, ଅତିର ବୁଦ୍ଧିତେ ଥିବାର ହେତୁ ଓ ଉପାଦାନ ଉତ୍ସରେ ଲିଙ୍ଗ ଧାରିବି କଥାରେ ଅନ୍ତରୀରେ ଆମିଜୁଦ୍ଧକମ୍ ଲିଙ୍ଗ ତାହାତେ ପାଇୟା ଯାଏ ଏବଂ ‘ବାହବୋଧ’ ବା ‘ଅନାମ୍ବାର ବୁଦ୍ଧଭାବ’ କମ୍ ଅଧିକତାର ଲିଙ୍ଗ ଓ ତାହାତେ ପାଇୟା ଯାଏ । ଆମି ଲିଙ୍ଗ ବୁଦ୍ଧିର ନାମ ବିନ ବା ଲିଙ୍ଗମାତ୍ର । ଆର ବୋଧ ଏବଂ ସନ୍ତ୍ଵା ଅବିନାୟତ ବା ଅଧିବେଳେବେ ବଲିଯା ତାହାର ନାମ ସତ୍ତମାତ୍ର ବା ସବ । ଅନାମ୍ବାବୋଧର ଆମିଜୁଦ୍ଧରେ ଆରୋପେର ନାମ ଉପଚାର । ଚୈତନ୍ୟର ଦିକ୍ ହିତେ ଇହା ବୁଦ୍ଧିଲେ ହହାକେ ଚିନ୍ମାୟା ବା ଚିନ୍ମାତେ ସେ ବଲେ । • ବାହବୋଧ ପ୍ରକାଶ ଆମିରେ ଯାଇୟା ଶେଷ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଶେଷ ଆମିର ବାହବୋଧଯକମ୍, ଝୁତରାଂ ତଥାଂ ଅନାମ୍ବାବୋଧର ଲାଗୁ ହୁଏ । ତଜ୍ଜନ୍ମ ଅନାମ୍ବାବୋଧ ଚକଳ ବା ପରିଣାମୀ । ଅର୍ଥାତ୍

ମାତ୍ରକେ ବୋକେର କୋନ ଜ୍ଞାତ ହେ ନା, କାରଣ ମୋକ୍ଷମାତ୍ରରେ କେବଳ ନିର୍ବେଳେ ଚିହ୍ନାତ ଶୁଣ ଅନନ୍ତ ବିନିଯୋଗାନ୍ତରେ ହୁଏ, ପର ବା ମମନ୍ତ ଅନାମ୍ବାର ଜ୍ଞାନରେ ହୁଏଇବେ । ଉତ୍ସ ଅଛେଇ ଏତୋକି କୌଣ ଚିନ୍ମାତ ଶୁଣ ଅନନ୍ତ, ଝୁତରାଂ ବୋକିବିଦ୍ୟରେ କୋନ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ ହେ ନା । କିନ୍ତୁ ଅଗର ତଥା ବୁଦ୍ଧିରାର ଜ୍ଞାନ ପୁରୁଷବିହାର ନୟମିକ ହ୍ୟାତ ।

* ଏବିଦ୍ୟରେ ବାହା ଉତ୍ସର୍ଥ ନା ଥାକାକେ ଉତ୍ସ ମୁଠାରେ (ଉତ୍ସର୍ଥ ନାହିଁ) ହାରା ବୁଦ୍ଧାନ ହୁଏ, ଏଣି ଉପଚାରକୀ କରିବେ ଚାଲ, ତାହାକେ ନିର୍ବେଳ ଭିତର ଦେଖା ଉଚିତ । କଲେ କର, ଆମି ନବନ୍ତ ହେତୁନବୁଦ୍ଧି ବୋଧ କରିବାମ । ବୁଦ୍ଧିରୋଧ ହିଲେ ଅପରଦିକପ୍ରେରନ ନାଶ ହେ ନା, କାରଣ କୋନ ଏଥୁ ନିର୍ବେଳ ନିର୍ବେଳ ନାଶକ ହିତେ ପାରେ ନା । ଅର୍ଥାତ୍ ତଥାଂ ଆମି ବୁଦ୍ଧାନିଶ୍ଚିନ୍ତା ହେଇ । ଏହି ଭାବେର ଧ୍ୟାନ କରିବେ କରିବେ ତଥେ ଉପର୍କି ହେଇ । ବିଗ୍ରହିତ ଆୟର ଏକ ଅବାରେର ଦୂଟାହେତୁ ଧ୍ୟାନ କରିବେ ଏବଂ ପ୍ରାଣ ଧ୍ୟାନ, ଧ୍ୟାନ କରିବେ ଏବଂ ନାମନିବ ଉଚ୍ଚରଣ । ଏହି ଧ୍ୟାନ ଦୂଟ ଏ ଉଦ୍‌ଦେଶ୍ୟରେ ଶ୍ରୀ ବୁଦ୍ଧ ଚିତ୍ତ ।

कर्षणक्रिया के विषयक अधिकारियों द्वारा गोचर करें। ताहाते अन्तिम परिणाम प्रदाता अग्रव हैटेट बाहा आईसे।

बाहात्रियार मध्ये याहा वोधो-पादक, ताहार महित मन्पूरु इहोना अन्तिम ये अतिमिहित तान्त्री क्रियावस्था हैटेट गोके, ताहाह बोधेर अधिकार धारक आगमनकरि। तथाम्य याहा बाहोडव्यूटबोधेर अधिकार धारण करें, ताजा ओग ओ याहा धारण अन्फूटबोधाधिकार धारण करें ताहा उत्तान। याहा अड. कार्येर हेतुहुत, अवलभाबे उत्तरान्नोद्युत क्रिया धारण करें, ताहा यान। अग्रताक क्रियाइ माहात विकालनील वा Pulsative (इहार कारण १२४ पृष्ठ छट्टव्य)। सेहे उत्तरान्ति क्रियार महोचत्ताव-मन्पूरु अन्तिम परिणाम अपान • । एवं अस्त्रज्ञन-योग्य बाज्यताप्रदान क्रिया मन्पूरु अन्तिम परिणाम समान। एইकप बाहात्रिया मन्पके परिणत हैरा अन्तिम बाह्यकरण यन्म प हय।

२६। अत प्रथ अन्तिम इहेते चित्र नामक आत्मात्र करण दिल्लपे हय, देवा याउक। बाह्यकरणर कोन ब्यापार वा विषय (२३ पृष्ठ छट्टव्य) हैले ताहा शुक हय, कारण वोध सर्वकरणेह अमादिक परिणामे आहे। सेहे बुद्धाव अत दर्वाग्र द्वितियूतिय घारा विधुत हैवे, कारण धारण कराहे द्वितियूतिर कार्य। सेहे सर्वांतक (करण ओ विषय धारण) द्विति युतिव वा तामस अन्तिमाप(नेमेर बाहात्रियित विषय धारणकरण ये परिणाम हय, ताहाह चैत्तिक ध्यतियुति। पूर्वशुत भावेर अस्त्रव सहवोगे बाह्यताव (गृह्यमाण वा शूद्धीयामाण) निश्चरकारिका अन्तिमपरिणामेर याम अगांव रुति। तक्रप कम्बगत भावेर (पूर्वशुत [सृति] अथवा जग्मान [शुद्धादि]) वोध यक्षपिणी अन्तिम अस्त्रव। पूर्वाह्यतवयोगे एकांश बार्यादि विषयर महित आयदवक्षारिषी अन्तिम याहाते शक्ति महित्र हय, ताहाह चेट रुति। इहाओ पूर्वशुत (सोमन शक्तये ओ कम्लाति) एवं जनियामाण (येमन अव धान चेटाग) उत्तराधिक विषय बाह्यारकारी। वस्त्र यावद्याम गिर्जार्द अवास्त्रय

* खोरेवे गेहौ अल्लत शिळ्पकरण ताहा राजत्रित हैरा क्रिया हय विषय हैले प्रेष्टावि विल्लिट हय अतएव सेहे विल्लिट ज्ञवा याहा हैते शक्ति क्रियावपे कठक अपगत हैत्ताहे ताहा प्रेष्टावि विषयक ज्ञवेर ज्ञकोचावहा। ताहाह अग्न न नारक अन्तिमाव विषय। अतएव यान इतिर्द्वया व अतिमिया वामप्रतिरोधाक अन्तिम-परिणाम हैले ।

নিয়মক শব্দাবস্থাক অশ্বিতা-পরিধাৰ বিকল্প। ভাষাতে এইমূল্তি অবশ্য-
স্থাবী, ইহা বিশ্বান ও অবিশ্বান উভয়নিধি বিষয় বাদহারি কৰে (যেহেতু
বিশ্বান বিষয় আশ্রয় কৰিয়া অবাস্তুৰ বিষয়কে লক্ষ্য কৰে।) পৃষ্ঠামাখ, গৃহীত
ও গৃহীয়মাখ এবং অগৃহ্যমাখ, এইপ্রকারে বিষয় ত্রিবিধি বলিয়া চিহ্নেৰ
ক্ৰিয়া বা ব্যবসায় মূলতঃ ত্রিবিধি; যথা, সম্বৰসামু বা বৰ্তমানবিষয়ক, অস্তৰবসামু
বা অতীতানাগতবিষয়ক এবং অপনিৰুষ্টব্যবসায় বা অগৃহ্যমাখবিষয়ক। প্ৰথম
=গৃহণ, দ্বিতীয়=চিহ্নন, তৃতীয়=ধাৰণ।

২৭। প্ৰমাণাদি বৃত্তি সকলেৰ বিষয় ত্রিবিধি, যথা, বোধ্য, প্ৰবৰ্দ্ধনীয় ও
খাৰ্য্য। সেই বিষয় ব্যাপাৰ কালে চিহ্নে যে শুণেৱ আছৰ্তাৰ হয়, তত্ত্বাবহিত
চিহ্নই অবহাবৃত্তি বা শুণবৃত্তি। ক্ৰিয়া ও জাড়জার অংশতা এবং প্ৰকাশেৰ
আধিক্য সাবিকতাৰ লক্ষণ। অতএব যে বিষয় ব্যাপাৰ সকলক্ৰিয়া বা অস্তৰাবস-
নাধ্য অথচ শুব শূট, তাৰাই সাবিক হইবে। এইকল বিষয়-ব্যাপাৰ হইলেই
চুখ হয়। অহঙ্কুল বেদনাৰ তাৰাই অৰ্থ। সেইকল গ্ৰাজস বা ক্ৰিয়াবছৰ
বিষয় ব্যাপাৰে চিহ্ন অবহিত হইলে ছুঃখ বা প্ৰতিকুল বেদনা হয়। আৱ
যে বিষয় ব্যাপাৰ অনৱান সাধা কিন্তু তাৰাতে বোধ অকুট, তাৰা চুখ ছুঃখ-
বিবেক শৃং মোহৰবৃহা। একলে উদাহৰণ দিয়া ইহা দেখা গাউক। মনে
কৰ, তোমাৰ পৃষ্ঠে কেহ হাত বুগাইতেছে। অথবতঃ তাৰাতে বেশ চুখ
বোধ হইতে লাগিল, কিন্তু তাৰা যদি অনেকক্ষণ ধৰিয়া এবতাৰে কৱা হয়,
তখন যত্নণা হইতে থাকে। অৰ্থাৎ প্ৰথমতঃ বোধ-ব্যাপাৰে (শ্ৰেণৰ তুলনায়)
ক্ৰিয়া যথন অপ ছিল, তথনকাৰ শূট বোধ চুখময় ছিল। সেই ক্ৰিয়া
বৃক্ষিতে অৰ্থাৎ বোধ-ব্যাপাৰ বখন বহুল ক্ৰিয়া যুক্ত হইল, তখন ছুঃখময়
বেদনা হইতে লাগিল। পৰে আবৰ হাত বুলাইতে থাকিলে যত্নণা অত্যধিক
হইয়া শ্ৰেণ নিঃসীত হইয়া আৱ যত্নণা অনুভবেৰ শক্তি থাকিবে না।
তখন সেই বোধ-ব্যাপাৰে শ্ৰেণক্ৰিয়াধিক্য ও তজ্জনিত চুখ বা ছুঃখেৰ অনু-
ভব থাকিবে না (এজন অতিনীড়াৰ শ্ৰেণ আৱ ছুঃখ বোধ থাকে না)।
সেই ক্ৰিয়াধিক্য ও শূটতা-শৃং (চুখ ছুঃখেৰ তুলনায়) বোধাবহাৰ নাম মোহ।
এই অঞ্চল বলা হয়, সৰু হইতে চুখ, গুৰু: হইতে ছুঃখ এবং তম: হইতে
মোহ। মাধাৰণ বিষয়-ব্যাপাৰে (সাধাৰণ-বিষয়-গুহৈলে) চুখ, ছুঃখ ও মোহ
অকুটভাৱে থাকে (বেদন সাধাৰণ ঘোষণা শোঝা ইত্যাদিতে)। যখন অসাধাৰণ

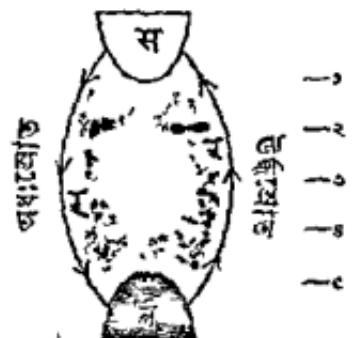
ଅର୍ବସିଙ୍କି ବା ମିଠାନାଦି ସଂଯୋଗ ହୁଏ, ତଥନେଇ ଆମରା ଫୁଲ ହିଲେ ବଲି । ମେଇକପ ସାର୍ଥେର ସମ୍ମାନ ବ୍ୟାଧାତ ବା ଶ୍ରୀରେର ସଭାବତଃ (ଅନ୍ତର୍ଜ୍ଞେବ ମାଧ୍ୟ) ସେ ଅନୁଭବ ଆଛେ, ତାହାର ବୋଣୋଥ ଅଭ୍ୟାସକଜନିତ ପୀଡା ଆଖିତେ ଆମରା ଛବି ହିଲେ ବଲି । ଏବେ ଅଭିନ୍ଦନରେ ଶକ୍ତାଜ୍ଞାତ ଭର ଅଥବା ଶୁଦ୍ଧତଥ ଶାରୀର ପୀଡାଯି ବୋଧ ଚେଷ୍ଟା ମୋପ ହିଲେ ଆମରା ମୋହ ହିଲେଇଛେ ବଲି । ଫୁଲାଦିରା ବୋଧେରି ଏକ ଏକ ପ୍ରକାର ଅବହା ବଲିଆ ତାହାଦେଇ ନାମ ବୋଧଗତାବସ୍ଥାର୍ଥି । ଫୁଲ ଇଟ୍ ବଲିଆ ତଦର୍ଥୁରତିପୂର୍ବିକ ତଳାତେ ଚେଷ୍ଟା କାର, ମେଇକପ ଫୁଲ ଅନିଷ୍ଟ ବଲିଆ ତବିରିହେ ଚେଷ୍ଟା କରି, ଆବ ମୁଢି ହିଲ୍ଲା ଅଧାଧିନଭାବେ ଚେଷ୍ଟା କରି । ଏହି ତ୍ରିବିଧ ଚେଷ୍ଟାବସ୍ଥାର ନାମ ବାଣ, ଦ୍ରେମ ଓ ଅଭିନିବେଶ । ଏତବ୍ୟତୀତ ଆବ ଏକ ପ୍ରକାର ଚିତ୍ତାବହୀ ହୁଏ, ତାହାଦେଇ ନାମ ଜାଗ୍ରତ, ଅପ ଓ ନିଜା । ଜାଗ୍ରତ୍କାଳେ ପ୍ରତି ନିୟତ ଚିତ୍ରିତେ ବାହ୍ୟକବ୍ୟଙ୍ଗୟ ବୋଧର୍ତ୍ତି ହିତେଛେ । ସଦିଚ ଆମାଦେଇ ଅପ ସକଳ ମୁଖ ଏବଂ ତାହାଦେଇ ଏକ ଏକଟାତେ ପର୍ଯ୍ୟାୟକ୍ରମେ ବ୍ୟାପାର ହୁଏ କିନ୍ତୁ ଚିତ୍ରେ ନିୟତିଇ ବ୍ୟାପାର ଚଲିଆଇଛେ । ଶୁଣେଇ ଅଭିଭାବ୍ୟାଭିଭାବକ ସଭାବେ ଏହି ଏହି ବ୍ୟାପାରେଇ ଅଭିଭବ ହୁଏ, ତଥନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଭିଭୁଵ ଅବଧାନବୃତ୍ତି (ଯାହା ଏହଣେର ମୂଳ) ଅଭିଭୂତ ହିଲା ଯାଏ । ଇହା ହିଲ୍ଲା କେବଳ ଚିତ୍ରନ ବ୍ୟାପାର ଥାକିଲେ ତାହାକେ ସ୍ଵପ୍ନାବସ୍ଥା ବଲେ । ପରେ ଚିତ୍ରନ କ୍ରିୟାଓ ସମ୍ଭବ ଝନ୍ଦ ହିଲେ ତାହାକେ ନିଜାବସ୍ଥା ବଲେ । ଜାଗ୍ରେଦବହୀର ସମ୍ଭବ କବଣାଧିଷ୍ଠାନରେ ଅଭିଭ ଥାକିଯା ଚେଷ୍ଟା କରେ । ସ୍ଵପ୍ନାବସ୍ଥା ଜାନେନ୍ତିଯ ଏବଂ କତକ ପରିମାଣେ କଷ୍ଟେନ୍ତିଯ ଓ ଜନ୍ମ ହୁଏ ଏବଂ ଅବଧାନବୃତ୍ତିର ଅତିରିକ୍ତ ସେ ମକଳ ଚିତ୍ରାଧିଷ୍ଠାନ, ତାହାରା ମକ୍ରିଯ ଥାକେ । ଫୁଲୁଷିକାଳେ ତାହାବାବ ଜାଡ୍ୟତା ପାର । ମେଇ ଜାଡ୍ୟତାବଲ୍ଲୀ ବୁନ୍ଦିର ନାହିଁ ନିଜା । ନିଜାକାଳେଓ ଏକ ପ୍ରକାର ଅଶ୍ରୁଟ ବୋଧ ଥାକେ, ଯାହାତେ ପରେ ‘ଆୟି ନିଶ୍ଚିତ ହିଲାମ ଏଇକପ ବୁନ୍ଦି ହୁଏ, କାରିଗ ଅଶ୍ରୁଭବ ବ୍ୟାତୀତ ଶୁତି ସନ୍ତ୍ଵବ ନହେ । ଜାନେନ୍ତିଯାଦିବ ଶାଯ ପ୍ରାଣେର ଉକ୍ତପ ଦୌର୍ଯ୍ୟକାଳବ୍ୟାପୀ ନିଜା ନାହିଁ, ଯାହା ଆଛେ, ତାହା ତାମସଭବିଧାର ଆମାଦେଇ ଗୋଟିଏ ହୁଏ ନା । ଏକ ନାସାୟ ଏକକାଳେ ଖାଦ୍ୟବାୟୁ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ ଦେଖିଯା ଜାନା ଯାଏ ସେ ଶ୍ରୀରେର ବାମ ଓ ଦଳିଳ ଅଶ୍ରୁଭବ ପର୍ଯ୍ୟାୟକ୍ରମେ କାହା କରେ । ମେଇଜଳ ସମାନାଦିର ଅଧିଷ୍ଠାନବୁନ୍ଦ ଅନ୍ତର୍ଭବ କତକ କ୍ରମ ବାର୍ଯ୍ୟ କରେ ଓ କତକ କ୍ରମ ହିର ବା ଜନ୍ମ ଥାକେ । ଦୁଃଖିଣ ଓ ଖାଦ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧେ ମେଇ ଜାଡ୍ୟତା ଅଭକାଳହୀନୀ, ଅର୍ଥାତ୍ କତକ କାଳେର ଜନ୍ମ କିମ୍ବା ଓ ପରେ ଜାଡ୍ୟତା ପ୍ରତିନିୟତ ପର୍ଯ୍ୟାୟକ୍ରମେ ଚଲେ । ଗୋଟିଏ କିମ୍ବା ତାମନ ବା

আনেছা-নিরপেক্ষ বলিয়া নিদ্রাকালে জ্ঞানেছা বৃক্ষ হইলেও উহার কাণ্ডের ব্যাঘাত হয় না। আদিম গুণ সকলের অভিভাব্যাভিভাবক প্রভাব হইতেই শরীরাদিব প্রত্যেক ক্রিয়াই সকোচ-বিকাশ। চিত্তের সকোচ-বিকাশ (বৃত্তিগ্রাম) অতিভৃত, প্রত্যাঃ জায়তাজ্ঞাস্ত সুলেঙ্গিয়ের সকোচ-বিকাশ-ক্রিয়ার সহিত তাহা অসম্ভব। কতকগুলি চিত্ত-ক্রিয়া সম্পাদন করিতে করিতে সুলেঙ্গিয়ের ঝাঁঝি বা অভিভব অয়োজন হয়, বিষ্ট চিত্তের হয় না। তখন চিত্ত সুলেঙ্গিয়ের একাংশ ত্যাগ করিয়া অস্তাংশের দ্বারা কার্য সম্পাদন করায়। এই নিনিত্বের দ্বারা উজিঙ্গ হইয়া ইঞ্জিয় গকল বুঝ যুগ্ম করিয়া উৎপন্ন হইয়াছে। চিত্তের সেই ক্রতক্রিয়া যুগ্মাধিকান সকলের দ্বারা কতকগুলি সুসম্পন্ন হইলেও, চিত্তাধিকানধারণকারিগুলি সুলাভিমানিনী প্রাণনশক্তি ঝাঁঝি বা অভিভৃত হইয়া পড়ে, তাহাতেই স্বপ্ন ও নিদ্রা হয়। এই-জন্য যাহারা বিষ্ণুজ্ঞানপ্রবাহ বৃক্ষ করিয়া চিত্ত শিখ করিতে থাকেন, তাহাদের ক্রমশঃ অঞ্জলিপদিমাণ নিদ্রার প্রয়োজন হয়, অথবা মোটেই হয় না।

২৮। বুদ্ধি হইতে সমান পর্যাপ্ত সমস্ত কল্পণাক্রিয় নাম লিখণযীর *

* বুদ্ধি হইতে সমান পর্যাপ্ত করণ সকলের যে ভাবি ও বাক্তির বিভাগ বৃক্ষ হইয়াছে, তাহা কেবল সমালি উপাদানেরই কৃত হইয়াছে ইহা জাতবা। নিম্ন পরিলেখ বা Diagram দ্বারা করণ সকলের জ্ঞাতি ও বাক্তিতে কর্তৃপক্ষ উপসংহোগ, তাহা সুপষ্ঠ বুঝা যাইবে। চিত্তের শ্বেতাংশ সংক্ষণ, কৃষ্ণাংশ ত্যোগ, এবং প্রস্তুতসকারী শারচিক্ষ ইজোগ্রাফ নির্বর্ণ। একটী শৱ উর্ধ্বাংশের বা তমাঃ হইতে সহাতিমূর্শত বা অশ্বাশিত প্রাবের অকাশক, আব একটী অধ্যাত্মোত্তো বা ত্যোহার্তু বা অকাশিতের অবিদ্য বা ধারক। এস্থে চিত্তটকে অস্তঃকরণের নির্দশন দ্বারিলে, ন আবিষ্কৃত বুদ্ধি, বা অভিমান এবং ত ধারক সম হইবে। অর্থাৎ সর্বীকরণধারক, শক্তিশূল সম বিষ্ণুজ্ঞান দ্বারা।
উজিঙ্গ হইলে সেই উজ্জ্বল সন্তোষ দ্বারা অকাশিত হয়, ইহাই অর্থা। সেইকল ত-দ্বিত স্বারূপ অবস্থায় সেই অর্থা অভ্যাসিত করে, তাহাই শিতি। এই দ্বিতে ও ধারণে যে আভাস্তরিক পরিবর্তন তাব হয়, তাহাই প্রত্যুষ বা পৃষ্ঠি সকলের উদ্বৃত্ত ও মহাকাশ ক্রিয়া-অব্যাহ।

তাহার পর, ঐ চিত্তক প্রাহকত্ত্বাদ্যের নির্বর্ণ দ্বারিলে, ত প্রাপ্ত অর্থাৎ অধিকান বা শিতি

ତାହାଦେର ଅଭିବାସିତିର ଅଗ୍ର ବୈଷୟିକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଆବଶ୍ୟକ । ବୈଷୟିକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅଭାବେ ତାହାଦେର ଜ୍ଞାନ ଥାକେ ନା ; ଜ୍ଞାନ ନା ଥାକିଲେ ଶକ୍ତି ଅଲ୍ପ ବା ଲୀନଭାବ ଧାରণ କରେ । ତତ୍ତ୍ଵ ବିଷୟରେ ସହିତ ସଂଯୋଗ ଲିଙ୍ଗଶରୀରେର ଅଭିବାସିତିର ଅଗ୍ର ଅହାର୍ଯ୍ୟ-ନିମିତ୍ତ । ଶିଦ୍ଧଶରୀରେର ଅଧିଠାନଭୂତ ବୈଷୟିକ ବା ଭୌତିକ ଶରୀରେ ନାମ ଭାବଶରୀର । ଭାବଶରୀର ଦ୍ୱାରା ବା ପାର୍ଥିବ ଏବଂ ପାର୍ଶ୍ଵକ ହିତେ ପାରେ । ନାଥଶାସ୍ତ୍ରେ ଆଛେ—

ତାହୁ, ବୁଦ୍ଧଶରୀର ଅର୍ଥାତ୍ ପରାମର୍ଶଃ ଆନନ୍ଦପ-ଶକ୍ତି ଅବସାନ ଉତ୍ତରେ ବା ଜ୍ଞାନଭାବ, ଏବଂ ନ ଜ୍ଞାନଶରୀର ଅର୍ଥାତ୍ ପରାମର୍ଶଃ ଉତ୍ତର ଶକ୍ତିର ଏକାଶଭାବ ।

ଏଥେ କର୍ମଶାଳି ଡ୍ୟାଗ କରିଯା ଚିତ୍ରଟିକେ କର୍ମଶାଳିର ନିର୍ମଣ ଧରା ଯାଇକ । ପରାମର୍ଶଃ ଚିତ୍ରଟିକେ ବୁଦ୍ଧର ନିର୍ମଣ ଧରିଲେ ନ ମାହିକବୁଦ୍ଧି ବା ‘ଆତୀ ଆମି’ ବା ବାହସବୁଦ୍ଧି ବା ‘ଧର୍ତ୍ତା ଆମି’ ଏବଂ ତ ତାମସବୁଦ୍ଧି ବା ‘ଧର୍ତ୍ତା ଆମି’ ହିଲେ । ମେଇଙ୍କପ ଅହଙ୍କାରେ ନିର୍ମଣ ଧରିଲେ, ମବୋଧଗତ ଅଭିମାନ, ବା ଚୋପଗତ ଏବଂ ତ ହିତିଗତ ଅଭିମାନ ହିଲେ । ଉତ୍ତାକେ ବନ ଧରିଲେ, ସେଇଙ୍କପ ନ ଜ୍ଞାନଶକ୍ତି, ବୁଦ୍ଧଶରୀର ଏବଂ ଆନନ୍ଦପରାମର୍ଶଃ କରଣେର ସୂଚନା-ଭିରିଭୁକ୍ତ କରଣେର ସୂଚନା । (ଅବ୍ୟାଦିଶତିର) ‘ଧର୍ତ୍ତା ଆମି’ ଉତ୍ତର ହିଲା ଉତ୍ସୁକ୍ରୋତ ହିଲେ ତାମ ବା ‘ଆତୀ ଆମି’ ହସ ଏବଂ ‘ଆତୀ ଆମି’ ଆବହିତଭାବେ ଅଭ୍ୟାବହିତମି ‘ଧର୍ତ୍ତା ଆମି’ । ଅହଙ୍କାର ଓ ମନେର ସ୍ଥକ୍ଷେତ୍ର ତତ୍ତ୍ଵ ।

ଏଥେ ଚିତ୍ରକେ ବାହକରଣେ କର୍ମଶାଳି ନିର୍ମଣ ଧରା ଯାଇକ । ତାହାତେ ନ ଶବ୍ଦ-ଆବସ୍ଥାନ, ବା ଜ୍ଞାନଶୋଷତ, ଏବଂ ତ କର୍ମଶାଳକ । ଉତ୍ସୁକ୍ର ପରାମର୍ଶାତ ଏବଂ ଅଧ୍ୟୁତ୍ସବ ବା କର୍ମବାନ-ଶର୍ମପ । ଅଶାପର ବାହକରଣ ଏଇକପ ବୁଝିଲେ ହିଲେ । କର୍ମଶର୍ମରେ ଏବଂ ପାଲେ ଦେ ଚୋପ ଆହେ, ତାହା ଅଧ୍ୟୁତ୍ସବ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ଵଗତ ଆନ୍ଦୋଳିବେଳେ ଉତ୍ସୁକ୍ର ଆତ ।

ଏଥେ ଉତ୍ତ ଚିତ୍ର ହିଲେ କିମ୍ବା ଅୟନଶକ୍ତି ହିଲେ ପକ୍ଷଶକ୍ତି ଉତ୍ୟପନ ହସ, ତାହା ଅର୍ଦ୍ଦିତ ହିଲେବେ । ଚିତ୍ରଟିକେ ପୁନଃ ଅତ୍ୟକରଣ ଧର, ନ ବୁଦ୍ଧି, ବା ଅହୁ ଓ ତ ମନ । ବୈରାଜାଭାବମେର ଜ୍ଞାନ ବା ଧାରା ଅଭିହତ ହିଲେ ଅତ୍ୟକରଣ ପରିଣତ ହସ, ଅତ୍ୟବସାଯ ୧, ୨, ୩, ୪, ୫ ହିଲେ ଏଟି ଜ୍ଞାନବେଳେ ଏଇ ଚିତ୍ରଟିକେ ଅଭିହତ କରିଲେବେ । ମ ଓ ତ ତେ ଅକ୍ଷାମ ଓ ଶୀଘ୍ରତା ଅଭ୍ୟାସିକ, ଜ୍ଞାନ ଶୂନ୍ୟ କମ ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି କୋଟି ଅଭ୍ୟାସ-ପରିବର୍ତ୍ତନୀଯ ଏବଂ ମ ଓ ତ ହିଲେ ଦୂର ମଧ୍ୟକାଳ ମର୍ମାଣ୍ଡଳକା ପରିବର୍ତ୍ତନୀଯ, ବା ଜ୍ଞାନଶିଳ, ବା ଜ୍ଞାନପାଇକ । ଅତ୍ୟବସାଯ ଲେ ଜ୍ଞାନବେଳେ ମ-ତେ ଅଭିଧାତ କରିବ, ତାହା ମର୍ମାଣ୍ଡଳକା ମୁଟ୍ଟକାଳେ ଶୁଣିତ ହିଲେ, ମେଇଙ୍କପ ତ ତେ ମର୍ମାଣ୍ଡଳକା ଅକ୍ଷୁଟ-କାଳେ ଶୁଣିତ ହିଲେ, ଏବଂ ବୁନ୍ଦେ ମର୍ମାଣ୍ଡଳକା ଜ୍ଞାନଶିଳକାଳେ ଅଭିହତ ବେଗ ଶୁଣିତ ହିଲେ । ୨୦୪ ହସି ମଧ୍ୟକାଳେ ଅର୍ଥାତ୍ ମାହିକ ରାଜସ ଓ ରାଜସ ତାମେ ଶୁଣିତ ହିଲେ । ଏଇକପେ ଜ୍ଞାନେଜ୍ଞାନବିରାଗ ଗୁଣ କରିଯା ଉତ୍ୟପନ ହସ ।

‘চিৎং যথাশ্রমভূতে হাথাদিভ্যুক্ত বিনা যথা ছায়া।

তদবিনা বিশেষের্ভি ভিট্টি নিরাপত্তি লিপস্মৃ॥’

অর্থাৎ চিৎ যেমন পট ব্যতিরেকে বা হাথাদি ব্যতিরেকে যেমন ছায়া থাকিতে পাবে না, সেইরূপ বিশেষ (তাত্ত্বিক বা ভৌতিক অধিষ্ঠান) বিনা লিপ্ত থাকিতে পাবে না। অতএব কর্গণশক্তির অভিযুক্তির অন্ত বৈষম্যিক ক্রিয়ার ঘোগ থাকা চাই। আমাদের পঞ্চবিধি আনেকিয় সেই বাহ্য বৈষম্যিক ক্রিয়াকে পঞ্চভাবে গ্রহণ করে। তন্মধ্যে কৰ্ম সর্বাপেক্ষা অব্যাহত ক্রিয়া গ্রহণ করে, অপরেরা ক্রমশঃ জাত্যতাক্রান্ত ক্রিয়া গ্রহণ করে। এ বিষয় গ্রহণমধ্যে সবিশেষ প্রদর্শিত হইয়াছে (৪০ পৃষ্ঠ জষ্ঠবা)। পূর্বেই প্রমাণিত হইয়াছে যে, বাহ্যক্রিয়া বিরাটনামক পুরুষবিশেষের অশ্বিতা-প্রতিষ্ঠিত ; সেই ক্রিয়ার তেজভাবই পঞ্চ তত্ত্বাত্ম ও ভূতের যকৃপত্ব। ইহাও গ্রহণমধ্যে প্রদর্শিত হইয়াছে (৬৯ পৃষ্ঠ জষ্ঠবা)। বিরাট পুরুষের নিকট অবশ্য ভূতরূপ বাহ্য্যাতি থাকিবে না ; কারণ স্বকীয় আভিযানিক ক্রিয়া গ্রহণক্ষমেই প্রতিভাত হয়, গ্রাহকক্ষে নহে।

এইরূপে প্রকৃতি-পুরুষ হইতে সমস্ত তর উত্তুত হয়। কোন বিষয়ের অঙ্গত মননের জন্য বিশেষ ও সময়ায় এই উভয় প্রণালীর যুক্তির ধারা ব্যুক্তিতে হয়। এইরূপ মননের পর নিদিধ্যাসন করিলে তবে তত্ত্বাঙ্গাদ্বাৰা হইয়া ক্রতৃত্যতা ও ত্রিতাপ হইতে একান্ততঃ ও অত্যন্ততঃ মুক্তি হয়।

স্বপন-পঙ্ক-বিচার।

২৯। দর্শনশাস্ত্রের মধ্যে কৃতক্ষণি মোক্ষ-প্রতিপাদক। তন্মধ্যে শ্বাসায়ার বেদের প্রামাণ্য স্বীকার করেন, তাহাদের নাম আতিক মুক্তি-দর্শন ; আতিক দর্শনের মধ্যে কেহ কেহ জগতের ইখবকৰ্ত্তক শ্বীকৃত করেন, এবং সাংখ্যশাস্ত্র জগৎকে প্রকৃতি-পুরুষ-গ্রহাত কর্তৃশৃঙ্খল বলিয়া প্রতিপাদন করেন। সাংখ্যীয় ইখর মূল-পুরুষবিশেষ, স্বতন্ত্র কর্তৃআভিযানশূন্য। সাংখ্যগণ প্রতির প্রামাণ্য-বিদের যে যুক্তি দেন, তাহার সার এই—আয়া, নিরোধ সমাধি প্রভৃতি অলৌকিক পদার্থ যদিও যুক্তির ধাৰা সিদ্ধ হয়, কিন্তু সেই যুক্তি-পুরুষমার জন্য অগ্রে প্রতিজ্ঞা চাই। অগ্রে প্রতিজ্ঞা না জানিলে

ଶୁଣି ଅଲୋକିକ ପଦାର୍ଥେ ସୁକି ଅବର୍ତ୍ତି କରା ଯାଇ ନା । ମେହି ପ୍ରତିଜ୍ଞା ମକଳ ଆମବା । ପବିଶିଖଗତ ଶାସ୍ତ୍ର ହଇତେ ପାଇ, ପବେ ଯୁଦ୍ଧିବ ଦ୍ୱାରା ମିଳ କବିଯା ଉପଦେଶ କବି । ବିଶ୍ଵ ଯିନି ଆଦିମ ଉପଦେଶୀ, ଯାହାର ଉପଦେଶକ ଛିଲ ନା, ତିନି ମେହି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କୋଥାର ପାଇଲେନ ? ଅତଏବ ସୀକାବ କଗିତେ ହଇବେ ଯେ, ଆଦିମ ଉପ ଦେଶୀ ମେହି ମକଳ ଅଲୋକିକ ବିଷୟ ସାକ୍ଷାଂକାବ ବରିଯା ତବେ ଉପଦେଶ ବରିତେ ମର୍ଯ୍ୟାଦିତ ହଇଯାଇଲେନ । ଅତଏବ ଶାସ୍ତ୍ର ଆଦିତେ ସାକ୍ଷାଂକାବରବାବୀ ବା ଜୀବନ ମୁକ୍ତ ('ଜୀବନ ମୁକ୍ତଃ'—ଶାଂଖ୍ୟମୁକ୍ତ) ପ୍ରକୃତ କର୍ତ୍ତ୍ବକ ଉପଦ୍ରିଷ୍ଟ ହଇଯାଇଛେ । ଶ୍ରତିତେ ଓ ଆଇଛେ—'ଇତି ଶଶମୌ ସୀରାଗାଂ ସେ ମତସ୍ୟାଚ୍ଚଣିବେ' : ସୀହାବା ଆଦିତେ ସାକ୍ଷାଂକାବ କବିଯାଇଲେନ, ତୋହାଦେର କିଙ୍କରପେ ଶୁଣି ଅଲୋକିକ ବିଷୟରେ ପ୍ରସ୍ତୁତି ହଇଲା ? ଇହାର ଉତ୍ତରେ ପ୍ରାଗ୍ଭାବୀୟ ପ୍ରସତ ମଂଞ୍ଚର ବଲିତେ ହଇବେ । କଥିତ ଆଇଛେ, କପିଶର୍ବି ମୋଳ ସାଧମୋପଶ୍ରେଣୀ ଶୁଟ ଜ୍ଞାନ ସହ ଜ୍ଞାଗାହଣ କବିଯାଇଲେନ, ପବେ ସାକ୍ଷାଂକାବ କବିଯା ଆଶ୍ରୁର ମୁନିକେ ଉପଦେଶ କରେନ । ପୂର୍ବ ସର୍ଗେର ଜ୍ଞାନ ଏଇକରପେ ଏହି ସର୍ଗ ପ୍ରକାଶିତ ହଇତେ ପାବେ । ସୀହାବା ବେଦ ଶକ୍ତାର୍ଥେ ବିଦ୍ଧା ବଲିଯା ବୁଝେନ, ତୋହାବା ଏଇକରପେ ପୂର୍ବ ପୂର୍ବ କରି ହଇତେ ଆଗତ ବ୍ରଦ୍ଧବିଦ୍ୟାକେ ଅନାଦି ବଲିତେ ପାରେନ । ପ୍ରଚଲିତ ହୁଏ ତିନିଏକାବେର ଭାଷାତେ ରଚିତ ଏହି ମକଳକେ ବେଦ ବଲିଲେ ନାନା ଗୋଲ ହୁଯ । ଜୀବନୁକୁ ପୁରୁଷେର ଲାଗଣ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କବିଲେ ତୋହାଦେର ଉପଦେଶ କିଙ୍କର ଅନବସ୍ତ୍ର ହଇବେ, ତୋହାବ କତକ ଜ୍ଞାନ ହଇତେ ପାରେ । ତଜ୍ଜନ୍ୟ ପ୍ରଚଲିତ ଶାସ୍ତ୍ର ମକଳକେ ଆଦିମ ସୀରାଗାଂରେ ଉପଦେଶବଳସ୍ଥିତେ ପ୍ରଚିତ ବଳା ବ୍ୟାକୀତ ଆର ଗତ୍ୟନ୍ତର ଥାକେ ନା । 'ଇତି ଶୁଶ୍ରମ' ଏହି ଶ୍ରତିତେ ଉହା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଉତ୍ସିଥିତ ହଇଯାଇଛେ । ଯେ ସାଧମେ ଜୀବନୁକୁ ହସ୍ତ, ତୋହାତେ ମସତ ବାହ୍ୟବିଷୟରେ ଚବମବୈରାଗ୍ୟ କରିତେ ହୁଯ । ତୋହାରା ବାହ୍ୟଗାଂକେ କିଙ୍କର ଦେଖେ, ତାହା ଭୂତ ତଙ୍ଗାତ୍ ସାକ୍ଷାଂକାବେ ଉକ୍ତ ହଇଯାଇଛେ । ଏମନ କି, ତୋହାଦେର ବାବ୍ୟାର୍ଥ ସନ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିର ତ୍ୟାଗ କବିତେ ହୁଯ, ଏବେ ତୋହାଦେର ବ୍ରଦ୍ଧବିଲୋକ କବତଳଗତ ହୁଯ । ଅତଏବ ବୁଝିତେ ପାବିବେ, ଏହି ଶୁଟ ପୂର୍ବିବୀ ଓ ମତୀମତ ଥିଲାନାହିଁ ବିଷୟରେ ତୋହାଦେର କିଙ୍କର ଅଭିକ୍ରିତ (ଅଭିକ୍ରିତ ହୁଣିଓ ତୋହାରା ପୂର୍ବେଇ ତ୍ୟାଗ କରେନ) ହଇତେ ପାରେ । ତାହୁଁ ପୁରୁଷ ପ୍ରାରମ୍ଭଃ ଜଳବୁଦ୍ଧବୁଦ୍ଧର ଭାବ୍ୟ ବାହ୍ୟଗାଂକେ ଲାଙ୍ଘ ନା କରିଯା କୈବଳ୍ୟ ଆଶ୍ରୟ କରେନ । କେହ କେହ ବା କାରଣ୍ୟବଶତଃ (ତୋହାରା ପୂର୍ବେ ପରାବତ, କାରଣ୍ୟବୁଦ୍ଧ ହଇଯାଇ ହୁଯ) ଦୀଦିନାଶ ଚିତ୍ତ ଅପଦା ନିଶ୍ଚାନ୍ତ ଚିତ୍ତ ଆଶ୍ରୟ

/ କାରଣ୍ୟ ମୈଦାନିର ବାବା ଚିତ୍ରେ ପବିକର୍ମ କରେନ, ଚିତ୍ତ ଅଭିବାଦ ହିଲେ ସଜ୍ଜାବତ । କାରଣ୍ୟବୁଦ୍ଧ ହଇଯାଇ ହୁଯ) ଦୀଦିନାଶ ଚିତ୍ତ ଅପଦା ନିଶ୍ଚାନ୍ତ ଚିତ୍ତ ଆଶ୍ରୟ

করিয়া আয়োপলক্ষি উপদেশ করেন। শ্রোতৃপুরুষগণ তাহা ছলেবক্ষেত্রে বিন্যস্ত করিয়া বাধিয়াছেন। সাংখ্যশাস্ত্র আদিতে এইকপে উপরিটি হইয়াছিল। সাংখ্যশাস্ত্রের মধ্যে যোগভাগ্যই সর্বাপেক্ষা আচীন প্রামাণিক শ্রেণি। উহা ব্যতীত সাংখ্যতত্ত্ব সম্বন্ধে বৃক্ষিকাৰ উপায় নাই। বিজ্ঞানতত্ত্ব বলিষ্ঠাছেন বে, (প্রচলিত) ‘সাংখ্যাদিসর্বনামেৰ অসৌবাংশেৰ হৎসুক্ষঃ’। পঞ্চশিখাচার্যই সাংখ্যেৰ আদিত স্থত্রগ্রহণ বচনা কৰেন। সেই এক এন্ড উজ্জল মহাবৃত্ত-বৰুণ সূত্র যোগভাগ্যকাৰ প্ৰগতে উক্তৃত কৰিয়া ঘোড়ি-সমৰ্থন কৰিয়াছেন। পঞ্চশিখাচার্যেৰ শ্রেণি অধুনা লোগ হইয়া গিয়াছে। তাহা হইতে উক্তৃত বচনে আছে—“আদিবিদ্বান् নিষ্পুণচিত্তমধিষ্ঠায় কাহিণ্যাদ ভগবান্ পৰমৰ্থিবায়ুৱে জিঞ্চামমানায় তত্ত্বং প্ৰোবাচ”。 এইকপে সাংখ্যশাস্ত্র আদিতে কথিত হইয়াছিল। যাহাৱা প্রচলিত সাংখ্যদর্শন কপিল ‘নিৰ্ধিয়াছেন’ কি না বলিয়া মন্তক ধৰ্মাবিত কৰেন, তাহাদেৱ ইহা অমুচিতন কৰা উচিত। পঞ্চশিখাচার্য মিথিলাধিপ অনন্দ-বৰীৰ মৃগবিশেষেৰ শুভ ছিলেন। তাহার কাল জানিতে হইলে মহাভাৰতত্ত্ব আচীন ইতিহাসেৰ শবণ লওয়া ব্যতীত গত্যন্তৰ নাই। তাহাতে জানা যায়, তিনি শুধিৰিত্বাদিব বহুপূর্বেৰ শোক। বৃত্ততঃ পাঞ্চবদেৱ সমষ্টি মিথিলা-বাজ্য ছিল না। তাহাদেৱ দিখিঘৰে কোশল, উত্তৰ-কোশল, মলদেৱ দেশ এচুতি পাঞ্চয়া যায়, কিন্তু মিথিলা পাঞ্চয়া যায় না। পঞ্চশিখ আস্তুনিৰ শিষ্য, আস্তুনি কপিলেৰ শিষ্য। কপিল-ধৰ্মি ও সাংখ্যশাস্ত্রেৰ উল্লেখ উপনিষদেও পাঞ্চয়া যায়, যথা—‘ঝুঁঁঁ কপিলং প্ৰসূতঃ পুৰুণম্,’ ‘তৎকৰ্মণং সাধ্যাবোগাদিগ্যাম্যম্’। আস্তুজ্ঞান বেদেৱ সংহিতা-ভাগেও দৃষ্ট হয়; যেমন ঋক্সংহিতাৰ বাগাদৃশি অধি দৃষ্ট শুক্র, যাহা দেৱী-শুক্র নামে প্রচলিত। অতএব কপিলধৰ্মিৰ পূৰ্বেও কোন কোন জীবকূক্ত খবি ব্ৰহ্মবিদ্যা উপদেশ কৰিয়া গিয়াছিলেন এবং তাহা মন্ত্রকাৰে শৃত হইয়া আসিতেছিল। কিন্তু সেই সকল আচীন উপদেশ পদ্মাৰ্থীলেখবাদ, সংযুক্তিক নহে। কপিলধৰ্মি প্ৰথমে সেই চৰম পদ্মাৰ্থে উপনীত হইবাৰ নিম্ন সোপান সহ উপদেশ কৰিয়া গিয়াছেন। সেই সোপান অবগ্নি দ্বিবিধ—যুক্তিমার্গ, যাহা স্বাবা অত প্ৰতিজ্ঞাৰ উপপত্তি হয় এবং সাক্ষৎকাৰমার্গ বা যোগ, যাহা স্বাবা সেই উপপন্ন দ্বিমূলেৰ সাম্বন্ধ হয়। অথবা মাধ্যমি সাধাৰণতঃ সাংখ্যনামে অভিহিত হয়। অক্ষ শেখা ও অক্ষ কৰাতে যে ভেদ, সাংখ্য ও যোগেতে সেই ভেদ। পৰম-

ଆହିଏ ‘ମେଥର’ ଓ ‘ନିରୀଖର’ ବନିଯା ଯେ ସାଂଖ୍ୟ ଓ ଯୋଗେର ଚେତ କରେନ, ତାହା ବାନକତା ମାତ୍ର । ସମ୍ଭବ ଉଭୟର ତରେ ବିନୁମାତ୍ର ପାର୍ଥକ୍ୟ ନାହିଁ ଏବଂ ହିତେ ଓ ପାରେ ନା । ଆଚୀନ ମନୌଷିଣି, ଯୀହାଦେର ସତ୍ୟ ଓ ଜ୍ଞାନ ଅଧାନ ଅବଲମ୍ବନ ଛିଲ, ଯୀହାଦେର ଅନ୍ଧ ବିଦ୍ୟାଦେର କଣ୍ଠ ଆବଶ୍ୟକତା ଛିଲ ନା, ତୀହାରୀ ଆହିଏ ଏହି ସାଂଖ୍ୟତରେ ଘାରା ଜଗତେର ହସ୍ତାତିଥିଙ୍କ ଭାବ ଉପଲବ୍ଧି କରିଥା ବ୍ୱତକ୍ତ୍ୟ ହିତେନ ।

୩୦ । ତତ୍ତ୍ଵ ମୂଳତ ଆଚୀନ ମୋଫଶାନ୍ତ୍ର ସାଂଖ୍ୟ ଓ ଯୋଗ ତୁରି ହୁଲେ ଉଲିଖିତ ହିଯାଛେ, ଏବଂ ମଧ୍ୟାଦିଶାତ୍ରୀର ତଥବଲଧି ଦେଖା ଯାଏ । ସାଂଖ୍ୟଶାନ୍ତ୍ରେର ଘାରା ଜଗତେର ଉତ୍ତକ-ଲମ୍ବେର ଓ କାରଣେର ତଥ ଯେଙ୍କପ ଉତ୍ତାନ୍ତିତ ହିଯାଛେ, ତାହା ଯେ ଅଷ୍ଟାବଦି ଜଗତେ ଅତୁଳନୀୟ ଓ ଗତୀରତମ, ତାହାତେ ଯେ ଅକ୍ଷ ବିଦ୍ୟାମ ଓ ଅଜ୍ଞେଯବାଦେର ଅବକାଶ ନାହିଁ, ତାହା ବୋଧ ହୁଯ ପାଠକ ମାତୃଶ ନିଷ୍ଠାତିତ୍ତ ଦେଖନୀୟ ଘାରାଓ କତକ ବୁଝିତେ ପାରିବେନ । କିନ୍ତୁ ଗଭୀର ଜ୍ଞାନ ଜଗତେର ଅନ୍ତର୍ଦ୍ୟକ ଲୋକେବାହି ବ୍ୱଚିକର ହୁଯ । ପରେ କୁଟି ବୈଚିତ୍ରେ ନାମାପକାରେ ଜଗତେର ତଥ ବୁଝାଇବାର ଜନ୍ମ ନାହା ଦର୍ଶନ ଉତ୍ତାନ୍ତିତ ହିଲ । ତଥାତେ ଉତ୍ତର ଦୀମାଂଦୀ ମୋଫଶାନ୍ତ୍ର ବିଦ୍ୟା ଆନ୍ତର୍ଦ୍ୟ ଆନ୍ତର୍ଦ୍ୟ । ତାହା ଅବଶ୍ୟ ବିତ୍ତିରକାପେ ପ୍ରତୀରମାନ ଧ୍ୟାତ୍ୟଥେର ସମବଦ୍ୟେର ଅନ୍ତ ବ୍ୱଚିତ ହୁଯ । ଅକ୍ଷତ୍ୟ ସକଳ ଅତି ଅଶ୍ରୁ ଦଲିଯା ନାନା ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାର ତାହାର ବିହୁକ ଅର୍ଥ ଫୁଲିଯା ଗିଯାଛେନ । ଆଗ୍ରହ ତାହାର ଆଚୀନ ବ୍ୟାଖ୍ୟାଓ ନାହିଁ । ଅଧ୍ୟନାତନ ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାରଗଣେର ମଧ୍ୟେ ଶକ୍ତର ମାୟାବାଦେର ପକ୍ଷେ, ‘ରାମାନୁଜ-ବାଦ୍ୟାଚାର୍ଯ୍ୟାଦି’ ବୈଜ୍ଞାନିକ ପକ୍ଷେ ଓ ବିଜ୍ଞାନଭିନ୍ନ କତକ ସାଂଖ୍ୟବାଦେର ପକ୍ଷେ, ଏହି ସକଳ ହତ୍ତେର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଯା ଗିଯାଛେନ । ଏତଥାତେ ମାୟାବାଦ ଅଥବା ମାୟାବାଦ ଅପେକ୍ଷା ତ୍ୱର୍ତ୍ତାହି ସାଂଖ୍ୟେର ଅଧାନ ପ୍ରତିପଦ । ମାୟାବାଦ ଏକ ମହିମା ପରମେତର ବା ଅକ୍ଷ ଜଗତେର ମୂଳତତ୍ତ୍ଵ । ତିନି ସ୍ଥିର ମାୟା ବା ଦେଖାର ଘାରା ଏହି ଜ୍ଞାନପ ମାୟା-ଅଦର୍ଶନ କରିତାହେନ । ଯେମନ ଐଶ୍ୱରାଲିଙ୍କ ନାନା-କ୍ରମ ମାୟା ଅଦର୍ଶନ କରେ, ତତ୍କପ । ତୀହାଦେର ମତେ ମାୟା ବା ଧୀରୀ ଇଚ୍ଛା ପରବ୍ରକ୍ତ ହିତେ ସ୍ଵତତ୍ତ୍ଵ ତତ୍ତ୍ଵ ନହେ, ଅତର୍ଥ ଜଗତେର ମୂଳତତ୍ତ୍ଵ ଅନ୍ତର୍ଭବ । ଇହାତେ କରେବାଟି ଜିଜ୍ଞାଶ ହିତେ ପାରେ । ସଥା—(୧ୟ) କର୍ତ୍ତ୍ଵଦର୍ବାବେ କର୍ତ୍ତା ଓ କର୍ମ ଥାକେ, ଉହାରୀ ଅତ୍ୱର ପଦାର୍ଥ, ଅତ୍ୱର ଏହି କ୍ରିତ୍ତମାନ କିନ୍ତୁ ପରମେତରେ ଅଶ୍ରୁଧର୍ମହେର ସହିତ ଅଭିର ହିବେ । ତାହା ହିଲେ ଚୈତତ ଓ ଅନ୍ତଃକରଣ ଏକ ହୁଯ । ଇହାର ଉତ୍ତରେ କୋଣ ମାୟାବାଦୀ ବଲିଯାଇଲେ, ଓ ବିଦ୍ୟ ଅନିର୍ବାଜ୍ୟ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆମି ନା । (୧୩)

মায়া-প্রদর্শন করিতে হইলে মায়াবী হইতে যত্ন দর্শকের প্রয়োজন। নিজেই নিজেকে বিদ্যা মায়া-দর্শন করাইতে পাবে না। অতএব এই বুদ্ধি হইতে সহাত্তকপ মায়া পরমেশ্বর কাহাকে প্রদর্শন করান? উত্তর—অবগ্ন ধীরণে। সেই জীবকে? তবতে যক্ষপতঃ এক, কিন্তু মায়াব ঘাবা ভিন্নবৎ। অতএব জীবহ যখন মায়া-মূলক হইল, তখন গোড়াই পরমেশ্বর নিজেকেই মায়া-প্রদর্শন করাইতেছেন, বলিতে হইলে। কিন্তু তাহা অসম্ভব। অতএব কাহাকে যে মায়া-প্রদর্শন করাইতেছেন, অর্থাৎ অজ্ঞান কাহার, তাহার উত্তর নাই। (ওয়া কথাদি অনাদি, সুতৰাঃ জীবহও অনাদি। অতএব বলিতে পার না যে জীব পূর্বে পরমেশ্বর ছিল, পরে জীব হইয়াছে। অনাদিকাল হইতে যদি জীব পরমেশ্বর হইতে যত্ন, তবে অনাদি বৃক্ষ ও অনাদি জীব-ক্রপ যত্ন তত্ত্বসম্ম পীকার করিতে হয় (বৈকল্প দার্শনিকেরা এইপ্রকার পীকার করিয়াছেন, কিন্তু মায়াবাদিশ তাহা পীকার করেন না)। এইকপে মায়াবাদের মূল ব্যক্তিগত দেখা যায়। অনাদিজ্ঞান যে সমস্তই মায়াস্থকপ বা বিপর্যয় (অর্থাৎ বিপরীতজ্ঞান), ইহাতে সাংখ্যের ও মায়াবাদের ঐকমত্য আছে। কিন্তু মেট বিপরীতজ্ঞান যে ঘটিয়াছে, তাহা ত সত্য। সেই সত্য ঘটনার মূল কারণও অবশ্য সত্য হইবে।) অজ্ঞান দেখিবার সেই মূল কারণ কি? মায়াবাদী বলিবেন, পরমেশ্বরের ইচ্ছা বা মায়া। অতএব মায়া বা পরমেশ্বরের ইচ্ছা আছে, সত্য। এখন বিচার্য, ইচ্ছা ও পরমেশ্বর কি এক পদার্থ? পূর্বে প্রদর্শিত হইয়াছে যে, ইচ্ছা অসংকলণ-ধৰ্ম; তাহার ছই মূল কারণ, এক চিনাজ পুরুষ ও অপর অব্যক্ত; তাহাদের সংযোগেই ইচ্ছা উৎপন্ন হইতে পাবে, অতএব (ইচ্ছাযুক্ত) পরমেশ্বরেও চিত্ত ও অব্যক্ত-কণ ছই মূলভাব পাওয়া গেল। কর্তৃত্বাদি সমস্ত ভাবই ঐ জটি মূলভাবের সংযোগ হইতে হয়। তত্ত্বাদ্যে চিত্ত নিখিল জটি স্বরূপ এবং অব্যক্ত ত্রিগুণাত্মক; তাহাদের সংযোগই ইচ্ছাদি সকল ভাবের মূল। ইচ্ছা কখনও মূল হইতে পারে না। জ্ঞানিতে আছে—

“দেবস্টৈয়েব (চিন্মাত্রস্য) ব্রহ্মবোহ্যমাত্থকামস্য কা স্মৃহা।”

“নিনিছেহাদকর্ত্তাসৌ কর্ত্তা সরিধিমাত্রতঃ।”

“নিনিছে সংস্থিতে বুঝে যথা লোহিঃ প্রবৰ্ততে।

নভামাত্রেণ দেবেন তথা চায়ঃ জগত্তনঃ।”

ইচ্ছাদি প্রতিও উচাব প্রতিপাদক।

সহজাদি চিন্তার বাহবিষয়োপজীবী। বাহানিয়তের স্তুতি না হইলে ইচ্ছাদি হইতে পাবে না। অতএব ইচ্ছার ঘারা কথনও অজ্ঞাত পূর্ণ পদার্থ স্থষ্ট হইতে পাবে না। আব স্থষ্ট পদার্থ পূর্বজ্ঞাত হইলে তাহারা অনাদি বর্তমান বলিতে হব, অতবাঃ তামৃশ ঈশ্বর অগতেন একমাত্র গান। হইতে পাবেন না।

সাংখ্যের ঈশ্বর।

৩২। “বৃক্ষ ও পুরুষের ভেদ জ্ঞান মাত্রে প্রতিষ্ঠিত চিন্তের সর্বজ্ঞাত্ব এবং সর্বভাবাধিষ্ঠাত্ব হয়”—এই শেগম্ভু হইতে জ্ঞান যায়, চিন্তের অবস্থা-বিশেষে সর্বজ্ঞাবেবই সর্বজ্ঞ ও সর্বশক্তিমন্তা লাভ হইতে পারে। এই-অস্ত সমস্ত মুক্ত পুরুষই যে উপাধি কর্ত কবিতা মুক্ত ইন, সেই উপাধি সর্বজ্ঞাদিযুক্ত হয়। সংসার দেহন অনাদি, তেবনি মুক্ত পুরুষও অনাদি-বাল হইতে বিশ্বমান পাকিবে (১৩০ পৃষ্ঠ জ্ঞান্যা)। সেই অনাদি মুক্ত পুরুষই ঈশ্বর। আমরা পূর্বে দেখাইয়াছি (১৩১ পৃষ্ঠ) যে, ইচ্ছা বিশেব মূলকাবল হইতে পারে না, কাবণ তাহা সংযোগেজ হ্রব্য। ঈশ্বর হইতে স্তুত পথ্যস্ত সমস্ত ভাবেব মূলকাবল চিঃ ও অব্যক্ত। তাহাদেব সংযোগে বিশেব সমস্তই হইতে পারে। মনে হইতে পারে, ঈশ্বর বিশেব মূল উপাদানেব অংশ। না হইতে পারেন, কিন্ত তিনি বিশেব বচত্বিতা হইতে পাবেন। পাবেন সন্দেহ নাই, কিন্ত তাহা নিপত্তেজন; যেহেতু চিঃ ও অধানই বিশ্বোৎপাদনে সমর্থ। বিশেষতঃ, এই ছাঃখবহুল সংসার উৎপাদন কৰা কোন মহৎ পুরুষেব উদ্দেশ্য হইতে পাবে না। যদি বল, ছাঃখ না হইলে অথব মাহাত্ম্য বুঝা যায় না, তাই ঈশ্বর ছাঃখ স্থজন কণিকাবেছেন। তাহা হইলে তুমি বলিতেছ, ছাঃখ ব্যতীত শুধু বুঝাইবাব ক্ষমতা ঈশ্বরেব নাই, অর্থাৎ তিনি অরশকি। নচেৎ তিনি ত ছাঃখ না দিয়াও কেবল শুধু বুঝাইতে পারিতেন। যদি বল, তিনি যদি আমাদেব অংশ। না হইলেন, তবে তাহার ঘারা আমাদেব কি হইবে? কেন?—যে অংশ সর্বশক্তি হেতু তোমাকে কেবল শুধু বাখিতে পারিলেও, নানাপ্রকাৰ ছাঃখ কোগ বুঝাইবাব জন্য স্থষ্টি কবিয়াছেন, তিনি কি তোমার ভালবাসাৰ পাত্ৰ? যদি সৱল শুক্তি অঙ্গারে চল, তবে সাংখ্যাহ্যারে বলিতে পারিবে, ‘হে ওভো! তুমি আমাৰ এই ছাঃখ কোগেৰ কৰ্ত্তা নহ, কিন্ত তোমাকে উপাসনা কৰিষ্যে সমস্ত ছাঃখ অপগত হয়, তাই তুমি আমাৰ প্রিয়তম’। ঈশ্বৰ যদি নিজিয়,

তবে তাহার উপাগমনীয় ধারা আমাদের অভৌত সিদ্ধি হয় মেন? তোমার ধারা অভৌত সিদ্ধি, তাহাতে আরই অপ্রয়োগ অনিষ্ট সিদ্ধি হয়। তুমি চাহুরি পাইলে, কিন্তু তাহাতেও ঘন উমেদার বিষম মনোরূপ হইল। ঈশ্বর তোমার ভাল করিতে পাইয়া ও ভনের মূল করিলেন, ইহা বিশ্বচনা না করিয়া দর্শনের উপর ফলপ্রাপ্তি নাম্ন করা কি যুক্ত ন'হ? বষতঃ দৈবত্বোপায়নাও একজপ কর্ত, তঙ্গারা সমস্ত অভৌত সিদ্ধি হইতে পালে। খাদ্যে (অবশ্য আচীন মুণ্ডশাস্ত্র) যে বহুলে ঈশ্বরে কর্তৃত আগ্রহিত হইয়াছে তাহার গতি কি? শাস্ত্রোপদেশ ছই দিক হইতে কৃত হইয়াছ, তন্দেন দিক হইতে ও নাবনের দিক হইতে। ইহা না বুঝিলে শাস্ত্রাদের বিষম গোল হইয়া উঠে। মনে কর—“ঈশ্বরঃ সর্বভূতানাৎ দক্ষেশ্বর্জন তিষ্ঠতি। ভানহন্তু সক্ষতানি বস্ত্রালঘুনি ধায়য়া”। ইহা যদি তত্ত্ব হয়, তবে কৃত গোল। আর সাধনের দিকে তোমার অনাশত ঈশ্বরতাকে দুদয়ে চিন্তা করিয়া নিজের মধ্যে যদি ঈশ্বর প্রকৃতির আপূর্ব করিতে চেষ্টা কর এবং তোমার ধারতীয় কর্মে নিয়ন্তকে অভিযানশূন্ত ধ্যান কর, তবে কৃত মস্ত। ঐ ছই ব্যাখ্যানপ্রণালী বুঝিলে আপ কিছুই গোল পাকিবে না, মচেও অনেক গোল। ফলতঃ কৃত আমাদের জ্ঞান বৃক্ষ হয়, ততই আমরা ধৃগধ্যাপারে কোন পুরুষের ক্রিয়াশূলতা দেখিতে পাই না কেবল প্রাকৃতিক নিয়ম দেখিতে পাই। সাংখ্যণ্য বিশ্বের মূল পর্যন্ত সমস্ত নিয়ম আবিষ্কার করাতে, করামলকরং এই বিশ্বকে সমস্তই ব্যাখ্যা-কাবণ্পরম্পরা দেখেন, কোথাও না বুঝিতে পারিয়া ঈশ্বরেজ্বার উপর চাপাইয়া উক্তাব পাইতে হয় না। কিঞ্চ মোকে যাহা না বুঝে, তাহাই ঈশ্বরজ্বার বলিয়া কাটাইয়া দেয়। উহা অজ্ঞানতার তুল্যার্থক। জ্ঞান, প্রতিহিংসা, অক্ষম্য প্রভৃতি ধারা মহুয়েরই গণে দোষ, তাহাও অস্ত্রলোকেরা ঈশ্বরে আগ্রহে করিতে অস্ত করে না। তুমি মনে কর, ঈশ্বর তোমার বৃত্ত উপকারী করিবার উদ্দেশ্যে এই নদী সুজন করিয়াছেন, কিন্তু পরতের জল গড়াইয়া থাইয়া যখন ঐ নদী হয় তখন তাহাতে বে সকল গুণী আপ হাবাইয়াছিল, তাহাবা বলিয়াছিল, “কোন অস্ত্র আমাদের এই বিষম ত্ৰুটি দিতেছে”। যাহা হউক, এইরপে সাংখ্যাণ্যগণ ঈশ্বরের নিজিয়বুক্ততাকল্প স্বত্ত্বপত্ত্ব সুমজ্জিত যুক্তি-বলে অবধারণ করিয়া যাহ সমস্ত তাগ করিয়া তাহাতেই অনভুতচৰ্তা হইয়া পৰিয়া সিদ্ধি লাভ করেন। ইনি মুমুক্ষুদের নিষ্পত্তি ঈশ্বর

(মৰ, বৰ্জঃ ও তমোশুণেৰ অবশীভৃত)। এতদ্বৰ্তীত আনন্দেৰ এই ব্ৰহ্মাণ্ডেৰ অধিষ্ঠাতা হিবণ্যগতিক্ষণ দৈশ্বরও সাংখ্য-মিক্ষ। মুক্তিল এক পদ নিৰ সোপানেৰ নাম সাশ্চিত সমাধি; ইহাতে বুদ্ধিতৰ পৰ্যাত সাম্ভাৎস্ত হয়। তামুৰ পুৰুষ আজ্ঞাভিমুখ হইয়া অবহান কলিলে তাহাকে প্ৰতিলীন বলে। তাহাবা গোক্রেৰ শ্বায় অবহায় থাকেন বটে, কিন্তু তাহাদেৰ চিত্ৰেৰ পুনৰ্কথান হয়, অৰ্থাৎ তাহাদেৰ অষ্টাকব্য মুক্ত চিত্ৰেৰ ম্যাগ সৰ্ববাল অব্যক্ত-ভাৱে থাকে না, কিন্তু সৰ্বকালে আদিম বাক্তিল যে বুদ্ধিতত্ত্ব, তাহাতে অবস্থিত থাকে। মেইক্ষণ ব্যক্তভাৱে থাকিলে ঘোগোক্ত নিয়মে (২৪ পৃষ্ঠ) তাহাদেৰ ব্ৰহ্মাণ্ডেৰ সাৰ্বজ্ঞ থাকে। সাৰ্বজ্ঞ থাকিলে সৰ্বব্যাপিদেৱত ভাৱ থাকিবে। ব্ৰহ্মাণ্ডেৰ উপৰ তামুৰ পুৰুষেৰ দৈশ্বিত্ব থাকে। তিনি ব্ৰহ্মাণ্ডেৰ উচ্চতম যে সত্য বা ব্ৰহ্মলোক, তথায় সম্যক্ত অভিযুক্ত থাকেন। অবগু বে যে পুৰুষ সাশ্চিত সমাধি আৱৰ্ত কৰেন, তিনিই তামুৰ-শক্তি-সম্পদ হইনা সেই লোকে যান। মনে হইতে পাৱে, তামুৰ শক্তি-সম্পদ বহু পুৰুষ থাকিলে কেহ না কেহ ত ব্ৰহ্মাণ্ডকে বিপৰ্যাপ্ত কৰিতে পাৰেন। বে সাধনে ঝীকণ পদলাভ হয়, তাহা ভাৰিলে আৰ উহা মনে হইবে না। বৈজ্ঞানিক দ্বাৰা চিন্তকে যাহাবা সন্যাক শুপৰিকল্প কলিয়াছেন, যাহাবা বৈদ্যাগোৰ দ্বাৰা ইন্দ্ৰজালকল বিষয়কে চিন্ত হইতে বিস্তৃত কলিয়াছেন, যাহাবা নিষ্ঠব্য মহারূপাকিবল পৰমানন্দময় মহদায়ুভাবেই সদা অহুৰ্মত, তাহাবাই সেই পদত হন এবং তাহাবা যে বালোচনতেৰ শ্বায় ব্যবহাৰ কৰিবেন না, তাহা মিছৰ। আমঝা পূৰ্বেই দেখাইয়াছি (১০৯ পৃষ্ঠ), ব্ৰাহ্মণো-পমিষদেৰ প্ৰজাপতি, শিব, বা বিহুই এই সাংখ্যীয় হিবণ্যগতি। হিবণ্যগতি অৰ্থে যাহাৰ গৰ্জ বা অস্তৰ হিবণ্যময বা মহারূপাক্ষণ্যনময। এই সংগুণ বা সহৃণপ্ৰধান তগবানকে উপাসনা কৰিয়া-সাধকগণ তাহাৰ আভিমুখ্য লাভ কৰিতে পাৰেন। নবা বৈদ্যাত্তিকদেৱ বিষ, বৈশানৰ ও প্রাচ, সাংখ্যীয় প্রাচ, প্ৰাচণ ও প্ৰাচীতাৰ কৰক তুল্যাৰ্থক। সাংখ্যীয় দৈশ্বর (অনাদিমুক্ত), হিবণ্যগতি ও বিৱাট পুৰুষ, বৈদ্যাত্তিকদেৱ দৈশ্বর, হিবণ্যগতি ও বিবাটোৱ সহিত কৰক ভিন্ন। সাংখ্যমতে ঐ তিনই স্বতন্ত্ৰ পুৰুষ। কাৰণ মুক্ত দৈশ্বর বুদ্ধিতত্ত্ব-সাম্ভাৎকাৰী মাৰ হইতে পাৰেন না, আৰ হৰে সমাপি মুক্ত হিবণ্যগতি ও হৃণ অষ্টাকব্য গ্ৰিম্বা-শাপী লিঙ্গাট্ এক হইতে পাৱেন না। অচেন

ତାହାର ବିଭିନ୍ନ ପୁରୁଷ । ନବା ବୈଦାଇକଗଣ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭରେ ମନ୍ତ୍ରବୁଦ୍ଧିର ଅଭିମାନୀ ବଲେନ । ମନ୍ତ୍ରବୁଦ୍ଧିର କୋନ ବାତ୍ର ଅର୍ଥ ନାହିଁ, କାରଣ ବୁଦ୍ଧି ଆମିନ୍-ଅତ୍ୟାଧ୍ୟ-ସଙ୍କଳନ, ତାହାର ବୃକ୍ଷମଣିର ଛାଯା କିନ୍ତୁ ଗନ୍ଧି ହିଲେ । ବୁଦ୍ଧିର ଅର୍ଥ ଜ୍ଞାନଶକ୍ତି ଧରିଲେ ଓ ତାହା ପ୍ରକ୍ଷାପ-ବେଦନୀୟ ଛୀବ କରଣ ହିଲେ, ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭର କରଣ ହିଲେ ନା । ସ୍ଵତଃ ବୃକ୍ଷେର ମନ୍ତ୍ର ନମ, ଏକପ ମନ୍ତ୍ର ବାଚନିକ ମାତ୍ର, ବାତ୍ର ଏକବ ନାହିଁ । ଶ୍ରତିର ତୁର୍ମୀମ ଆସୁତ୍ୟ ଏବଂ ପ୍ରକୃତିତ ଦୈଶ୍ୱରାଦି ମର୍ମପୁରୁଷରେ ସାଧାନଣ ।

ଲୋକସଂହାନ ।

୩୦ । ଶାଶ୍ଵତ ଆମାଦେବ ଏହି ବ୍ରକ୍ଷାତୋର ଦ୍ୟାୟ ଅମ୍ବଖ୍ୟ ବ୍ରକ୍ଷାତୁ ସର୍ବମାନ ଆଛେ । କାରଣ ବ୍ରକ୍ଷାତୁ ମନୀମ । ଅମୀନ କାରଣ-ପଦାର୍ଥକେ ମନୀମ କାର୍ଯ୍ୟେ ଦ୍ୟାୟ ଭାଗ କରିଲେ ଭାଗକଳ ଅମ୍ବଖ୍ୟ ହୁଏ । ପୂର୍ବେଇ ଉଚ୍ଚ ହିଲାଇଛେ (୧୦ ପୃଷ୍ଠ), ସତାଲୋକ ବ୍ରକ୍ଷାତୋର ମୂଳାଶ୍ୟ-ସଙ୍କଳନ ବିରାଟ୍ ପୁରୁଷର ବୁଦ୍ଧି-ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଏହି ଅଞ୍ଚଳ ବୁଦ୍ଧିତ୍ୟ-ସାକ୍ଷାତକାରିଗଣ ମତ୍ୟଲୋକେ ଅଧିକିତ ଥାକେନ । ବୁଦ୍ଧି ଯେମନ ସର୍ବକଷେତ୍ର ଆଧୀର, ସତାଲୋକ ମେହିକପ ସର୍ବଲୋକେର ଆଧୀର । ଯାହା-ମୃଟିତେ ଦେଖା ଯାଉ, ଚନ୍ଦ୍ର ପୃଥିବୀତେ ନିବନ୍ଧ, ପୃଥିବୀ ଶ୍ରୀର୍ଯ୍ୟ ନିବନ୍ଧ (ଶ୍ରୀ ଯେ ପୃଥିବୀ-ଦିନ ଧାରକ, ତାହା ଯତ୍ରୁର୍ବେଦ ୨୦୧୩, ଐତିହ୍ୟ ପ୍ରାକ୍ଷଣ ୨ ଅଭ୍ୟତ ପ୍ରତିର ଦ୍ୟାୟ ଜାନା ଯାଉ), ଶ୍ରୀର୍ଯ୍ୟ ମଚଳ ; ଏହିକପେ ଏକ ମୂଳ କେନ୍ଦ୍ର ଆଶ୍ୟ କରିଯା ମନ୍ତ୍ର ନିବନ୍ଧ ପହିଆଇଛେ । ଯେ ଶକ୍ତିଲ ଦ୍ୟାୟ ଏହତାରବାଦି ବିଧିତ ପହିଆଇଛେ, ତାହାର ନାମ ଶେଷମାନ ବା ଅନ୍ତଃ । ନାଗ ବନ୍ଦନବଜ୍ର କପକମାତ୍ର, ଯେମନ ନାଶପାଶ ।

“ନମତେ ସର୍ପେଭ୍ୟ: ଯେ କେ ଚ ପୃଥିବୀମତ୍ୟ ।” ଯେ ଚାନ୍ଦିରୀମେ ଯେ ଦିବି “ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରତିତେ ଓ ସର୍ପ କି, ତାହା ଜାନା ଯାଉ । ଶେଷମାନ ମେହିକପ ବ୍ରକ୍ଷେର ଧାର୍ଯ୍ୟ-ଅଭିତ ବଲିଯା ଉଚ୍ଚ ହିଲାଇଛେ (୧୫ ପୃଷ୍ଠ) ।

“ମନ୍ତ୍ର-ଭାଜ୍ଞ-ଫଳ-ନ୍ଯାୟ ବିଶ୍ୱତ୍ସ-ମଣ୍ଡଳାନନ୍ଦାୟ ନାଗରାଜ୍ୟ ନମ:” ଅନ୍ତେବେ ଏହି ନମଙ୍କାର ହିତେଓ ସଙ୍କଳନ ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ । ସ୍ଵତଃ ତାହାର ମହ୍ୟ ମହ୍ୟ ଫଳାଧ ଯେ ଭାଜ୍ଞଙ୍କ ମନ୍ତ୍ର ମକଳ ବହିଆଇଛେ, ତାହାଇ ପୂର୍ଣ୍ଣୋକ୍ତ (୧୨ ପୃଷ୍ଠ) ଅର୍ଥପ୍ରତ ଜୋତିଷନିଚ୍ୟ, ଯାହାର ଦ୍ୟାୟ ଏହି ଆକାଶ ନିରକ୍ଷଣ । ମୁମିଂହତାପନୀ ଶ୍ରତିତେ ଆଛେ, ବୃକ୍ଷେରୀ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଜାପତି ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ଶ୍ରୀବୋରାର୍ଥରେ ବା ସତାଲୋକେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଆଛେ । ଭାଷ୍ୟକାର ବଲିଯାଇଛେ—

“ମୋଖିବଦ୍ଧାନୀନଃ ଶେଷୋଗମତ୍ତକପରିବୃତ୍ତମ् ।”

ଅତ୍ୟଥ ସତ୍ୟଲୋକାଶ୍ରର କବିଯା ସେ ଶକ୍ତି ଏହି ସଫଳ ଲୋକ ଧାରଣ ବରିଯା ବରହ୍ୟାଛେ, ତାହାଇ ଅନୁଷ୍ଠାନ । ସେ ପ୍ରାଚୀନ ମନୀରୀ ପ୍ରତାଙ୍ଗ କବିଯା ଏହି ଶୁଗ୍ରାତ୍ମକ ଉପଦେଶ କବିଯାଛିଲେନ, ତାହାର ମର୍ଗକୁଳକ ଶ୍ରଦ୍ଧା କବିଯାବ ଆପଣ କାହାର ଆହେ । ଶର୍ପେବ ଗୁଡ଼ି ସେବନ ତବଦୀର୍ଘିତ, ତେବେନି ସମ୍ଭାବ କ୍ରିୟାଇ ତଥାପିତ, ଅର୍ଥାତ୍ ଶୁରୁବୁମଧ୍ୟାଯ୍ୟକ ବା ଉକ୍ତାବଚ (Pulsative or Saltatory) (୧୨୫ ପୃଷ୍ଠ) । ସତ୍ୟଲୋକ ହିତେ ତବଦୀର୍ଘିତ କ୍ରିୟା ନିୟତ ପ୍ରସାରିତ ହିଁଯା ସର୍ବଲୋକ ବିଧିତ କବିଯା ବାଧ୍ୟାଛେ, ଏହିଜ୍ଞତ ଶର୍ପ ତାହାର ମୁଦ୍ରବ କୃପକ । ଯାହା ହିତକ, ସତ୍ୟଲୋକର ନିୟମଶ୍ରେଣୀତେ ସ୍ଥାନକ୍ରମେ ତଥା, ଅନ, ମହ, ସବୁ, ଭୁବନ ଓ ତୃ । ଶର୍କ ପୃଶ୍ଚିରୀଟା ଭୂଲୋକ ନହେ, ଏତେଗଲେଇ ଏକ ମହାନ ହମ୍ମଲୋକର ଭୂଲୋକ ଏବଂ ଐତାତ୍ୟ ଅଛାନ୍ତ ଲୋକ ଓ ଭୂଲୋକ । ଦିବ୍ୟଲୋକ ବିରାଟେର ସାହିକାଭିନାମେ ଏବଂ ଶୂଳଲୋକ ବାଜମାଭିନାମେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ଆବ ତାମମାଭିନାମେ ନିବୟ-

* ଅଭିଷ୍ଟ ଯବି ବିଶ୍ଵାସକ ଶକ୍ତି ହୁଏ, ତଥେ ଅନନ୍ତବିରିଦ୍ଧୀ ଶକ୍ତିର ତାହାର ଶକ୍ତି ହିଁବେ । ଏବ୍ଟା ଯବି ସାମାଜିକ Centripetal force ହୁଏ, ଅନ୍ତଟା Centrifugal force ହିଁବେ । ଏକଟା ସାମାଜିକ Cohesion ଓ ଆଥ ଏକଟା Diffusion ହିଁବେ । ଅଭିଷ୍ଟନେବର ରୁହୁ-ଅବାର କ୍ରିୟା-ପ୍ରସାର ଉପରେ ହିଁବାଛେ, ଏବ୍ଟା ଅଭିଷ୍ଟାର ଓ ଅନ୍ୟଟା ବହିଶ୍ରୋତ ।

† ଭୂଲୋକେର ନହିତ ନାୟକିଗ, ହୁବେଇ ପର୍ବତ ଅଭୂତ ସର୍ବିତ ହିଁବେ । ତାହାର ମନ୍ତ୍ରରେ ହୁମ୍ମାକ । ଅଧିକରିବେଳ ପରଲୋକ-ଶର୍ମନ୍ୟାୟ ଆହେ, “ପୃତ୍ରହୂମା ମୁଦ୍ରକାଳୀଃ ହୁବେଇକଃ ପୌରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉନ୍ନତିର ଦ୍ୱାରା” ୮୪୭୧୯ ତାହାଇ ବୋଧ ହେ ପୌରାଣିକ ନାୟନମୁଦ୍ରେ ବେଳ । ବାମାଚାର ନିୟମ ଦେବତାଦେଇ ଜଣ୍ଠ ଏତାଦୁଶ ଲୋକ ଧାକିବ, ତାହା ପିଚିତ ନାହେ । ତାହା ନାୟନମୁଦ୍ରର ହଟିଲେଣ ପୌରାଣିକ ନାୟନମ ମନ୍ତ୍ର ନା ହିଁବେ ପାବେ, କାହାର ଆଦିବ ଅକୃତ ଆଧୁ ଉପଦେଶ ହଟ୍ସିବାଦେ ପଡ଼ିଯା ଏବଂ କବିତର ନାୟନେ ସେ ବରାଇବା ଯାହିଁବେ, ତାହାରେ ଆଶ୍ରଯ କି ? ଆଦିବ ‘ମା’ବୀର ଆଣ୍ଟମ୍ବେ’ Psychological Research Society’s Proceedings ହିଁତେ Dr. Wilse ମାନ୍ୟ ଏକଙ୍କ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବାତି, ଯିବି କତକ ନବର ମୁତ୍ତବ୍ୟ ହିଁଲେନ, ତାହାରେ ଦେଇ ନମନେଇ ଅନ୍ତରୁତିର କତକ ଅନ୍ତରୁତ କବିଯାଇ (୧୪ ପୃଷ୍ଠ), ଏଥାନେ ଏ କତକ ବଲିଲେଛି । ପାଠକମ୍ପ ୧୮୯୭ ମାଲେର ଐ ନବିତିର ପ୍ରତିକାର୍ଯ୍ୟ ମବିଶେବ ବେବିତେ ପାଇଲେନ । ତିନି ଶରୀର ହିଁତେ ବିଶ୍ଵିତ ହବାର ପର ଏକ ଶୂନ୍ୟ-ଶରୀର ଧାରଣ କବିଯା ଆକାଶରୀରେ ଯାଇଲେ ଲାଗିଲାନ, ତାହାର ବୋଧ ହିଁଲେ ଦେଇ ହୁଇଲା ହୁତ୍ତ ତାହାର ପାର୍ବତ୍ୟ ସରିବା ତୁଳିବା ନାହିଁଲେହେ (ହେବ ବୋଧ ହେ ଶାନ୍ତରେ ଆଶ୍ରଯ ଦେବତା) । ପରେ ତିନି ଦୁର୍ଦୟଳ ପ୍ରତିରହିତ ଏକ ଦ୍ୱାର ପାଇଲେନ ଏବଂ ତଥିରେ ତିନି ଦେଖିଲେନ “Three prodigious rocks blocking the road. There were four entrances, one very dark, the other three led into cool, quiet and beautiful country”

ଶୋକ ଅତିଷ୍ଠିତ । ପୃଥିବୀଦିର ଅଭ୍ୟନ୍ତରେ ଅଶ୍ଵରୀ ଦେଖାଳେ ଜ୍ଞାନତା ଅଧିକ, ତଥାର ଅନ୍ତାନିଆଦି ନିରାମ୍ଭାକ୍ରମ । ବସ୍ତତଃ ଏହି ଅନ୍ତାକ୍ରମ ମର୍ମବାଦୀ ବେ ଅତି ଶ୍ରେଣୀ ମୂଳତାବ, ତାହାଇ ମର୍ମାକ୍ରମ ； ତରିବାଗ ଦେବଗଣେର ନିକଟ, ତତ୍ତ୍ଵ ଅପର ସମତ ଶୋକଇ ଅନାବୃତ । ତରପେକ୍ଷା ହୃଦୟର ବାଣୀ ଶୋକ ତଥଃ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଇଥିପାଇଲା । ନିର୍ମଳୋକ-ନିର୍ବାସିଗଣେର ଉଚ୍ଛଳୋକ ଆବୃତ ଥାକେ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ଵପେକ୍ଷା ନିର୍ମଳୋକଗଣ ଅନାବୃତ ଥାକେ । ଆମାଦେଇ ଏହି ଦୃଶ୍ୟମାନ ଗ୍ରହ-ତାଦକାଦି ଓ ତାହାଦେଇ ବନ୍ଧ୍ୟାଦିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୃଦୟାକ୍ରମ ଅତିହୃଦ ବୈନାଶାତିମାନେ ଅତିଷ୍ଠିତ । ଆମାଦେଇ ଇତ୍ତିଥିଥିବ ତମହରପ ହୃଦକ୍ଷିଯାୟକ ବଣିଯା । ଆମାଦେଇ ଶୁଦ୍ଧଲୋକେ ସକଳ ଅଗୋଚର ଥାକେ । ଯେ ଅବହାର ଜ୍ଞାନତା ଅଧିକ, ତାହାଇ ନିର୍ବଳ ଲୋକେର ଅବିଜ୍ଞାନ । ନିର୍ବଳ ଦେବଗଣ ଇତ୍ତିଥିବ ଯଥାଭିଲବିତ ତର୍ପଣ ପାପେ ଶୁଦ୍ଧି, ଆବର ଉଚ୍ଛଳ ଦେବଗଣ ବ୍ୟାନାହାନ ଏବଂ ତୀହାନା ଅତି ମହିଁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶୁଦ୍ଧି ଶୁଦ୍ଧି ।

ଇହାଙ୍କ ବୋଧ ହେଉ ଅନ୍ତର୍ମର, ମନ୍ଦମ, ମିଶ୍ରମ ଅଛିତ ନିତାନ୍ତ କାଳିକ ନହେ । ବସ୍ତତଃ ଆମର ହୃଦୟକ୍ଷିତିତେ ଶାହା ଅଶ୍ଵରୀଙ୍କ ବଲିଯା ଦେଖି, ହୃଦୟକ୍ଷିତିତେ ତାହା ଦିତିଜ-ଶୋକ ହିଁଲେ ପାଇବେ ।

* ଶ୍ରୀର ଓ ଶ୍ରୀରମେଶ୍ଵର ଭାବେର ଆବଳା ଧାରିଲେ ନିର୍ବଳୀଦି ହେ । ତାହାରେ ପ୍ରେତଶ୍ରୀର ଗୁରୁବଦ୍ଧ ବେଦ ହେ, କିନ୍ତୁ ହୃଦୟରେହୁ ପାର୍ବିତ୍ୟ ଶାହୁର ଶାରୀର ବାଧିତ ନା ହେଇବା ପୃଥିବୀ-ଭୂଷାରେ ବିବରିତ ବା ପରିଚିତ ହିଁଲେ ଧୀରକ । ଏକ ସମୟ ଆମାଦେଇ ଶୁଦ୍ଧତର ମନୀକିନ୍କ ପରିଲମ୍ବନେର ଅତିକ୍ରିୟା-ଅନିକ ଝାଇକାମେ ତାମନ୍ତାବ କର୍ତ୍ତାକୁ ହୃଦୟର ଭାବରେ ଏବଂ ହୃଦୟର ଶୁଦ୍ଧ ହିଁଲେ ବିମୁକ୍ତ ହେ । ଆମର ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ହେ, ଦେହ କାଳେ-ଆମର ନିର୍ମାନଟିଲେ ଯେ ଏହା ହିଲ, ତାହାର ଧାରନେରେ ଆସିଯା ପଡ଼ିଲାମ । ତୁମ ଆମର ଶ୍ରୀର ବିଶେଷତଃ ଶୁଦ୍ଧତପ୍ରଦେଶ ନିର୍ମାଣ-ଶୁଦ୍ଧେ ଆହୁତ ହିଁଲେ ଲାଗିଲା ଏବଂ ଆମାର ପଦତଳ ଦେଇ ଅଶୋକକ 'ପଦାର୍ଥ' ବା ବାହୁ ବା ଶୂନ୍ୟ ହାପିତ ବୋଧ ହିଁଲେ ଲାଗିଲା । ତୁମନ ଚିତ୍ରର ଚାକଳା କିଛି ଅଧିକ ହିଁଲାକିଲ ଏବଂ ବୋଧ ହହାରେ ଲାଗିଲ ଦେଇ ଅତ୍ୟୋକ କୃତର ମହିତ ଆମାର ଶୂନ୍ୟର ଗଠନ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହହା ଦାହିତେହେ । କି ଘଟିତେହେ, ତାହା ଆମି ତଥନ ଦେଶ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିତେହିଲାମ, ଏବଂ ବ୍ୟଥନ ଦେଖି କଷ୍ଟ ହିଁଲେ ଲାଗିଲ, ତଥନ ବନ୍ଦଶ୍ରୀର ହିଁଲ ହିଁର କରିବା ଆଶ୍ୟନ କ୍ଷେତ୍ରର କାରଳାମ । ତରୁହାରେ ଆମର ଶ୍ରୀର ଲକ୍ଷ୍ୟ ହହା ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବତଃ ତ୍ରୈକଷ୍ଟ ହହା । ଅତଥ ପୃଥିବୀର ଅଭ୍ୟନ୍ତରେ ଯେ ଏକପ୍ରକାର ଶ୍ରୀ ନିର୍ମାନାକ୍ରମ ଆହେ ବଲିଯା ଉତ୍ତର ହେ, ତାହା ଅନୁଷ୍ଠାନ ନହେ । ଧର୍ମକର୍ତ୍ତରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଶ୍ରୀର ଶୂନ୍ୟ ଶୂନ୍ୟର ଅନିତାନେର ବିଜ୍ଞାନିକ କର୍ତ୍ତାକର୍ତ୍ତର ଏବଂ ଅଶ୍ଵେର ଲକ୍ଷ୍ୟ ମେହି ଅଭିମାନେର ବର୍ଣ୍ଣକ କର୍ତ୍ତା । ତାହା ହିଁଲେ ପ୍ରେତଶ୍ରୀରେ ଶୂନ୍ୟ, ଇତ୍ତିଥିବ କୃତତାବ ଏବଂ ଅତ୍ୟଧିକ ଅଶ୍ଵେର ବାନନ୍ଦ ବନ୍ଧନା ବନ୍ଧନଃ ମାନନିକ-ଚାକଳା ଅନିତ ମହାନ୍ ବିଦ୍ୟାମ ଆମେ ।

কর্মতত্ত্ব ।

‘গহনা কর্মণো গতিঃ ।’

‘নেথৰাধিত্তে ফলনিষ্পত্তিঃ, কর্মণা তৎসিদ্ধেঃ ।’

“ফলং কর্মায়তৎ কিমমনগণেঃ কিঞ্চ বিধিনা,

নমস্তৎ কর্মভ্যো বিধিরপি ন দেত্যঃ প্রত্যবত্তি ।”

১। লক্ষণ ।

শব্দ ১। অস্তঃকরণ, আনেকবিদ্য, ক্ষেত্রেভিয় ও প্রাণ, ইহাদের যে নিয়ত চেষ্টা হইতেছে, যাহা হইতে তাহাদের পরিগামাস্তুর উৎপন্ন হয়, তাহা ছই-অকাব ; (১ম) জীব যে চেষ্টা অত্যন্ত ইচ্ছাপূর্বক করে, অগবা কোন করণবৃত্তির প্রয়োচনার করে, (২য়) যে চেষ্টা অবিদিতভাবে হয়, অথবা জীব যে চেষ্টা কোন প্রবল করণের সম্পূর্ণ অধীন হইয়া করে ।

শ ২। প্রথমজাতীয় চেষ্টার নাম কর্ম বা পুরুষবাব। দ্বিতীয়জাতীয় চেষ্টার নাম অনুষ্ঠান বা ভোগ । যাহা করিলেও করিতে পারি, না করিলেও করিতে পারি, তাহা পুরুষকার, আর যে চেষ্টা অব্যাধারী না যাহা করিতেই হইবে, তাহার নাম ভোগ বা অনুষ্ঠান । মানবের অনেক চেষ্টা পুরুষকার, এবং পশুদের অনেক চেষ্টা ভোগ ।

ভোগ শব্দ হই³ অর্থে ব্যবহৃত হয়, এক—অস্থানীয় চেষ্টাযুক্ত, আর এক—যথ ও হংখ ভোগ ।

শ ৩। শুণত্বের চলনহেতু ভূত ও করণ সমষ্টই নিয়ত পরিণত ছইয়া যাইতেছে। করণ সকল শুণত্বের বিশেষ বিশেষ সংবেগ মাত্র। পরিগাম অর্থে সেই সংস্কৃত ভাগের পরিবর্তন। এই অস্থানীয় আভাবিক পরিগামই ভোগ বা অনুষ্ঠান। চেষ্টা ।

শ ৪। কর্ম বা পুরুষকারের দ্বারা সেই আভাবিক পরিগাম ক্রত হয়, অথবা তিনি পথে অবাহিত হয়। যেমন আলোক ও অঙ্ককারের সক্ষিদ্ধল নির্বিশেষে মিলিত, সেইক্রমে পুরুষকার ও ভোগের মধ্যের ব্যবধান অনির্ণ্য ; তবে উভয় পার্থ বিভিন্ন বটে ।

শ ৫। কর্ম ছইপ্রকার, দৃষ্টজন্মবেদনীয় ও অনুষ্ঠজন্মবেদনীয়। এই বিভাগ দ্বিতীয় নমস্তাত্যাগী । যাহাদ যেন বর্তমান অন্মে আকৃচ হয়, তাহা

ପ୍ରତିଜ୍ଞାନବନ୍ଦୀୟ । ତାହା କଷ ବର୍ତ୍ତମାନ ବା ପୂର୍ବ ପୂର୍ବ ଘରେ ହୁଏ ହିଁତ ହିଁତେ
ପାରେ । ସାହାର ଫଳ ଭବିଷ୍ୟତ ଘରେ ଆଜିଚ ହିଁବେ, ତାହା ଅନ୍ତିମଭବେଦନୀୟ ।
ଏତାମୁଣ୍ଡ କର୍ମଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ବା ପୂର୍ବଘରେ ହିଁତେ ପାରେ ।

୨୬ । ଶୁଖ ଛାଥ କମ୍ପ ଫଳାହୁମାରେ କର୍ମ ଚକ୍ରଧୀ ବିଭଜନ, ଯଥ—ତଙ୍କ, ହଫ,
ତଙ୍କ ହଫ ଏବଂ ଅତିରାହଫ । ଶୁଖଦଳ କଷ ତର, ଛାବାଳ କର୍ମ ହକ, ନିଶ୍ଚଦଳ
କର୍ମ ତର ହକ ଏବଂ ଅତିରାହକ କର୍ମ ଶୁଖ ଛାଥ ଶୁତ୍ର ପାଞ୍ଚଫଳ ।

ଆରକ୍ଷ, କ୍ରିୟନାମ ଓ ସଥିତ, ଏହି ତିନ ଶକାରେଓ କର୍ମ ବିଭଜନ ହୁଏ । ସାହାର
ଫଳ ଆରକ୍ଷ ହିଁଯାଇଛେ, ତାହା ଆରକ୍ଷ, ସାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଲେ ହୁଏ ହିଁତେଇଛେ,
ତାହା କ୍ରିୟନାମ ଏବଂ ସାହାର ଦଳ ବର୍ତ୍ତମାନେ ଆରକ୍ଷ ହୁଏ ନାହିଁ, ତାହା ସକିତ ।

୨ । କମ୍ପନ୍ୟକ୍ଷାର ବା ବାସନା ।

୨୭ । ଏତୋକ କମ୍ପଇ ଅନ୍ତଃକ୍ରମରେ ଧାରିଣୀ ଶତ୍ରୁର ଘାରା ବିଧିତ ହିଁଯା
ଥାକେ । କମ୍ପେର ଏହି ଆହିଛ ଅବହାଳ ନାମ ସ ଥାବ ବା ବାସନା । ମନେ କର
ଏକଟି ବୃକ୍ଷ ଦେଖିଲେ, ପରେ ଚକ୍ର ମୁଦ୍ରିଯା ମେଇ ବୃକ୍ଷ ଚିତ୍ତା କରିତେ ଲାଗିଲେ ।
ଇହାତେ ଏମାନ ହୁଏ ଟେ, ବୃକ୍ଷ ଦେଖିବାର ପର ଅନ୍ତରେ ମେଇ ବୃକ୍ଷର ଅନୁରୂପ ଭାବ
ହୁଏ ହିଁଯା ଥାକେ ।

୨୮ । ଅନ୍ତନିହିତ ଏହି ଶୁତ୍ର ଭାବଇ ବାସନା । ସମ୍ମତ ଅହୁତ ବିଷୟରେ
ବାସନାକ୍ଷରେ ଥାକେ । ସବୁ ବଳ, କୋନ କୋନ ବିଷୟ ପ୍ରକାଶ ହୁଏ ନା ଦେଖା ବୟାପ,
ଇହା ଐ ନିଶ୍ଚଦେଵ ଅପବାଦ ମାତ୍ର । ଚିତ୍ରର ଶୁତ୍ରଶତ୍ରୁର ଘାରା ସମ୍ମତ ବିଷୟରେ
ଶୁତ୍ର ବିଶ୍ଵତିର କାରଣ ଧାକିଲେ କୋନ କୋନ ହଲେ ମେଇ ଶୁତ୍ର ବିଷୟର ପ୍ରକାଶ
ହୁଏ ନା । ବିଶ୍ଵତିର କାରଣ ସଥା—(୧) ଅଭୁତବେର ଅଭୀତ୍ରତା, (୨) ଦୀର୍ଘକାଳ, (୩)
୮ ଅବହାଳର ପରିପାର୍ମ, (୪) ବୋଧେବ ଅନିଶ୍ଚଳତା, (୫) ଉପଲଦ୍ଧଗାଭାବ । ବିଶ୍ଵତିର
କାରା ନା ଧାକିଲେ, ଅର୍ଦ୍ଦ ତୀର ଅଭୁତବ, ସବ କାଳ, ଶୁତ୍ର ଚିତ୍ତାବହୀ, ନମାଧି
ନିଶ୍ଚଦ ବୋଧ ଏବଂ ଉପଲଦ୍ଧପାର୍ଶ୍ଵ, ଏହି ନକଳାବୀ ବହ କାରଣ ବିଷୟମାନ ଧାକିଲେ ସମ୍ମତ
ଅନ୍ତନିହିତ ବିଷୟର ପ୍ରକାଶ ହିଁତେ ପାରେ (୧୨ ଶତ ଡର୍ଶକ) ।

୨୯ । ଜୀବ ଯେମନ ଅନାଦି, ତେମନି ଏହି ସଂକ୍ଷାର ବା ବାସନାଓ ଅନାଦି ।
ସଂକ୍ଷାର ବିବିଧ—ଶୁତ୍ରଶତ୍ର ଏବଂ ଆତି, ଆୟୁ ଓ ଭୋଃ ଦଳ ବା ତ୍ରିବିପାକ । ଯେ
ସଂକ୍ଷାର କେବଳ ଉତ୍ତରକାଳେ ନିଶ୍ଚଦ ଅନୁରୂପ ଶୁତ୍ର ଉତ୍ପାଦନ କରେ, ତାହା
ଶୁତ୍ରଶତ୍ର, ଆର ଯାହା ଶକ୍ତିଅନୁରୂପ ହିଁଯା ବହ ଚେଷ୍ଟା ଉତ୍ପାଦନ କରେ ଏବଂ
କର୍ମବାର୍ଗର ପ୍ରକାଶ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରେ, ତାହାଇ ତ୍ରିବିପାକ ।

৩। ক্ষমাশয়।

শু ১০। অনাদিকাল হইতে অবকাল পর্যাপ্ত অচিত বাসনার মধ্যে, যে সকল বাসনা কোন একটী জন্মের কারণ, তাহা সেই জন্মের ক্ষমাশয়। ক্ষমাশয় একভবিক অর্থাৎ প্রধানতঃ একজনসক্ষিত। কোন একটী জন্মের আচরিত ক্ষেত্রে সংক্ষিপ্তমুহূর পূর্ব পূর্ব-জন্মাপ সংস্থাবাপেক্ষা স্ফুটতা নিবজন প্রধানতঃ প্রায়ই তৎপৰবর্তী জন্মের বীণস্থলপ হয়, এবং বীজই ক্ষমাশয়। ক্ষমাশয় একভবিক, ইহা দুল নিয়ম। বস্তুতঃ পূর্বসক্ষিত সংস্থাবের দিছু কিছু ক্ষমাশয়ের অস্তৃত হয়। যেমন পূর্ব পূর্ব-জন্মাপ সংস্থায় ক্ষমাশয় হয়, তেমনি যে জন্ম ক্ষমাশয়ের প্রধান জনক, সেই জন্মেরও দিছু কিছু সংস্থায় ক্ষমাশয়ে প্রবেশ করে না, তাহা সক্ষিত থাকিয়া থায়।

শু ১১। ক্ষমাশয় পুণ্য, অপুণ্য ও মিশ্র জাতীয় বহুসংখ্যক ক্ষমাসনার সমষ্টি। সেই বহুসংখ্যক ক্ষেত্রে মধ্যে কতকগুলি প্রধান ও কতকগুলি অপ্রধান বা সহকারী। যে বলবান् ক্ষমাশয় অথবে ও অহস্তহলে ফলবান্ হয়, তাহা প্রধান। যে ক্ষমাশয় বীয় অহস্তপ এক প্রধান ক্ষমাশয়ের সহকারি কল্পে ফলবান্ হয়, তাহা অপ্রধান। পুনঃ পুনঃ কৃত ক্ষেত্র হইতে বা তীব্রকল্পে অনুভূত ভাব হইতেই প্রধান ক্ষমাশয় হয়, অন্যথা অপ্রধান ক্ষমাশয় হয়।

শু ১২। ক্ষমাশয় মৃহূব সময়ে প্রাচুর্য্য হয়। মৰণের ঠিকু অব্যবহিত পূর্বে সেই অন্মে আচরিত ক্ষেত্রে সংক্ষণ সকল চিত্তে যুগপৎ উদিত হয়। তখন প্রধান ও অপ্রধান সংস্থাব সকল যথাযোগ্যতাবে সজ্জিত হইয়া উঠে, আব পূর্ব পূর্ব অন্মের বেঁোন কোন অহস্তপ সংস্থার আসিয়া যোগ দেৰ, এবং তজ্জন্মের কোন কোন বিস্তৃশ সংস্থাব অভিভূত হইয়া থায়। বহু সংস্থাব যুগপৎ এককালে উদিত হওয়াতে তাহা যেন পিণ্ডিত্ব হইয়া থায়; সেই পিণ্ডিত্ব সংস্থায় সমষ্টি বা ক্ষমাশয় মৰণের অব্যবহিত পূর্বে উদিত হইয়া মৰণ সাধনপূর্বক একটী অনুকল্প শব্দীৰ উৎপাদন কৰে, ইহা একটী অস্ত্র। এইকল্পে ক্ষমাশয় জন্মের কারণ হয়।

মৰণকালে প্রসাগবৃত্তি বহির্বিষয় হইতে অপস্থত হওয়া হেতু কেবলমাত্র অস্তর্বিদ্যালবিনী হইয়া থাকে। জ্ঞানশক্তি বিষয়স্তর পদ্ধিত্যাগ কৰিয়া কেবলমাত্র এক বিবৰণবৰ্ধিনী হইলে সেই বিবৰণের অতিশ্যুট জ্ঞান হয়, স্ফুটবাং মৰণ কাল অস্তর্বিষয় সকলের স্ফুটফ্যান হয়। অস্তর্বিষয়ের জ্ঞান আর্থে সংস্থাবাহিত

विद्येय अमूल्य अर्थात् पूर्णाहुत क विद्येय आदेश। अर्थात् जीवनकाले ज्ञान-शक्ति देहाभिमानेर बाबा निष्प्रभित थाके, किंतु मन्मनेर गमय देहाभिमानेर बाबा अमर्ही हउयाते ज्ञानशक्ति अतीव विशद हय। सेहि विशद ज्ञानशक्ति तथन वाहविषयेर महित मन्मर्कशुत हउयाते अनुर्दिष्यमनकल फूटनपे अहुत क हय। मत्राकाले आजीवनर पट्टमा आदेश हइवार इहाई कारण।

महात्माले याहा हह, उद्दिश्य योगजागावर चिनियाहेन—“अर्थात् अन्तर्बाहुष्ट” अहुतपूर्णापूर्णाभर्णप्रहर्षयेत्त्वा * * * आद्याभिवाकु एवप्रहर्षत्वेव विलिया यत्कृष्ण अनाथ मायूर्हित एवद्वेर इन्द्र यद्योति।” आठीन एहि अर्बिकोर्य घट्टवा प्रयाप अर्थात् Phenomenal proof याहेर एवं गृह्ण टिक्काते प्रर्णित हइयाहे। De Quincey ऊहाई Confessions of an English Opium-Eater आहे चिनियाहेन ल, ऊहार एक आजीवा वालिका काले घणे भूरिले उप्पोलित हम। अमयाप्य दृष्टव्य हिले ऊहार आजीव नव सम्पुर्ण कर्म अद्वाकोर नध्ये येव युग्मात् आदेश हह (“She saw in a moment her whole life, clothed in its forgotten incidents, * * not successively but simultaneously,) Night Side of Nature पूर्वके Seeress of Prevorst मायक एक अति उत्तमद्वेर लेहाभिलास्त, यिनि युक्त देव नकल लोकर त्रितीक घट्टवा यत्कृष्ण देखिते पाहिले ऊहार दर्शन सध्ये एहितप लेखा आहे यथा—“And this renders comprehensible to us what is said by the Seeress of Prevorst and other somnambules of the highest order, namely, that the instant the soul is freed from the body it sees its whole earthly career in a single sign and pronounces its own sentence’ (Chap X) कर्मत्वे असा युक्तान यत्कृष्णगणेर उक्तिर बाबा उक्त आर्य वाकोर एकाग्र ममाकृ शोषण सद्वलेर आहेय। नकलेर यने आगा उचित ऊहारा य हा विडेहेन, ताहा यत्कृष्णकाले यत्कृष्ण उत्तित हइदे, —वा यदि शाश्वत कर्म्मेर बाह्यान्य सेहि बर्हीप्रये थाके, ताने पूर्वप्रहर्षित आपूर्ण हइता तिनि गणे गत्ते हहिवेल। यदि देशप्रहर्षित उप्योगी बर्हीर बाह्यान्य थाके, त्वयै दैव एवं देहितप नाहक यज्ञ पहिलेव। अतेव गीतार “य या वापि” इत्याखि उपदेश युक्त विज्ञा सर्वा तडाप्य आवित वाकिते टेटा करा उचित येव युक्ताकाले कोन गरमडाव अहुतपे उद्दित हय। अतितेव आहे—“तद्वेर सक्त नह कर्म्मैति तिज्ञ खनो यज्ञ विष्टमह।

४। कर्म्मकल।

सू. १३। कोन कर्म्मेर स द्वार यदि अलक्ष्य अवस्था हहिते लक्ष्यावस्थाम अवेक्ष हय, तजेह शरीरादिते याहा घट्टे, ताहाके सेहि कर्म्मेर फल द्वारा द्वारा। तज्ज्ञे युक्तिकृष्ण कर्म्म केयलद्वारा युक्त उत्पानन

କବେ ; ଆର ତ୍ରିଦ୍ଵିଷାକ କର୍ମେର ସଂଧାର ଆକୁଟ ଆବହୀନ ଆମିଲେ ଦେଇ କର୍ମେର ସେଇପ ଅକ୍ରତି, ତମୁଣ୍ଡ ଜାତି, ଆୟୁ ଓ ଭୋଗ ଉତ୍ସାହନ କଲେ । ପ୍ରତିକଳ ଓ ତ୍ରିଦ୍ଵିଷାକ, ଏହି ଉତ୍ସବିଧ ସଂଧାରେର ମଧ୍ୟେ ଯାହା ଦୃଷ୍ଟିଜ୍ଞମେହ ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ, ତାହା ଅନୁଷ୍ଠାନବେଦନୀୟ, ଆର ଯାହା ଭବିଷ୍ୟତରେ ଆକୁଟ ହିଁବେ, ତାହା ଅନୁଷ୍ଠାନବେଦନୀୟ । ଚାର୍ଦ ଅତ୍ୟଧିକ ଘୃଷ୍ଟ ହଇଲେ କଢା ହୁଏ, ବା ସର୍ବଗ-ବନ୍ଦେର ପାତା ଚର୍ମେର ଅକ୍ରତି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ । ଏତାଦୁଃ କହୁ ଦୃଷ୍ଟିଜ୍ଞମେହନୀୟ । ଆର ବର୍ତ୍ତନାନ ଆବଶ୍ୟକ କଷ୍ଟଫଳେର ଦ୍ୱାରା ସାଧା ଆପ୍ତ ହେଉଥାତେ ମେ କର୍ମେର ଫଳ ଇହଜ୍ଞେ ଆକୁଟ ହିଁତେ ପାରେ ନା, ତାହା ଅନୁଷ୍ଠାନବେଦନୀୟ ।

୪ ୧୪ । କର୍ମେର ଫଳ ବା ସଂଧାରେର ବ୍ୟକ୍ତତା ଅନିତ ସ୍ଟଟନା ଏଧାନତः ତିନ-ପ୍ରକାର—ଜାତି, ଆୟୁ ଓ ଭୋଗ । ସଂଧାର ହିଁତେ କରୁଣ ମଦଲେବ ମେ ଯେ ବିଶେଷ ବିଶେଷ ପ୍ରକାର ବିକାଶ ହୁଏ ଏବଂ ତ୍ୱର୍ତ୍ତେ ଶରୀରେ ଆକୁଟି ଓ ଅକ୍ରତିର ଯେ ଭେଦ ହୁଏ, ତାହାଇ ଜାତିଫଳ । ସଂଧାରେର ବଳାନ୍ତମାନେ ବା ଅନ୍ତ ବାରଣେ ଯତ କାଳ ଜାତି ଓ ଭୋଗ ଆକୁଟ ଥାକେ, ତାହାର ନାମ ଆୟୁ । ଆର ସଂଧାରେର ଅକ୍ରତି ଅନୁମାରେ ଯେ ଶୁଦ୍ଧ ବା ଛୁଟ ମନ୍ତ୍ରାଧିଷ୍ଟ ହୁଏ, ତାହାର ନାମ ଭୋଗ ।

୫ । ଜାତି ।

୪ ୧୫ । କରୁଣ ମକଳ ଶୁଣାନ୍ତରେ ସନ୍ତ୍ରିବେଶ ବିଶେଷ ମାତ୍ର । ଗେହ ସଂଧ୍ୟୋଗେର ତାରତମ୍ୟମାନ୍ତରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କରୁଣ ଉତ୍ତୃତ ହୁଏ । ଅତଏବ କରୁଣେ ଶୁଣସଂଧ୍ୟୋଗେର ଭେଦଇ ଆତିଭେଦେର କାରଣ । ଶୁଣସଂଧ୍ୟୋଗେର ଭେଦ ଅମ୍ବଖ୍ୟାତକାରେର, ଅର୍ଥାତ୍ ବିଶେ ଯତପକାର ଜୀବବୋନି ଆହେ, ତାହା ସଂଖ୍ୟାତୀତ । ଆତିର ଅମ୍ବଖ୍ୟାତକାରେ ଆବ ଏକ ହେତୁ ଏହି ଯେ, ଜୀବନିବାସ ଲୋକ ମକଳ ଅମ୍ବଖ୍ୟା ଏବଂ ତାହାଦେଲ ଭୌତିକ ଅକ୍ରତି ଓ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ । ଗେହ ଅମ୍ବଖ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଲୋକ ମକଳେ ଅମ୍ବଖ୍ୟାତକାର ପ୍ରାଣୀ ଥାକାଇ ମୁଖ୍ୟବଳ ।

ଆତି ସ୍ମୃତଃ ବିଧି, ଇହଲୋକିକ ଓ ପାନଲୋକିକ । ଉତ୍ତିଜ୍ଞ ହିଁତେ ମାନ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଣିଗମ ଇହଲୋକିକ । ଦେବଗଣ ଓ ନିବାଦାନିଗମ ପାରଲୋକିକ ଜାତି । ପାର୍ଵିତ୍ତ ଜାତି ତିନପକାଳ, ଉତ୍ତିଜ୍ଞାତି, ଶତରୂତି ଓ ମାନଦଙ୍ଗାତି । ଉତ୍ତିଜ୍ଞାତିତେ ତାମନ୍ତିକତାଳ ଓ ମାନଦଙ୍ଗାତିତେ ସାଧିକତାଳ ସମଧିକ ପ୍ରାହୃତୀବ । ପଞ୍ଚଜାତି ଉତ୍ତିଜ୍ଞ ମନ୍ତ୍ର ଅବନତ ମୋନି ହିଁତେ ମାନ୍ୟଦେଶ୍ୟ ଉତ୍ତାତ ମୋନି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଭିତ୍ତ ।

୪ ୧୬ । ଅମ୍ବଖ୍ୟକରୁଣ ଓ ତ୍ରିଦ୍ଵିଷାକ ବାହୁ କରୁଣ ଶତିର ବିକାଶେର ଦେଶମାନେ

যবি কোন মানব জননেক্ষিতে অভাবিত কর্ম করে ও আকাশে রংগে, তবে মানবশরীরের অমাধ্যতা নিবক্ষণ তাহার সমুদ্রে হয়। পরে সৃতু বালে জননেক্ষিত-বিষয়ক এবং ভাগ উভিত হইয়া কর্মসূত্রকে অনুভিত করে। তাহাতে আয়োজ অমৃতল সংক্ষিত সংস্থানও উদ্বৃক্ত হয়। অর্থাৎ যে পাশ্চাত্য জাতিতে জননেক্ষিতের অতিপ্রাপ্য, তারূপ অকৃতির আপুন হইয়া তরমুক্ত কর্মসূত্র কর্মসূত্র হওত মানবের প্রশংসন হয়।

স্থ ১৯। শূলশরীর-ত্যাগের পর আয়োজ জীব এক শুল্ক ভোগ দেহ ধারণ করে। এই ভোগ দেহ দৈব ও নারক-ভেদে দ্বিবিধ। কর্মসূত্রে যদি সাধিক বাসনার প্রাবল্য থাকে, তবে জীব যে শুখসূয়, শুল্ক ভোগ-দেহ ধারণ করে, তাহা দৈব, আব তরোগুণের প্রাবল্য থাকিলে যে কষ্টসূয় দেহ ধারণ করে, তাহা নারক। ভোগক্ষয়ে জীব পুনর্বায় শূলদেহে জন্মাইহণ করে। সেইকালেও কর্মসূত্র হয় (১৪ পৃষ্ঠ উঠিব্য)। তাহাই শূলজননের পূর্ণতন ‘দীঘ-জীব’।

দেহ সকল উপপাদিক ও সাধারণ-ভেদে দ্বিবিধ। উপপাদিক দেহ মাতা-পিতার সংযোগ ব্যতীত অক্ষুণ্ণ উৎপন্ন হয়। আব সাধারণ দেহ মাতা পিতার সংযোগে উৎপন্ন হয়।

স্থ ২০। পঞ্জাতি ও পাবলৌকিক জাতি ভোগ-শরীরী জাতি, মানবজাতি কর্মসূত্রীরী জাতি। ভোগ-শরীরী জাতি সকলে অশুক্ররূপ, জ্ঞানেক্ষিয়, কর্মসূত্র বা প্রাণ, এই শ্রেণীজয়ের কোন এক বা ছাই শ্রেণী অতিবিকশিত থাকে, এবং অপর এক বা ছাই শ্রেণী অবিকশিত থাকে। অথবা উক্তশ্রেণীত পক্ষ পক্ষ ইঙ্গিয়ের মধ্যে কতকগুলি অতিবিকশিত থাকে, এবং অবশিষ্টগুলি অবিকশিত থাকে।

২০ শূলের এক অপরান আছে। পাবলৌকিক জাতির মধ্যে সমাধিসিক্ষ উচ্চশ্রেণীয় দেবগন, যাহাদের সমাধি বল থাকাতে পুনরায় শূলশরীর-এহণ সন্তুষ্পন্ন হয় না, তাহারা অবশিষ্ট চিঞ্চমিহর্ষ শেষ করিয়া দ্বিতৃত হয় খলিয়া তীব্রাদিগকে শুভ ভোগ-শরীরী না দিয়া, ভোগ ও কর্ম উভয় শরীরী বন। সন্তুষ্ট।

স্থ ২১। গ্রীকপ করণ-বিকাশের অসামাজিক জাতির ভোগ-শরীরত্বের কারণ। যেহেতু কোন শ্রেণীন কতকগুলি ইঙ্গিয় যদি অস্ত্রাঞ্চাপেদা অতি-প্রবল হয়, তবে জীবের করণ-চেষ্টা সেই প্রবল করণের গুরুর্ণ অধীনভাবে নিপত্ত হয়। অতরাং ২য় হজারসারে সেই চেষ্টা ভোগমুক্ত হইবে। অতরাং তারূপ অসমগ্রস-করণ-বিকাশসূত্র শরীর, ভোগ-শরীর হইবে।

দেব ১ অষ্ট, করণব্যাপ। শাবে আছে, ইছাবাবেই উৎপন্নাং উহাদের কার্য সিদ্ধ

है । येदन ताहाका यदि मने करेन गृह ज्ञे शुद्धे याहै, गमनि ताहादेर सूक्ष्मग्रीव तथा उपतिष्ठत हैंवे (येहेतु ताहादेर अनुकरण शुद्धरां हज्जा शठि एवल) । किन्तु मान वर्ण मेजेप है ना । ताहा दर्श इच्छामारेहै गमन मिष्ठ है ना, कारण ताहादेर गमनशक्ति इच्छार दक्ष तृणविकलित बलिया इच्छार तत्त अधीन नहै, ये ग्रेवतादेर गमनशक्ति ताह देर अवश्यिकलित इच्छार अधीन । इत्तरां मानव मनोरथेर परात् मे कार्या करा उचिति कि अनुष्ठित, ताहा विचार करिया अवृत्त वा विवृत्त हैते पारे । किन्तु वेवगणेर मनोरथमारेहै काया निष्ठ है वलिया ताहा हैते निवृत्त हैंवार अमता थाके ना । ताहि ताहादेर तारुण छेष्ट २२ शूद्धानुभावे तोग हैवे, कर्म हैवे नाँ ताहि ताहारा शोणशब्दीय । तिथ्युक्त आठिदेर काहाते हृत्त गमनशक्ति अविकलित, काहाते कमनशक्ति अविकलित (येमन पूर्विकादिव राज्ञी), तज्ज्ञा ताहार सम्पूर्ण अधीन हैया ताहादेर कार्या (दर्थां तोग) है । तत्क्रमा ताहादेर आदीन वर्ष अत्याग वा ताहारा शोणशब्दीय ।

श २२ । सर्व श्रेणीव ओ श्रेणीसू नकल करणेर विकाशेर सामझश्च हेतु गमनवश्वरौव कर्मशब्दीव । मानव करण शक्लेर विकाशेर सामझश्च मेव ओ तिर्यक् जातीय करण विकाशेर सहित तृतीनाय जाना याय ।

७ । आयु ।

श २३ । जाति ओ भोग कुप कर्मफलेर अवस्थितिकालेर नाम आयु । फलेव काल यदि आयु हैल, तवे उक्त फलघ्यवेर उम्मेदे आयुओ उक्त हैवे ; अतएव ताहा अत्यन्त फलकले गमना करियाद् प्रमोजन कि ॥ इच्छा उत्तर ऐह ये, जाति ओ भोगेर अवस्थिति-समयेर हेतुचृत उपयुक्त शारीरिक उपादान उम्मेदेर मन्त्रेर उड्डत हैंवार अवश्य दावण थाकिवे ।

येमन कथ्यविशेषे मानवजाति ओ तदहयायी इत्य-त्यः भोग आप्त हउया गेल ; किन्तु मेहै जाति ओ भोग अप्लकाल कि दीर्घकाल थाकिवार हेतुचृत अप्लजीवी वा चिरजीवी शब्दीव गाहा हैते हय, ताहाइ आयु ।

कर्मेऽ वाया आप्ल नक्षित है, आव नक्षित आप्ल हैते भोग है । अर्थां जाति-हेतु कर्मफलेर जाति, तोग हेतु कर्मेर फल-भोग वात्र, किन्तु मेहै जाति ओ भोग दीर्घकाल वा अप्लकाल थाकिवार वे कारण, ताहाह आयु हेतु कर्मफल । हय जातिकालेरै आहट्ठै है ।

श २४ । अन्दकाले आयुव आहर्त्त्वाव साधारण उद्सर्व वा नियम । फलतः सृष्टिग्राहित वर्षेर वाया आयुव परिवर्त्तन हैते पादे । मेहैलप जातिर एवं भोगेर उल्लेख हैते पारे ।

৭। ভোগফল।

সূ. ২৫। স্তর ও দ্রঃখ বোধ, কর্মসংযোগের ভোগফল। যাহা অভিযন্ত বিষয়ের অশুল্কল, সেইসপ ঘটনায় স্থথবোধ হয়। যাচা তাদৃশ বিষয়ের প্রতিকূল, তাহা হইতে ছাখবোধ হয়।

অভিযন্ত দিবষ হিবিদ, অবির্ণেও ও নির্বেও। অবির্ণেও মিষ্ট—যেমন মাতার নিকট শুন্ধি কি কি বিশেষ তথ্য মাতার অভিযন্ত, তাহা অবির্ণেও। নির্বেও দিবষ যথা—কূখ্যাতের নিকট অন্য শুণ্ধি শাস্ত্রিকণ বিশেষ ও বিশেষ উপর জন্ম অভিযন্ত।

সূ. ২৬। স্থথই জীবেন ইষ্ট। অতএব ইষ্টপ্রাপ্তি স্থথের হেতু। সেইসপ অনিষ্টের প্রাপ্তি স্থথের হেতু। প্রাপ্তি অর্থে সংযোগ। ইষ্টেব ও অনিষ্টের প্রাপ্তি ছাইপ্রকাব, (১ম) সাংস্কৃতিক, (২য়) আভিব্যক্তিক। যাহা জন্মকাল হইতে আবির্ভূত খাকে, তাচা সাংস্কৃতিক, আব যাহা পরে আভিব্যক্ত হয়, তাহা আভিব্যক্তিক।

সূ. ২৭। উচ্চ বিবিধ ইষ্টপ্রাপ্তি ও অনিষ্টপ্রাপ্তি পুনশ্চ বিবিধ, অতঃ ও পরতঃ। যাহা নিজের বৃক্ষি, বিবেচনা, উপস্থ প্রভৃতির বৈশ্বাবল্ল এবং অবৈশ্বাবল্ল হইতে হয়, তাহা অতঃ। যাহা নিজের প্রকৃতিগত ঈশ্বরতা (যে শুণের দ্বারা ইচ্ছাপ্রাপ্তি ঘটে), নির্বংসনতা, অহিংসতা প্রভৃতির দ্বারা,—অথবা অনৌপরতা, মৎসরতা, হিংসতা প্রভৃতির দ্বারা,—অপর বাক্তিব দ্বৈতী, উপচৰ্চীকৰ্ম্ম প্রভৃতি, বা দ্বৈত অপচৰ্চীকৰ্ম্ম। প্রভৃতি উৎপাদন করিয়া সুজৱিত্ত হয়, তাহা পরতঃ।

সূ. ২৮। ইষ্টপ্রাপ্তিব প্রধান হেতু উপস্থুক শক্তি, অতএব শক্তিস বৃক্ষিকে ইষ্টপ্রাপ্তিও বৃক্ষি, স্মৃতবাঃ স্থথেবও বৃক্ষি হয়। শক্তি অর্থে সমস্ত ক্ষমণশক্তি। যথা—অন্তঃকরণশক্তি, জ্ঞানেক্ষিমশক্তি, কঞ্চেক্ষিমশক্তি ও প্রাণশক্তি। শক্তিস বৃক্ষি অর্থে প্রকৃতি ও পদিমাণ উত্থতঃ উৎকর্ষ।

সূ. ২৯। কর্মকে করণ-চেষ্টা বলা হইয়াছে। করণ-চেষ্টা হইলে তাহার সংযোগ হয়। চেষ্টা পুনঃ পুনঃ হইলে সেই সংক্ষিত সংযোগ শক্তিসঞ্চল হইয়া, সেই চেষ্টাকে কুশলতাপ সহিত নিষ্পন্ন করে। যেমন পুনঃ পুনঃ বর্ণমালা লিখন-চেষ্টার সংযোগ সঞ্চিত হইয়া হস্তে লিখনশক্তি জন্মে, অর্থাৎ হস্ত শক্তি লিখন-কূপ অধিক গুণবিশীল হইয়া পরিণত হয়। কর্মজ্ঞত্ব এই করণশক্তিব পদ্ধি-ণাম মাহিক, দাঙ্গমিক ও তামসিক-বেদে তিনপ্রকাব। সাধিদ পরিণাম-

कालक चेठीच नाम साहिक कर्म, राजनीक ओ तामसिक कर्म ओ तज्जग परिणामघनक ।

शु ३० । बाह्यदर्भा संवलेच नियन्त्रक हेतु ओ साहित्यतारा प्रायला हेतु, अथःकरुण बाह्यकरण अपेक्षा श्रेष्ठ । बाह्यकरणेर मध्ये ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय अपेक्षा, ओ कषेन्द्रिय प्राण अपेक्षा श्रेष्ठ ।

ये ज्ञातिते यत श्रेष्ठ करण संवलेच अधिक विकाश, सेहि ज्ञाति तत उत्कृष्ट । उत्कृष्ट ज्ञातिते उत्कृष्ट शक्तिच संयोग हय, युत्तरां ताहाइ जीवेच समधिक उत्कृष्ट, युथकर ओ अडौष्ट ।

अतेक ज्ञातिते करणशक्ति विकाशेच एकजी गोवा आहे । युत्तरां सेहि संवल शक्ति युथसाधेच अमृत हइया निर्दिष्ट परिमाणे युथांगादम करिते पावे । असेहा यवि सेहि निर्दिष्ट परिमाणेर अतिरिक्त युथ इष्ट हय तवे सेहिजातीय करणशक्तिच अताधिक चेठातेच (वा बर्हेच राजा) इष्टप्राप्तिच नाकां संवादम् नाहि । इहा २९८ नियमेच अपवाद । २९९ नियमेच याच एक अपवाद एही युथ संवलेच अतिरिक्त युथ याचां फल आदान करेच ना एही अन्य कोन निष्ठेच अधिक ओ अमृत आवाजेच वा लोक्य करिले ताहारा प्राप्ति घटेच ना । आकाङ्क्षा करा केवण इष्टप्राप्ति करावा करा मात्र । कर्मनाऱ्य इष्टप्राप्ति वा साधिकतारा वा ईश्वरकारा अतिसोग हहले बात्तर्विक हष्टप्राप्तिच समझ उपयोगी साधिकतारा अतिरिक्त हइया प्राप्ति घटेच ना । आवादेच जीवन धर्मान्तः आकाङ्क्षा मिळि वहे । वेदम लाक्षाहिते हहले पेहम हहिते नविरा देग संकर करिते हय ए नियम ओ तज्जग । तज्जग आवादेच अमृति गहन जीवान संयम (दावादिव एकप्रदाव नंगम) कायनासिंह वा युथकर ।

शु ३१ । अकाश ओ मत्ताव अमृतगत कर्म, साधिक कर्म । असेहा ये युक्तकल्पनावती इच्छाव प्राप्ति घटेच वा याहा सत्ती हय, ताहा साधिक, सेहिकप ये विवेचना व्याख्य हय, ताहा ओ साधिक । समष्ट चेठा संखके एही नियम । ये इच्छा कल्पना-वहल एवं यज्ञप्राप्तिकर्ती ताहा बाजसिक । ये इच्छा अमृत-कल्पनावती, युत्तरां सफल हय ना, ताहा तामसिक । विवेचनादि संदर्भेच सेहिज्जप ।

क, ख ओ ग तिनजव व्याख्य । क विवेचना कविता दे ज्ञवा तत करिल, ताहा हहिते परे अमृत लाभ हहिल । क-एव मेहि विवेचना साधिक, अर्थां मेह संवत पूर्वकद्येव फल यज्ञप साधिकता ताहारा ठिठे हैवित हिल एवं विवेचनाम अमृतविष्ट हहिल । संवत अदालपैल विवेचना ताहारा विवेचना व्याख्य हहिल ।

এ যে জন্ম করিল, তাহাতে সে যেকৃত বিবেচনা করিয়াছিল, সেকৃত সাত না হইয়া প্রণবিভাগে লাভ হইল। অতএব এ এর বিবেচনা সেই সময়ে পূর্ণকর্ম ভাষণিকতা যাহা অসুস্থিত ছিল বলিতে হইবে। তাহার বলনা যত বহু ছিল, কর কর বহু হইল না।

এ যে জন্ম বিবেচনা করিল তরু করিল এবং তাহাতে যেকৃত সাত করিবে বিবেচনা করিয়াছিল, কলে তিক তাহার বিপরীত হচ্ছে। অতএব তাহার সেই সমষ্টিকার বিবেচনা ভাষণিক ছিল, বলিতে হইবে। তবোভাগের উৎসে তাহার বিবেচনা অসৎ বা বিপরীত কইল।

সূ ৩২। ইচ্ছাপূর্বক জীব কর্তৃ প্রত্যুত্ত হয়। ইচ্ছা হইপ্রকারে হয়, (১) বিবেচনা বা বিচারপূর্বক, (২য়) আবশিক নিশ্চয়পূর্বক। বিদিত হেতু-মূলক নিশ্চয়ের নাম বিবেচনা বা বিচারপূর্বক, আব যে নিশ্চয় ননে প্রত্যু হয়, যাহার কোন নির্ণীত হেতু বিদিত হওয়া যায় না, তাহা আবশিক নিশ্চয়।

সূ ৩৩। পূর্ণী বেদগুপ্ত বিবেচনাব ত্রিগুণত প্রদশিত হইয়াছে, আবশিক নিশ্চয়েও সেইবুগুপ্ত ত্রিগুণ আছে। যে আবশিক নিশ্চয় কলে যথার্থ হয়, তাহা গান্ধিক, যাহা কর্তৃক পরিমাণে যথার্থ হয়, তাহা বাচনিক, যাহা বিপরীত হয়, তাহা তামিক।

সূৰ্য আকৌশেখ সূহৃ ঘটিলে যে অনেকের দৌগ্নত অথবা দুর্ভু জ্ঞান দৃষ্ট হয় তাহা আবশিক নিশ্চয়ের উদ্বাহণ। অনেক ব্যক্তি যে আকশিক নিশ্চয় হইতে বৌকাবোহ্যাদি কার্যা হইতে নিরুত্ত হইয়া বিপুলি হইতে উত্তোর্ণ হয় দেখা যায়, তাহা আবশিক নিশ্চয়ের সাধিবাক উদ্বাহণ। বির্তিগু আশকা করিয়া যে অনেক বিপদ্যাপ্ত হয়, তাহা আবশিক নিশ্চয়ের তামিকভাব উদ্বাহণ (১২০ পৃষ্ঠ প্রথম)।

সূ ৩৪। শুধু ও দুঃখ ত্রিবিধি, (১) সদ্ব্যবসায়জ্ঞাত, (২) অস্মব্যবসায়জ্ঞাত, (৩) বক্ষ্যব্যবসায়জ্ঞাত। যে শুধু বা দুঃখ প্রভ্যাপ ও শাশীধার্মক্ষয সহগত, তাহা সদ্ব্যবসায়জ্ঞাত। যাহা অতীতান্তর বিষয়ের চিহ্ন সহগত (শক্তি আশাদি-জনিত), তাহা আয়ব্যবসায়িক। আব যাহা নিজাদি কৃক্ষাবস্থাব অসুগত এবং অকুট ভাবে অসুত্ত হয়, তাহা বক্ষ্যব্যবসায়িক, যেমন সাধিক নিজাজ্ঞাত শুধু। প্রত্যুত্ত সমষ্ট বোধই হয় শুধু শুধু ক্ষয, নয় দুঃখক্ষয, নয় মোহক্ষয (মোহও দুঃখের অসুর্গত)।

সূ ৩৫। সদ্ব্যবসায়িক শুধু যাহা শাশীর ও ঝিলিয়ক বেধসহগত, তাহা ঐ ঐ কৃণের সাধিক ক্রিয়া হইতে হয়। সদগুণ প্রকাশাধিক, অতএব যে শাশীধারি দ্বি ১৮ টুকু শুধু পুটপোধ গুগচ যাহা অবস্থিত্বায় ক অন-

ଆଜ୍ୟତାସମ୍ପାଦ, ତାହାଇ ସାହିକ ଶାରୀରାଦି କର୍ମ ହିଁବେ । ଦୁଃଖବ ଘଟନା ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରିଯା ଦେଖିଲେ ଦେଖା ଯାଉ ଯେ, ଉତ୍ତଳମଣ ବର୍ଷ ହିଁତେହି ଆମାଦେବ ସମସ୍ତ ଶୁଦ୍ଧ ହୁଏ । ସକଳେହି ଜାନେ ଯେ, ମହଙ୍ଗ କ୍ରିୟା ଅର୍ଥାଂ ଯେ କ୍ରିୟା କରିତେ ଆମାଦେବ ଅଧିକ ଶକ୍ତି ଚାଲନା କରିତେ ନା ହୁଏ, ତାହା ହିଁତେହି ଶୁଦ୍ଧ ହୁଏ; ୧୨୯ ପୃତେ ଯେ ଉନ୍ନାହବଣ ଦେଓଯା ହିଁଯାଛେ, ତାହା ଏହୁଲେ ପ୍ରସୋଜ୍ୟ । ଯେ ବ୍ୟାପାରେ କ୍ରିୟା ଅଧିକ, ଅର୍ଥାଂ ଯାହାତେ ଜାତ୍ୟତାବ ଅଭାଧିକ ଅଭିଭବ କରିତେ ହୁଏ, ତାଦୂଶ ରାଜସ ବା ଜାତ୍ୟତା ଓ ପ୍ରକାଶେର ଅନ୍ତରୀ ସ୍ଵର୍ଗ କରଣ କାର୍ଯ୍ୟେର ବୌଧ ହିଁତେ ହୁଅ ହୁଏ । ଆର ଯେ କ୍ରିୟାତେ ଜାତ୍ୟତାବ ଆଧିକ୍ୟ, ଏକାଶ ଓ କ୍ରିୟାର ଅନ୍ତରୀ, ତାଦୂଶ ତାମମ କରଣ-କାର୍ଯ୍ୟେର ବୌଧ ହିଁତେ ମୋହ ହୁଏ ।

ବ୍ୟାଯାମ କରିଲେ ଯତନଗ ମହାନ୍ତଃ କରା ଯାଉ ତତନଗ ଶୁଦ୍ଧବୌଧ ହୁଏ, ପରେ କ୍ରିୟାବ ଆଧିକ୍ୟେ କଷ୍ଟବୋଧ ହିଁତେ ଥାକେ, ତାହା ହିଁତେ ନିର୍ମତ ହିଁଲେ ତବେ ଶୁଦ୍ଧ ହୁଏ । ଆର ଅଭାଧିକ କ୍ରିୟା କରିଲେ ଯେ ଜତତାବ ଅବିର୍ଭାବ ହୁଏ, ତାହା ମୋହ ।

୪ ୩୬ । ଯେମନ ଆଗ୍ରାଂ, ପ୍ରଥମ, ନିଜୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟକ୍ରମେ ଆବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ, ସେଇକୁଳ ସବ୍ବ, ସଜ୍ଜଃ ଓ ତମୋଶୁଣ୍ଡେର ଅପର ବୃତ୍ତି ସକଳ ଓ ପ୍ରତିନିଯତ ପର୍ଯ୍ୟାୟକ୍ରମେ ଆସେ ଯାଉ । ଅର୍ଥାଂ ପ୍ରତିନିଯତ ସାହିକତା, ତେପରେ ରାଜସିକତା ଓ ତେପରେ ତାମସିକତା, ତେପରେ ପୁନଃଚ ସାହିକତା ଇତ୍ୟାଦିକ୍ରମେ ଆବର୍ତ୍ତନ ହିଁତେହେ । ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞ କୋନ ମମମ ଚିତ୍ରେବ ପ୍ରମାଦାଦି, କୋନ ମମର ବା ବିକ୍ଷେପାଦି ଆସେ । କଥାହୁଏ ବଲେ—‘ଚକ୍ରବଂ ପ୍ରବିର୍ତ୍ତନେ ହୁଃଥାନି ଚ ଶୁଥାନି ଚ’ । ସାହିକକଷ୍ମେର ବହଳ ଆଚରଣେ ସାହିକତାବ ଭୋଗକାଳ ବାଡାଇୟା ଅଧିକତର ଶୁଦ୍ଧଶାତ ହିଁତେ ପାରେ । ରାଜସ ଓ ତାମମ କର୍ମେର ତତ୍ତ୍ଵ ନିଯମ । ତତ୍କ ମୟ୍ୟବ୍ୟାସାୟିକ ନହେ, ଆତ୍ୟବ୍ୟାସାୟିକ ଓ ରତ୍ନ-ବ୍ୟାସାୟିକ ଶୁଦ୍ଧ ହୁଃଥେବ ଉପରି ଉଚ୍ଚ (୩୧୩୬ ଶତଶବ୍ଦ) ନିଯମ ପ୍ରସୋଜ୍ୟ । ନାହିଁ କତାଦିତି ବୃଦ୍ଧି ନିୟମିତ ଚେଟୋର ଦ୍ୱାରା କରିତେ ହୁଏ, ଏବବାବେ ଉହା ମାଧ୍ୟ ନହେ ।

୪ ୩୭ । ଦୃଷ୍ଟଭାବେଦନୀୟ କ୍ରିୟମାନ କର୍ମ ହିଁତେ ମର୍ମନାହିଁ ଶ୍ରୀବୈଦ୍ଵିତ୍ତ କ୍ରିୟା-ଅନିତ ଶୁଦ୍ଧ ହୁଣ୍ଟ ହୁଏ । ପୂର୍ବାର୍ଜିତ କର୍ମ ହିଁତେଓ ତାଦୂଶ ଶୁଦ୍ଧ-ହୁଣ୍ଟ ହୁଏ; ତବେ ପୂର୍ବସଂକାର ହିଁତେ ଆରମ୍ଭ ଗୋପ ଉପାୟେ ଶୁଦ୍ଧ ହୁଣ୍ଟ ହୁଏ । ଅର୍ଥାଂ ପୂର୍ବ ମଂକାର ହିଁତେ ଐଶ୍ୱର୍ୟ (ଯେ ଶକ୍ତିବ ଦ୍ୱାରା ଇଚ୍ଛାର ପ୍ରାପ୍ତି ସଟେ ତାହା ଐଶ୍ୱର୍ୟ) ବା ଅନୈଶ୍ୱର୍ୟ ପ୍ରାରକ (ବା ଉଦିତ) ହିଁଯା ତଥୁଳକ କ୍ରିୟମାନ ବ୍ୟା ହିଁତେ ଶୁଦ୍ଧ ହୁଣ୍ଟ ମୁଦ୍ରିତ ହୁଣ୍ଟ ।

৪। ধর্মাধর্ম-কর্ম।

সূ. ৩৮। কৃষ্ণ, উক্ত, অন্ন-কৃষ্ণ এবং অশুরারুপ, দ্বিতীয় দলাইসামে বর্ণ্ণ এই চতুর্থা বিভক্ত করা হইয়াছে। কৃষ্ণ কর্মের নাম পাপ বা অধর্মকর্ম এবং শুনানি ত্রিদিধ কর্ম সাধারণতঃ ধর্ম বা পুণ্যকর্ম বলিয়া আখ্যাত হয়।

যাহার ফল অধিক দ্রুত, তাহা কৃষ্ণ কর্ম। যাহার ফল হৃথ-হৃথ মিলিত, তাহার নাম শুনু কৃষ্ণ, যেমন হিংসানাধা ঘোষি। আর যাহার ফল অধিক পরিমাণে দ্রুত, তাহা শুনু কৃষ্ণ। যাহার ফল দুর্বল-বশুত শাপি, যাহা পুণ্যাদিকারবিরোধী, তাহা অশুরারুপ কর্ম।

সূ. ৩৯। “যাহার দ্বারা অভ্যন্তর ও নিশ্চেয়স নিজি হয়, তাহা ধৰ্ম,” ধর্মের এই লক্ষণ গ্রাহ। তত্ত্বাদ্যে যাহা দ্বারা অভ্যন্তর বা ইহামুক্তের স্থলাভ হয়, তাহা অপর-ধর্ম (শুনু ও উক্ত-কৃষ্ণ)। এবং যাহা দ্বারা নিশ্চেয়স-সিকি হয়, তাহা পুরুষ-ধর্ম (অশুরারুপ), “অগ্নত পুরোহী মন্ত্রো বদ্যোগেনোয়াদর্শনম্”।

সূ. ৪০। পঞ্চপর্বী অবিষ্টা (অবিষ্টা), অশ্চিতা [করণে আহুতাখ্যাতি], বাগ, দ্বেষ ও অভিনিবেশ] সমস্ত হঃবেৰ মূল কাবণ (গাংথ্যশাস্ত্রে উল্লিখিত)। অতএব অবিষ্টার বিরোধী কস্ত দ্বিগুণাশক বা ধর্মকর্ম হইবে। আব অবিদ্যার পোষক কর্ম অধর্মকর্ম হইবে।

সমস্ত ধর্মের প্রশংসনীয় ধন্তকল্প সকল বিজ্ঞব কৃতিত্ব মেরিলে মেখা যাই যে, তাহারা সকলেই এই মূল লক্ষণের অন্তর্ভুক্ত। সর্ববস্তুত এই করণকার কল্পকে অধ্যাবতঃ ধর্মবর্ণ বলা হয়, যথা, (১) ঈশ্বর বা মহাজ্ঞাত উপাসনা, (২) প্রত্যুৎস্থোচন, (৩) অজ্ঞানংয়ম, (৪) জ্ঞানাদি ভাগ।

উপাসনার ফল চিত্তবৈরী ও সম্পর্কেৎপাদ। চিত্তবৈরী=চাক্ষু বা রাজসিকতা মালক=বিষয়প্রবলবিরোধী=আয়ুপ্রকাশকারক=অনাদ্যাভিমান স্ফুরণ অবিদ্যার বিরোধী। সম্পর্কেৎপাদ=ঈশ্বর বা মহাজ্ঞাকে সম্প্রণের আধাৰ স্বকল্পে অঙ্গুলি চিপ্পি কৰাতে চিতুকাগীতেও সহশ্রেণ বা অবিদ্যাবিরোধী গুণ বর্ণিত। অতএব উপাসনা ধর্মবর্ণপাদক কর্ম হইল। প্রত্যুৎস্থোচন=অবিদ্যাজ্ঞনিত আহুত্যাকর্তা উপাস=(১) দান বা ধনগত অহতাত্ত্বাদ, স্ফুরণ অবিদ্যাবিরোধী-(২) সেবা বা অমৃতাদ, স্ফুরণ অবিদ্যাবিরোধী। দান ও সেবার ক্রিয়ণ হৃথ হৃথ, তাহা ৩০০ পুঁজি উল্লিখিত। অজ্ঞানংয়ম=বিষয়বাবহাবিরোধী, স্ফুরণ অবিদ্যাবিরোধী। জ্ঞানাদিত্বা আবদ্যাজ্ঞ, স্ফুরণ উবিরোধী কৰ্মা প্রহিংসাবি ধর্মকর্ম হইল।

এইজনে সমস্ত ধন্তকর্মেই ‘অবিদ্যা’ বিরোধিত্ব সম্পূর্ণ পাওয়া যাব। ভগবান মমু মূল ধন্ত সবল এইক্ষণ সমস্তা করিয়াছেন, যথা—যুতি, কুমা, দম, অ গুহ, শৌচ, প্রিণিয়েহ, শী, বিহা, সত্তা এবং অ’হ্রাণ। এই দশ ধন্ত ধীহাতে আহ, শিনি ধান্তিক এবং ঐ সবগুলি যিনি

निजेत अविव र चेष्टा बरेन तिबि धर्ष्णचारी । ईश रागाना साकार धम्प नाहे घेवे उहा
धम्प सकलके आसूह करिबार प्रकृष्ट उपाय ताते महु उहा गणना कठेन नाही ।

धम्पेह विषयेत कम्हहि पापकल्प तळावा अ वद्या गरिपूष्ट हय । हि सा, ज्ञोष विद्य-
चित्तादि नमत इ एकव अद्यत्कर्ष्ट हैलगण झासू ।

सू ४१ । तपः, ध्यान, अहिंसा, मैत्री अडृति ये समत धम्प बाहोपकरण
निवपेक वा याहाते पवेव अपवावादिर अपेक्षा नाही ताहा शुक्र कम्ह,
ताहाव फल अविनिश्च सूख । आर यज्ञादि ये समत कम्हे पवापकाव अहार्या,
ताहाते छःथ फल यिशित थाके । यज्ञादिते ये संबम दानादि अनु
थाके, ताहा हैते धम्प हव ।

यज्ञादि हैते वे दृष्ट वा अृष्ट फल हव, ताहा देउ कर्त्तव श० फलप्रकल्प ।
ताहाव खोन क्षमविधाता पूर्व नाही । पूर्विमा सकगण मन्त्रेर अतिरिज्ज इत्तादि प्रेषता
स्त्रीकाव कठेन ना । अतेव इत्तुह उहादेर वते फलप्रकाता । मत केवल सकलेह ताहा
नात । अतेव न यत होत्तुन्त्रौगणेत मृद नकल हैते यज्ञेत दृष्टफल सकल हव । एकअकाव
वोग आहे ताहाके तू त पाऊवा वले । ताहाते रोगी निजेत क एक अन्य (दृष्ट) याक्षिं
मने व व । याहादेर किछु वेग्मेविक शक्ति आहे ताहावा नाना अक्षियाव आवा ई वोग
आवाय कविते गा व । तस्र था एक अ ज्ञात अतित अहिंसा न । अशेक अ हृति
अदाने रोगी (दूरे धाविणेऽ) होताव सकलाशुभ्राती वेना अनुष्ठव वरि त थाके लोके
मने वरे यत्तविशे दव आवा ईरुप हव किन्तु आमवा वोगा गाधा वेवेन श० यज्ञादि
कविया वा ना कविया केवल सकलेह यावा ईअकाव फल उत्तेपादन कवियाहि । अतेव
होठाव सकल व खालेव पृथिवी यज्ञक दूर अदान अमक । आतीन तुम्ही विधानेव
ज्ञात ईक्षेव श्वाकर्षा फल उत्तेपादित हैते । तज्ज्य जैविविव दर्शने यज्ञविधाता इत्तावि
देवत अद्यतृत । यज्ञाहृत न यमादिर यावा यत्तेव अृष्टेफल उत्तेप हव ।

शास्त्रे नामाना सामान्य कर्त्तव अन धाईष यज्ञक्षति आहे (येवल तिकोटिलमुक्त्यर०) ।
तात्त्व फल कार्यावृत्त्युपृष्ठित हहते गावेना तज्ज्यना केह केह ईश के कर्मयताता
स्त्रीकाव कठेन । ईशप यज्ञक्षत अर्द्याव नात्र श्विया विजगण श्रद्धा वरेन, आग्न उहा
यद्यावथ श्रद्धा कवित ल सकल फल वार्य हव । येवल तीर्थवि शेव नाना कविले पूर्वार्थ यह वा,
उहा वहि अर्द्याव विनिय ना यावा याव, तथे उपनिषद धन वार्य हव । तज्ज्य ईअकाव
यज्ञविधिर ईत्याहात्म सदेव ईश इव अृष्टपनिर्विव वा केव तत्त्वविदाव कवा याहिते शावेना ।

सू ४२ । सप्तश्चात् ओ असप्तश्चात् गोग एव ताहादेव साधक दम्प सकल
अृष्टाकृत । त्वावा सर्वाणेना श्रेष्ठ फल शावनी शाति लात इव विना
ताहाव नाम ग्रन्थ नाम ।

ପ୍ରାଣି ଜୀବିବ କର୍ମେ ସଂକୋଚ ବରଣ୍ୟରେ ପରିପଲକାରକ, ଏଇ ଅନୁଷ୍ଠାନ ବଳେ ମଧ୍ୟରେ ଚିତ୍ତଶିଖର ନିର୍ଦ୍ଦିତକାରକ । ମୁହଁ ଯୋଗିଗତେ କମ୍ପି ଆଶ୍ଵାସ୍ୟ । ଯୋଗ ହରି-ଅକାର, ନୟାଙ୍କାର ଓ ଅନ୍ତର୍ମାତ୍ର । ମଧ୍ୟରେ ଚିତ୍ତ ଫିଲ୍, ମୃଦୁ ଓ ଗିଳିପୁଣ୍ୟ ମର । ବିଷ ଥିଲି ଅତିନିରାତ୍ମା(ଶ୍ଵରାମନ୍ଦରୋଧ ପଥି ହେଲା ବା) ଏତ ବିଷରେ ମଧ୍ୟ ଅଜ୍ୟାନ କରା ଯାଇ, ତରେ ଚିତ୍ତର ସେ ଏକବିଷପ୍ରେସ୍ କା ଘରୀବ ହେ, ତାହାକେ ଏକାନ୍ତର୍ମିଳିବୀ ବଲେ । ବିଶ୍ଵପୁଣି ଭୂମିକାତେ ଅନୁମାନ ବା ମାନ୍ଦରାତ୍ମାର କହିଯା ହେ ଉପରୀନ ହେ, ତାହା ବିବେଳ ବିକେପଦଭାବରେ ତୁ ନରାକାଳହାତୀ ହିତେ ଗାରେ ନା । ଯଥନ ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ସବ ଥାଲେ, ତୀର ଜ୍ଞାନିବ ଦୀର୍ଘ ଆଚରଣ କଲେ, ପରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶ୍ଵର ଆଚରଣ କଲେ । କିନ୍ତୁ ଏକାଶ୍ରୁମିଳାର ଯେ ଅନୁମାନ ହେ, ତାହା ଚିତ୍ତେ ସମ୍ବନ୍ଧିତାତୀ ହୁଏ; କାରଣ ତଥିର ଚିତ୍ତର ଏକଳ ଘଟାବ ହେ ଯେ, ତାହା ଯାହା ଥରିଲେ, ତାହାଟିରେ ଅତରହି ବାକିକେ ଗାଗିବେ । ଏକଳ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତି ଯୁଦ୍ଧ ଚିତ୍ତେ ତରାନେର ମାନ ସମ୍ପ୍ରଭୋତ୍ତମ ଯୋଗ । ତାହାହିଁ ଯେତୁ ମହାକାଶ କର୍ମ-ବାନୀ-ମାନ୍ଦରୀଟି ଏକା ବା ‘ଜ୍ଞାନ’ (ଜ୍ଞାନାପିଃ ମର୍ତ୍ତକର୍ମାଣ୍ଡ ବୁଝିତେବର୍ତ୍ତନ) । ବିକଳେ ମେହି ଜ୍ଞାନ କର୍ମାନ୍ଦ-ବାନୀନା ମାଳ କରେ, ବଳା ଯାଇଥେଛ । ମୁମ୍ବ ବର, ତୋମାର ଜ୍ଞାନର ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ତ ଆହେ ମଧ୍ୟରେ ଅବହାର ତୁମି ଜ୍ଞାନ ହେତ ବଲିଲା ବୁଝିଲେବେ ମେହି ମଧ୍ୟରେ ବଶେ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନର କୌଣସି ଉପରେ ହେ । ବିଷ ଏକାଶ୍ରୁମିଳାର ଯଥି ତୁମି ଜ୍ଞାନ ହେଯେ ‘ଜ୍ଞାନ’ କହିଲା ଅଜ୍ଞୋତାବକେ ଉପରେର ‘ଜ୍ଞାନ’ ବର, ତରେ ତାହା ତୋମାର ଚିତ୍ତେ ନିଷ୍ଠାତେ ଥାବିବେ, ଅଥବା ଜ୍ଞାନର ହେତୁ ହିଲେ ତାହା ତ୍ୱରଣାଂ ଅରଣ୍ୟରଚ ହହଥା ଜ୍ଞାନକେ ଆନିତେ ବିବେ ନା । ଅତ୍ୟନ୍ତ ଜ୍ଞାନ ଯଥି ବରନ୍ତି ନା ଉଠିଲେ ପାରେ, ତବେ ବଲିଲେ ହିଲେ, ମେହି ପରାମର୍ଶ ବା ‘ଜ୍ଞାନେର’ ହାତ ଜ୍ଞାନ ବାନନାର କର ହେଲ । ଏଟକଳେ ମଧ୍ୟ ଛାଟ ଓ ଅମିଟ କମ୍ପ ବାନନା ମଧ୍ୟରେ ଯୋଗେର ବାରା ମହେ ହେ । ମଧ୍ୟରେ ପରାମର୍ଶ ବାନନା (ଆଶ୍ରୁମି ପ୍ରଜ୍ଞାନ ବାବେ) ନଟ ହହଳେ ବିରୋଧ-ମଧ୍ୟ ସମ୍ମାନ ପରମ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଚିତ୍ତେ ଉଦିତ ଥାକେ, ତାହାକେ ନିରୋଧ୍ବୁଦ୍ଧିକା ବା ‘ଅମ୍ବତ୍ତ-ଜ୍ଞାନ ଯୋଗ ବା କୈବଲ୍ୟମୁକ୍ତି ବଲେ ।

ଚିତ୍ତ ସଥମ ପରବୈରାଗ୍ୟେ ଦ୍ୱାରା ଦୂରକେ ଲୀନ ହେ, ଯଥନ ତାହାକେ ବିରୋଧ ମନ୍ଦିର ବଲେ । ଏକବାର ନିରୋଧ ହିଲେଇ ଯେ ତାହା ମଧ୍ୟକାଳେ ଜନ୍ମ ଥାବିବେ, ତାହା ନହେ । ବିରୋଧରେ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠ ହହଥା ପରେ ମଧ୍ୟରେ ଯୋଗୀ ବା ନିରୋଧ ଭୂମିକା ହେ । ମଧ୍ୟାତ୍ମ-ଗିରଣ ଯଥି ଏକବାଦ ନିରୋଧର ବାରା ପ୍ରକୃତ ଆଯୁଧଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କରିଲେ ପାରେ, ତରେ ତାହାଦିଗକେ ଧୀରଙ୍ଗ ଥିଲା ।

“ସମ୍ବନ୍ଧ କଲେ ମଧ୍ୟରୀନ ଯୋଗୀ ଜ୍ଞାନି କେବଳ୍ୟ ।

ତ୍ୱରଣାଂ କୀର୍ତ୍ତି ମଧ୍ୟରୀନ ଜୀବନୁଭ୍ରାତା ତ୍ୱରତମ୍ଭେ ।”

ପରେ ନିରୋଧ-ଭୂମିକା ଆରତ ହିଲେଇ ତାହାରେ ବିନ୍ଦେହିବୈବଳୀ ହେ । ଯଥନ ଚିତ୍ତନିରୋଧ ମଧ୍ୟରେ ଅଧିତ୍ଥାତ୍ମିନ ହେ, ତଥନ ନକିତ କର୍ମବାନନାର ତାମ ହିନ୍ଦମାନ ବର୍ଷରେ ବାନନାତ ଥାର କଣ୍ଠରେ ହିଲେ ହେ । ସେବନ କର୍ତ୍ତ ପୂର୍ବାଇତ୍ତ ଦିଲେ ତାହା କରକରିବାର ମିଶରିବେଗେ ଯୁଗେ, ମେଟିକଳ ସେ କର୍ମେ ଏକ ଆରତ ହିଲେଇ, ତାହାରୀ ହୃଦୟ ହିଲେ ଶେଷ ହେ । ଇହାକେ ତୋପେହ

অবশ্য কল্পনা করে। একাগ্রতামূলিক ও নিরোধমূলকভাবী হোগৈদেরই একপ হয় নাথার্থ মানবের হয় না।

এই কথটী সাধারণতম নিয়ন্ত্রণ দ্বারা কর্তৃত ডিস্ট্ৰিবিউশন হচ্ছে। স্থানভাৱে বিশুষ্ট বিচাৰ ও অৱাণাবি উক্ত হচ্ছে না। কেবল কৰ্ত্তৃৰ দ্বাৰা কিছিপে যানবেৰ জীবনেৰ ঘটনা সকল হচ্ছে শীঘ্ৰ এই বিশুষ্ট দ্বাটাইয়া নাথার্থভাৱে দুখিতে পাৰা দাইবে। বিশেষ জানেৰ অন্য মোগজ পঞ্জী আবশ্যিক।

॥ ॐ नमः परमपूर्वे ॐ ॥

सांख्योगनिधानस्य श्रीभास्त्रज्ञयोगिनः ।
 आसीत् परं स्वभारत्यः शिष्यो योगविदां वरः ॥
 ततस्मिपुर्यारण्याय भूपयामास मेदिनीम् ।
 तस्य शिष्यवरोऽभूत्त श्रीचिलोकी गुनीभरः ।
 कार्यनिष्ठां यस्य सुखां ज्ञानभाष्य चातीन्द्रियम् ॥
 स आकावहितत्वादि अकुर्वन्नपि सर्वदा ।
 भोक्तुं पाणिनियोगन्तु विचचार महीतन्ते ॥
 व्यानादिभिः समायोगेण वने ध्यानमतीन्द्रियम् ।
 महीषुषे गेयानः स वारीति सा शुचिस्थितः ॥
 श्रीपरमगुरुभ्योऽय चिलोकीगुरवे तथा ।
 'प्रमानन्दाय दीनस्य चाचार्याय नमोऽस्तु मे ॥

शुभाशमपदं रम्यं कापिलाख्यं सुपावनम् ।
 सांख्योगश्रुतिज्ञानयज्ञगानेव संस्थितम् ॥
 तटे शुरतरहिण्या दधाति मनसो सुदम् ।
 सुमुक्तुपदसंख्यानां सतां समदृग्मा सदा ॥

